

74-1918
А № 2

ЕТМН САЛДЫК
САЛДЫК

ҮІБҮІРАЙ АЛТЫНСАРИН

ӨНЕР-БІЛІМ
БАР
ЖУРНАЛАР

ҮІБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН

И
ЫБЫРАЙ
АЛТЫНСАРИН

ӨНЕР-БІЛІМ
БАР
ЖҮРТТАР

ӨЛЕҢДЕР, ӘҢГІМЕЛЕР,
ОЧЕРКТЕР, ХАТТАР
ЖӘНЕ ЕСТЕЛІКТЕР

АЛМАТЫ
«ЖАЛЫН»
1991

Құрастырып, алғы сөзі мен түсініктерін
жазған филология ғылымдарының кандидаты
СЕРИК МАҚПЫРОВ

Пікір жазған — *Сәрсенбі Дәуітов*

Редакторы Сүлеймен МӘМЕТОВ

A 4803250101—021
408(05)91 75—91

— 76194 — (1)

ШЫРАҒЫН ЖАҚҚАН БІЛІМНІЦ

Әр халықтың болашаққа бет алған тарихи даму жолында жарық жүлдіздай болып бағыт-бағдар сілтеген, сөйтіп, сол ұлттың, халықтың тарихында есімдері ерекше аталатын зор тұлғалар болатыны айқын. Мәселен, есімдері мен еңбегі баршага қымбатты, халқымыздың тұңғыш энциклопедист галымы Шоқан Уәлиханов, ұлы кемеңгер ақын Абай Құнанбаев осындай жүлдізды есімдер.

Аталған екі ұлы есімді өзінің халқы үшін кешкен азаматтық ғұмыры, атқарған жарқын істерімен бір-біріне жалғастырып тұрган сахараның және бір данышпан перзенті бар, ол — тұңғыш ағартушы, педагог-жазушы Ыбырай Алтынсарин:

«Өнер-білім бар жүрттар» деп аталатын бұл жинақ осында халқы қалтқысыз сүйіп, оны прогресс жолына бастауда көп-кең иғілікті іс тындырган азаматтың, үстаздың, қаламгердің шығармаларынан құрастырылған.

Педагог-жазушының ізденіске, қуреске толы өмірінің баршамыз үшін, әсіресе өмір босағасынан енді аттаған жастар үшін ғұмырын халыққа арнаудың өшпес өнегесіндей танылуы, солай қабылданылуы заңды. Өйткені ол өзіне де-йін толғагы әбден жеткен, бірақ шешімін таппаған бір-сыпра әлеуметтік мәселелерді бірінші болып қолға алып, алғаш іске асырды.

Қазақ даласында бірінші болып мектеп ашып, білім шырагын жағу, ана тілінде оқыту секілді халық өмірінде бұрын-соңды болмаған зор әлеуметтік мақсаттарды орын-

ліктер Н. И. Ильминскийдің аталған кітабында «Алтынсарин женінде оқытушылар хаттары» деген атпен жарияланған болатын. Бұл материалдар жас жеткіншектер үшін де, жалпы оқырман қауым үшін де ағартушы, педагог-жазушы Ыбырай Алтынсариннің өнегелі өмірі мен әлеуметтік қызметінің тарихи маңызын, оның адамдық болмысын тереңірек түсініп, бағалауда айтарлықтай тағлимды деп санаймыз.

Кітап соңында жинаққа енген шығармаларға түсінік берілді.

СЕРІК МАҚПЫРОВ,
филология ғылымдарының кандидаты.

I бөлім

ӨЛЕҢДЕРІ

КЕЛ, БАЛАЛАР, ОҚЫЛЫҚ

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көнілге
Үйқыласпен тоқылық.

Істің болар қайыры,
Бастасаңыз алдалап.

Оқымаған жүреді
Қараңғыны қармалап.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көнілге
Үйқыласпен тоқылық.

Оқысаңыз, балалар,
Шамнан шырақ жағылар.
Тілегенің алдыңдан
Іздемей-ақ табылар.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көнілге
Үйқыласпен тоқылық!

Мал-дәулеттің байлығы
Бір жұтасаң, жоқ болар.
Оқымыстының байлығы
Еш жұтамаң жоқ болар.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көнілге
Үйқыласпен тоқылық.

Сиса кейлек үстінде
Тоқуменен табылған...

Сауысқанның тамағы
Шоқуменен табылған...
Өнер, білім — бәрі де
Оқуменен табылған.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көнілге
 Ікыласпен тоқылық.

Надандықтың белгісі —
Еш ақылға жарымас,
Жайылып жүрген айуандай
Ақ-қараны танымас.
Аяңшыл ат арымас,
Білім деген қарымас,
Жөн білмеген наданға
Қыдыр-ата дарымас.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көнілге
 Ікыласпен тоқылық.

Оқу деген шыны-ды,
Тұрған сайын шыныққан...
Оқу білген адамдар
Май тамызған қылыштан...
Білмегенді білуғе
Есті бала тырысқан,
Есер бала ұрысқан.
Әлпештеген ата-ана
Қартаятын күн болар,
Қартайғанда жабығып,
Мал таятын күн болар.
Ата-анаң қартайса —
Тіреу болар бұл оқу,
Қартайғанда мал тайса —
Сүйеу болар бұл оқу!

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көнілге
 Ікыласпен тоқылық!

...Шырағым адам болғай деп,
Ата-анаң жылайды,
Баладан қайыр болмаса,
Баланы неге сұрайды?!

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көнілге
 Ікыласпен тоқылық!

ӨНЕР-БІЛІМ БАР ЖҰРТТАР

Өнер-білім бар жұрттар
Тастан сарай салғызды.
Айшылық алыс жерлерден
Көзінді ашып-жұмғанша
Жылдам хабар алғызды,
Аты жоқ құр арбаны
Мың шақырым жерлерге
Күн жарымда барғызды.
Адамды құстай үшырды,
Мал істейтін жұмысты
От пен суға түсірді.
Отынсыз тамақ пісірді,
Сусыздан сусын ішірді.

Теңізде жүзді балықтай,
Дүниені кезді жалықпай.
Білгендерге осылар
Бәрі-дағы анықтай,
Білмегенге танықтай;
Біз де бекер жатпалық
Осыларға таныспай.

Ат өнері білінбес
Бәйгеге түсіп жарыспай.
Желкілдеп шыққан көк шөптей,
Жаңа өспірім достарым,
Қатарың кетті-ау алысқа-ай,
Үмтүлышың қалыспай.

Біз надан боп өсірдік
Иектегі сақалды,
«Өнер — жігіт көркі» деп
Ескермедік мақалды...
Біз болмасақ, сіз барсыз,
Үміт еткен достарым,
Сіздерге бердім батамды.

БАЛФОЖА БИДІҢ БАЛАСЫНА ЖАЗҒАН ХАТЫ

Үміт еткен көзімнің нұры балам,
Жаныңда жәрдем берсін хақтағалам;
Атаң мұнда анаңмен есен-аман,
Сүйіп сәлем жазады бүгін саған.

Атаңды сағындым деп асығарсың,
Сабаққа көніл берсең, басыларсың.
Ата-анаңды өнер білсең, асырарсың,
Надан боп білмей қалсаң ах ұтарсың.

Шырағым, мұнда жүрсең не етер едің?
Қолыңа құрық алып кетер едің.
Тентіреп екі ауылдың арасында
Жүргенмен не мұратқа жетер едің?!

БҰЛ КІМ?

Бала, бала, бала деп,
Тұнде шошып оянған,
Тұн ұйқысын төрт бөліп,
Тұнде бесік таянған,
Аялы қолда талпынтықан,
Қаймақты сүттей қалқытқан,
Суық болса жөргегін
Қорғасын оқтай балқытқан,
Айналасына ас қойып,
Айдынды көлдей шалқытқан,
Қолын қатты тигізбей,
Кірлі кейлек кигізбей,
Иісін жұпар аңқытқан...

АНАНЫң СҮЮІ

Кім сендерді, балалар, сүйетұғын,
Қуанышыңа қуанып, қайғыңа күйетұғын?
Тұн үйқысын төрт бөліп, кірпік қақпай,
Шешең байғұс дамылсыз жүретұғын.
Кім сендерді, балалар, тербететін,
Еркелетіп, ойнатып, сергітетін,
Жалқау болсан, балалар, жаман болсан,
Қамқор анаң көз жасын көлдететін.
Кім сендерді сағынар шетке кетсең,
Ғылым іздеп, тез қайтпай, көпке кетсең,
Ұмытпа, ең кемінде жұлдыз сайын
Хат жазып тұр, төбесі көкке жетсін.
Кім сағынар сендерді келгеніңше,
Құлындарын көзімен көргеніңше,
Сендер қайтып келгенде адам болып,
Еш арманы болмас ед өле-өлгенінші.

ЖАЗ

Сәуірде көтерілер рақмет туы,
Көрінер кек жүзінде қаз бен қуы,
Көктен жаңбыр, таулардан сулар жүзіп,
Жайылар жер жүзіне қардың суы...
Ұшпақтың бір сәулесі жерге түсіп,
Өсірер жерден шөпті нұрдың буы...

Жақындар құдайымның көктен күні,
Тең болар жарлықпенен күн мен түні.
Аспаннан рақыммен күн төнгенде,
Қуанып қыбырлайды ыныс-жыны.
Ұйқыдан көзін ашқан жас балаша
Жайқалып шыға келер жердің гүлі.

Шапақтан бұлты шығар мұнарланып,
Жаңбырлы күндер түсер тұманданып.
Адамзат нәр ауасын судай жұтар,
Шөл тартқан айуандарша құмарланып,
Жетпеген үлкендікке жас балалар,.
Жүгірер ойдан-қырдан жұмарланып...

Сәуірде алуан-алуан жауар нөсер,
Нөсердің қуатымен жер шебі өсер.
Көгорай дүние жүзі шалғын болып,
Жын, айуан, адамизат бауырын төсер.
Жан-жәндік рақат тауып тұру үшін
Үшпақтан қош иісті желдер есер.

Сәуірдің әрбір күні дертке дәрмен,
Құдайым дәрмен бол деп етер пәрмен...
Бір малы шаруаның екеу болып,
Қыстаудан ел шығады алуан-алуан,
Құлісіп, құшақтасып әзіл етер,
Әйелдер көш жөнелтіп кейін қалған... .

Жүгірер киік, құлан тау мен қырда,
Қуанып, ықыласпен келген жылға...
Алыстан мұнарланған сағымдары
Шақырып тұrap күліп кел деп мұнда...
Көл бұзылып, көк шығып қойнын ашса,
Қаңқылдал қонар оған қаз бен тырна...

Адамизат сайран етер көңілі жай,
Секіріп ойын салар құлыш мен тай.
Қой маңырап, сиыр мөңіреп шат болады,
Тасиды күркіресіп өзен мен сай.
Аяғын алшақ басып түие шығар,
Жаратқан мұнша таңсық жаббар құдай.

Кеш болса күн қонады таудан асып,
Шапаққа қызыл алтын нұрын шашып.
Ah ұрып шүкірлікпен құшақтасар
Рақатпен кеш уақытында неше асық...
Боз үйден таң алдында күйеу шықса,
Артынан қарап жары жүзін басып.

Құдайға шүкір етер жас пен кәрі,
Бердің деп жанға рақат мұндей дәрі!
Жын-айуан, адамизат, құрт-құмырсқа.
Разылық бір құдайға асар зары.
Қырда орман, жер жүзінде бәйшешектер,
Шуылдал шүкір етер мұның бері.

ӨЗЕН

Таулардан өзен ағар сарқыраған,
Айнадай сәуле беріп жарқыраған,
Жел соқса, ыстық соқса бір қалыпта,
Аралап тау мен тасты арқыраған.

Көңілің суын ішсөң ашылады,
Дененде бар дертінді қашырады,
Өксіген оттай жанып жануарлар
Өзеннен рақат тауып басылады.
Қынарда¹ тілсіз тұрган тоғайлары
Шуылдап жеммен бірге бас ұрады...

Он мың мал айдал өтсөң де лай қалмайды,
Тасыса, су бармаған сай қалмайды.
Тасыған өзен-судың қуатымен
Кек шалғын шөп бітпеген жай қалмайды.

Ел қыстап күн көреді жаныбында,
Дәм болар алуан-алуан балығында...
Тас таста, алтын таста сынамаққа,
Сонда да аққан өзен қалыбында!

Құдіретін құдайымның көресің бе?
Не нәжіс тоқтар өзен денесінде...
Арыстан демалуға суға кірсе,
Балықтар шымшып ойнар денесінде...

ӨСИЕТ ӨЛЕНДЕР

* * *

Жаратты неше алуан жұрт бір құдайым,
Тең етті бәрімізге күн мен айын.
Адамның адам біткен баласымыз,
Қайсың бөлек тудың деп айырайын!

Бәріміз бір адамның баласымыз,
Жігіттер, бір-біріңе қарасыңыз!

Қынарда — жағасында деген магынада.

Өмір деген бес күндік кетер өтіп,
Атаң барған орынға барасыңы!

Пайғамбар бұрынғы уақытта Дәуіт өткен,
Патса боп бұл дүниеге даңқы кеткен.
Отыз ұлым бар ғой деп көптік ойладап,
Құдайым отызын да әлек еткен...

Жылаған Дәуіт патса тоба қылын,
Өзінің бенде екенін сонда біліп,
Мұнан соң Так — Сұлеймен туды дейді,
Отыз ұлға бір өзін жора қылын.

Ескендір¹ патса болып дүниені алған,
Қалмаған бұл жалғанда ешбір арман.
Жалғыз-ақ өлмеске айла табамын деп,
Ізденіп, мәңгі суын соған барған.

Мәңгіден су ішкенге өлім болмас,
Ескендір мұны сұрап білгені рас.
Су әпкел деп жіберді уәзірлерін,
Уәзірі қасындағы Қыдыр Ілияс.

Екеуі барды суға, судан ішті,
Бір кесе патса үшін және алысты.
Енді қайтып жүрелік деп тұрганда,
Бір адамға сол жерде көзі түсті.

Сұрасты мұнда отырған неткен жансыз,
Қарасақ келбетіңе, мұсылмансыз?
Сонда ол кісі өз жайын баян етті:
— Мен-дағы бір патша едім еш күмәнсіз.

Өлмеске мен де осындағы талап еттім,
Бір күні осы суға келіп жеттім.
Әрбір іс уақытында қызық екен,
Ақыры өз басыма азап еттім.

Бір заман әлек болды барша елім,
Қалмады қыдырмадан ешбір жерім.
Кемдіктің неше түрлі бәрін көріп
Ах, енді өлім болса маған дедім!

Ескендір — Александр Македонский.

Дүниені неше айналып, неше кездім,
Өз жаным мен денемнен өзім бездім.
Маған өлім бермеді құдайтағала,
Енді тастап дүниені мұнда келдім.

Аһ деді, Қыдыр Ілияс қайтып келді,
Сонда да кеседегі сүйн берді.
Ішейін деп Ескендір ұмтылғанда,
Су Ескендір ауызына бармады енді.

Тағы да Так — Сүлеймен неғылмады,
Өмірін соңындағы шағындағы.

Наушеруан¹ діні кәпір әділ өтті,
Дозаққа соның үшін жағылмады.

Бұзбаңыз әділдікті бұл мал үшін,
Жиясын оны-дағы бір жан үшін.
Әзәзіл періштенің бастығы екен,
Не болды тәкаппарлық қылғаны үшін?

Айыпты сегіз жылдай мың құрт жеді,
Болыпты бөлек-бөлек соның тәні...
Мал-жаннан, ру, туған бәрі безіп,
Далада жалғыз жатып «алла» деді.

Малды алды, баланы алды, сабыр етті,
Дүшпандар мысқыл атып жәбір етті.
Разымын не берсең де құдайым деп,
Бәрін де қабақ шытпай қабыл етті.

Корлама кем адамды болсаң дана,
Кәріпті құдай сүйсе неді шара?!
Ер болсаң сиыр бағып Зеңгібаба,
Пір болды түйешіден Ойсылқара.

Ұмытпа бай болдым деп бір құдайды,
Жер жұтқан қайырымсыздан Қарынбайды.
Мекенін білемісіз қайда қалды,
Жомарттық қылғаны үшін Атымтайды.

Иманды ер құдайынан ұялады,
Ұялып иесінен сый алады...
Ренжітпе бенде болсаң бейшараны,
Кәріп көңілі бір сынғақ бияла-ды...

Наушеруан — ескі замандағы Иран патшасы.

* * *

Араз бол, кедей болсаң үрлышпенен,
Кете бар кессе басың шындықпенен!
Қорек тап бейнеттен де, тәңірің жәрдем,
Телмірме бір адамға мұңдықпенен.

Адамға бір өзіңдей көзің сұзбе,
Бір әділ қазынасы кең патсаңды ізде.
Қорексіз еш бендесін қалдырмайды,
Жаратқан бір тәңіріңнен күдер үзбе.

* * *

Мақтанба бақыттымын деп бағыңызға,
Картаймақ қыны сауда тағыңызда.
Іске аспай бақ-дәuletтің қалуы оңай,
Басыңнан бағың тайған шағыңызда.

Мақтанба сұлумын деп ажарыңа,
Ажарсыз адамдарды ал назарыңа.
Злиха, Жүсіппенен сұлу өткен,
Тұрмадан ажар ара ажалына.

* * *

Жүйрікте болмайды көрік сыналмаған...
Бақ тайса ерге дәulet құралмаған..
Меңзеген асқар тауға есіл көніл,
Дүниеде еш нәрседен тына алмаған.

* * *

Арық мал жан жолатпас бір жалданса,
Бенде ойлар кемімеймін деп бір малданса.
Қадамы әзіз ердің ұзамайды,
Жігітке бақыт шіркін сырт айналса.

Ағайын жат болады алыс болса,
Болады жат та жақын таныс болса,
Достарың дұспан түгіл табалайды —
Аяғың бір нәрседен шалыс болса.

* * *

Асылы залымдардың лайланды,
Дүниені маған десең шыр айналдыр.
Ит үрер жақсыға да, жаманға да,
Қылмағы бірақ залал «құдайдан-ды».

ЭИ, ДОСТАРЫМ!

Эй, достарым, жігіттерім,
Болмасқа болушы болма,
Қолыңдан келсе қыл қайыр,
Кісіден алушы болма.
Жақсының жүзі жәндettі¹
Бір көруің қаныбетті,
Жаманның ісі міндетті,
Зар берсе² алушы болма.
Жоғары қарап оқ атпа,
Өзіңнің түсер қасыңа.
Ақылсыз жанды досым деп,
Басынды қосып сыр айтпа.
Күндердің күні болғанда
Ол жаман айғақ болар басыңа.
Бар күшінді сынаспай,
Балуандармен күреспе.
Таң боларсың әлемге,
Сөз боларсың көлемге,
Ақылсыз достан — ақылды дұспан артық.
Дұспаныңдан бір сақтан.
Сырты майда, іші қан,
Ел ішінде жар-жора,
Достарыңдан бір сақтанғанда, мың сақтан!

---

¹ Жәндettі — ажарлы деген мағынада.
² Зар беру — жалынса да деген мағынада.

ОИ, ЖІГІТТЕР!

Ои, жігіттер, үлгі алмаңыз,
Азган елдің ішінен.
Алыс-алыс қашыңыздар
Зияндасты кісіден.
Жақсыны көзден салмаңыздар¹
Жақсыдан қапыл қалмаңыздар,
Ози болған ерлердің
Аяғынан алмаңыздар.
Ор елге, әр жұртқа алтын сақа табылмас!
Бас ауырса бақсыларды
Алып келіп бақтырарсың,
Жазықсыз жануарды сойып,
Окпеменен қақтырарсың.
Жын-бәлекет қашады деп,
Тұмар алып тақтырарсың.
Вілмес надан еткен істен
Енібір қайыр табылмас.
-Алған жарың жаман болса,
Вір тәңірге көп налышсың.
Жарым сондай болса еken деп,
Корінгенге көз саларсың.
Дүелде маңдайыңа нені жазса соны аларсың,
Ворінізге қасы қара, қызыл жұзді табылмас!
Қатының өлсе, қарс ұрып қаларсың,
Аны-мұны қармалап
Және біреуді аларсың,
Вір кеткен соң қамқор әке-шешең табылмас!

* * *

Азган елдің хандары,
Так үстінде отырғандары.
Жарлыдан алып, байларға
«Сыйлар берсе» керек-ті.

Жақсы адамды күндеу, гайбаттамау мәғынасында.

* * *

Азған елдің қожасы
Қыдырып келер есікке
Бұл үйде кім бар екен деп,
Көзін салар тесікке
Балаларын бастырып,
Қатындарын састырып,
Төрге қарай ұмтылып,
Тамақ үшін қылқынып,
Дуа қылса керек-ті.

* * *

Азған елдің молдасы,
Үлкен болар сәлдесі.
Аса бауыр қылмаңыз,
Оның рас емес олдасы.
Көрмей-білмей біреуге
Күәлік берсе керек-ті!

* * *

Азған елдің билерінің
Баар болсаң алдына,
Алым бермей тамағына,
Қарап ма ол сенің әліне.
Қорадағы малыңа,
Тере берсе керек-ті.

* * *

Азған елдің байлары
Ұлық тұтар басын-ай.
Қайда дәүлетті адам болса,
Берер соған асын-ай.
Көзін сүзіп бір кәріп,
Төгіп келсе жасын-ай,
Бермек түгіл бейшаараны
Масқара қылса керек-ті.

* * *

Азған елдің адамына
Айтсаң тілінді алмағай,
Кетсе шарлап жия алмағай,
Бір тәңірден ұялмағай,
«Бүгін тоба қылайын,
Ертең тоба қылайын,
Қашан тоба қылғанымша,
Үзіп-жүлқып алайын» деп,
Өлшеп берген өмірін
Зая қылса керек-ті...

ӘДІЛДІК КӨРМЕГЕНІ ҮШІН ТОРЕГЕ АЙТЫЛҒАН СӨЗ

Тақсыр-тақсыр дегізіп тамсандырдың,
Сойтіп жүріп аяққа қан салғыздың;
Жан жүрмейтін ісіме жан алғыздың,
Ақырында малымнан құр қалғыздың.

Оразаның түбіне мақсым жетер,
Азған елдің түбіне тақсыр жетер,
Әділдіктен хан тайса наным кетер,
Жылай-жылай жарлының малы кетер...

Лій, тақсыр, бұл дүние өтер-кетер
Міл иесі де артыңдан қуып жетер...
Жирлылар да бір табар әділ қазы,
Тиризылды күн болса арыз өтер...

• ҚАЙЫРЫМДЫ» ТҮЛКІ

(И. Л. Крыловтан)

Бір мерген бозша құсты атып алды,
Қоймады өлтіріп-ақ жалғыз жанды.
Інсанында бір ағаштың үш баласы
Шырылдаپ ұясында жетім қалды.

Ана жоқ таситұғын тамақ, жемді,
Күн көрер бейшаралар қайтып енді.
аган балапанның даусын естіп,
Сөз сөйлеп аянышты тұлқі келді:

— «Алда сорлы, мұсәпір балалар-ай!
Жасынан өлген екен аналары-ай!
Көбелек, шыбын аулап күн көретін
Жоқ екен бейшаралар шамалары-ай!

Әй, құстар, тыңдаңыздар, құлақ салып,
Кезекпен жем тасындар ұшып барып.
Асырау бұл үшеуін емес қыын,
Етіңдер аз күн қайыр, бөліп-жарып.

Көкек құс, жұнің түлеп жүр ғой бекер,
Азырақ жетім үшін жұлсаң нетер.
Қайырың бұл дүниеде жетімге еткен
Басқа еш сауабына бар ма жетер.

Бозторғай, қарап тұрма сен де текке,
Жұрсің ғой бекер шарлап, ұшып көкте.
Даладан, тоғайлардан тамақ ізде,
Бұлардың үшеуіне көп керек пе?

Сары мойын ер жетті ғой балаларың,
Бәледен құдай сақтар бірер-жарым.
Бұлардың күндіз-түні жанында бол
Жоқтатпа пақырлардың аналарын.

Қарлығаш, сен келтірсең маса, шыбын,
Бұларға о да керек, болар тығын.
Осындай жұрт сабылған сауап іске
Ұят қой кіріспеске, жарықтығым.

Сандуғаш, не қылайын сені қайрап,
Қоярсың оқтын-оқтын өзің сайрап.
Көңілін бір азырақ көтермекке,
Зарлының жетім қалған соры қайнап.

Достарым, осындай бір іс істелік!
Жастарды жетім қалған кісі етелік!
Ізгілер орманда да бар екенін
Осындай сауап істен көрсетелік!»

Тұрғанда тұлкі сөйлеп сауап жолды,
Қайғыға естігеннің көңілі толды.
Аштыққа шыдай алмай үш балапан
Ағаштан төмен, жерге түсіп қонды.

Жұрт жинап жақсы кенес құрған тұлкі,
Зарланып жетімді аяп тұрған тұлкі,
Аузына үшеуін де қағып салды,
Озі екен нағыз құдай ұрған тұлкі.

ҚАРҒА МЕН ТҰЛКІ

(И. Крыловстан)

Ашығып тұлкі жүрді жапандарда,
Тамақ іздеп жол шекті сапарларға...
Еш нәрсені көре алмай келе жатса,
Көзіне түсті алыстан жалғыз қарға.

Жүгіріп тұлкі соған жетіп келді,
Қарға ағаштың басында мұны көрді.
Тістегені аузында тәтті ірімшік,
Оны көріп тұлкіекең сейлей берді:

— Қарға батыр, әр сөзің күміс, алтын,
Сырттан тілеу тілейді барша халқың.
Қарғаекеңдей дүниеде әуез жоқ деп,
Осылайша шығады сыртқа даңқын.

Сандуғаш, бұлбұлдарды көріп едім,
Жүзінді бір көруге келіп едім,
Дауысынды бір шығаршы, шаттанайын,
Сырттай асық болғаннан өліп едім.

Басын салып құйрығын былғаңдатып,
Екі көзін қарғага қылмаңдатып,
«Қарға тақсыр, көзім жасын көріңіз», — деп,
Жыламсырап сейлейді жылмаңдатып.

Масаттанып бұл қарға сілкінеді,
Ішін тартып миықтан бір күледі,

«Арып-ашып алыстан келген шыгар,
Көңілі тынып кетсінші, шіркін!» — деді.

Мақтау сөзге семіріп, судай тасып,
Пәрменінше «қарқ!» етті аузын ашып,
Қарқ еткенде ірімшік жерге түсіп,
Оны кетті тұлкіекең ала қашып.

ЕКІ ШЫБЫН

(И. Крыловтан)

Бір өгіз күні бойы тартып сабан,
Қайтты елге сабанымен кешке таман.
Мүйізінде қара шыбын отыр еді,
Кез болды бір танысы жолда оған.

Танысы мұны көріп келе жатқан,
Астында өгізі бар сабан тартқан.
— Көзіме күні бойы көрінбеп ең,
Келесің, сөйле,— деді,— сен қай жақтан?

Сонда бұл мұрнын көкке көтереді,
Адамсып, маңызданып жөтеледі,
— Жер жыртып күні бойы шаршап келем,
Мазалап сұрап саған не керегі?

II бөлім

ТӨЛ ӘҢГІМЕЛЕРІ

СӨЗ БАСЫ

Қазақ халқының сауатсыздығынан, қазақ тілінде басылған бір де кітаптың жоқтығынан, оқу орындарының мұғалімдері қазақ балаларын оқытқанда амалсыздан қазақ тілінің орнына татар тілін пайдаланып жүр. Сондықтан көзге көрінер ешқандай пайдасы болмаса да, шәкірттерге амалсыздан татар тілінен ешқандай кемшілігі жоқ ана тілін тастап, татар тілін үйренуге тұра келеді. Екінші жағынан, татардың кітап тілі, бұл тілді татарлардан шыққан оқымыстылардың өздері де менсінбегендіктен араб, парсы сөздеріне лық толған; сондықтан ол сауатсыз қазақтарға түсініксіз. Бұл тілде басылыш шыққан кітаптардың бәрі де тек дін туралы жазылған кітаптар, сондықтан олар осы жағынан алып қарағанда да дүниеяуи мақсаттарды көздейтін орыс-қазақ мектептерінде пайдалану үшін, мысалы, орыс тіліне аудартып жаттықтыру үшін қолайсыз. Осылармен қабат бір ескертетін нәрсе — қазақ халқы азбаган халық, оның талабы біреу салып берген тар шеңбердің кыспағына сыя алмайды, оның ой-пікірі еркін; оның келешегі үшін оған тек сана-сезім жағынан жалпы білім мен пайдалы өнерді үйрену керек болып отыр. Ал осы айтылған мақсаттарға жету жолында, мен білсем, осы күнге дейін ешқандай жетекші құрал болған жоқ. Жалпы бастауыш

оку құралдары, хрестоматиялар сияқты кітаптар шын білім беретін, пайдалы мәліметтер беретін ғылыми, құрделі оку құралдарына жол салып беретіндігін, ал мұндай жалпы білім беретін кітаптардың Азия халықтарының ешбірінде жоқ екенин еске алып, біз мұндай жетекші оку құралдарын жақын жердегі орыс тілінен іздеуге мәжбүр болдық; сондықтан бұл шығарғалы отырған кітабымыз көздеген мақсатына сәйкес болып орыстың ғылыми және жалпы пайдалы кітаптарына тікелей жол салып беру үшін және сол орыс кітаптырына мағынасы жағынан да, әрпі жағынан да қайшы келмеуін көздең, біз осы кітабымызды орыс әрпімен бастырғанды қолайлы деп таптық.

Жоғарыда айтылған қолайсыздықтарды оку шедомствоның көптеген білімді қайраткерлері бұрын да көрсетіп келген болатын; сондықтан мен сол білімді адамдардың ақылын алып, екінші жағынан, өзім де осылай етуді қажет деп тиуып, осы хрестоматияны құрастыруға кірістім. Бұл кітапты құрастырғанда мен, біріншіден, осы біздің ана тілімізде тұңғыш рет шыққалы отырған жалғыз кітаптың орыс-қазақ мектептерінде гарбиеленіп жүрген қазақ балаларына оку кітабы бола алу жағын көздедім; екіншіден, бұл кітапта көлтірілген әңгімелердің қазақтар үшін ұнамды болу жағын көздедім; сондықтан бұл кітапқа енгізген әңгімелерді тергендеге көп қынышылықтарға кездестім, әрбір мақаланы әр жағынан ойлап өтіріп қосу керек болды.

Бұл хрестоматияны мен екі кітап етіп шығаруды ойладым. Бұл басылып отырған бірінші кітапты мақалалар мынадай төрт тарауға бөлінді:

1) Балалар өмірінен алынған әңгімелер, бұлар түрлі орыс хрестоматияларын, көбінесе Паульсонның хрестоматиясынан алынды; мысалдар мен хімық әдебиеті, балалардың туғандарына жазған хиттары.

2) Әр түрлі жастағы адамдардың өмірінен алынған әңгімелер.

3) Ең жақсы қазақ ақындарының өлең-жыршырынан үзінді.

4) Қазақтың мақал-мәтелдері.

Екінші кітапта қазақтың төл әңгіме, аңыздары-

нан басқа, табиғат тарихы мен жалпы тарих жөнінен, география, өндіріс техникасы жөнінен және кеңсе ісін жүргізу үлгілері жөнінен мақалалар қоспақшымыз.

Тұңғыш рет шыққалы отырған еңбек болғандықтан, бұл хрестоматияның кейбір кемшіліктері де болуы мүмкін; бірақ сонда да болса бұл кітап ізсіз қалмас, тұңғыш оқу кітабы ретінде көздеген мақсатына жетер деген үмітпен өзімді жұбатып отырмын. Оның бер жағында осы күні халқымыз өз тіліндегі ғылыми оқу құралдарына аса сусап отырғанына, надан жатқан; бірақ әлі азғындық жолға түспеген, пайдалы нәрсенің бәріне жаны құмар халқымыздың шамасының келгенінше қызмет ету біздің әрқайсымыздың да борышымыз екеніне, бәлкім, басқа да менен білімдірек елдестеріміздің де санасты жетіп қалар.

Торғай қаласы,
1879 жыл.

ИБРАНІМ АЛТЫНСАРИН.

БАЙ МЕН ЖАРЛЫ БАЛАСЫ

Асан — бай баласы, Үсен — жарлы баласы. Екеуі құрдас екен. Бір күні ел көшкенде қыр астында ойнап жүріп, ескерілмей, екеуі жұртта қалыпты. Бір мезгілде үйге баралық деп келсе, ауыл жоқ, құр жұрты жатыр. Асан айқай салып, жылай бастады. Үсен ойланып тұрды да айтты:

— Жылағанмен, еш нәрсе өнбес, көшкен ауылды іздең табалық.

— Елді қайдан табамыз, қай жаққа кеткенін де көргеніміз жоқ,— деді Асан.

Үсен үндемеді. Асанды ертіп көшкен жұртқа келді. Жұртта бір көзі сынған ине жатыр екен, оны алды және бір пышактың сынығын, бір-екі уыстай қыл тауып, оны да алды. Сонан соң ауылдың жұртын айнала жүгіріп, көштің кеткен сүрлеуін тауып, сол сүрлеуге түсіп жүре берді.

Біраз жер өткен соң сүрлеу екі айрылды. Мұны көріп Асан жылай бастады:

Енді қайсысына түсеміз,— деп Үсен қарап
түрші, біреуіне түсті:

Мынау сүрлеу бұғін жүрген көштің сүрлеуі
— малдың жас тезегі бар,— деді.

Біраз жер жүрген соң Асан:

— Қарның ашты,— деп жылады.

Үсен үндемей келе жатса, екеуінің алдынан
бір үйрек ұшып, ұзамай қасына қонды. Асанның
шынымен ісі болмай жүре берді. Үсен жүгіріп ба-
раш сипалап жүріп, үйректің орнынан алты
жұмыртқа тапты. Асан қуанып жұмыртқаны
шынын деп еді, Үсен алдырмай:

— Жолда адасып көп күн жүрсек, бізге тамақ
түрек болар, үйректі де ұстап алайық,— деді.

Асан айтты:

— Қалай ұстаймыз?

Үсен:

— Мен әкемнің ұстагандарын көріп едім,—
шыны, манағы жүрттан тауып алған қылдан есіп
тұзак істеді де, оны апарып үйректің үясына
түрді. Мұнан соң Асанды шақырып алыш, екеуі
бір таса жерге, қалың шөптің арасына барып
шыты. Көп ұзамай-ақ үйрек қайта ұшып, жан-
нанғында адам көрінбеген соң, үясына келіп қон-
ды. Аздан соң Үсен түрегеліп, жүгіріп үяға барып
еidi, үйрек ұша алмай далбырады да қалды. Қара-
спи, үйрек мойнынан тұзаққа ілініп қалған екен.

Үйректі Асан:

— Тірі алыш, ойнап баралық,— деді.

Үсен айтты:

— Жоқ, әкем: «Үйрек, қаз — адал құстар, мұқ-
шыңдықта құдайтағала бұларды адамға алыш, та-
манды етуге бүйірады, бірақ тірілей байлап-матап
түре ету обал» деп айтушы еді, әуре етпей, бауыз-
шын алалық,— деп, манағы жүрттан тауып алған
шышақтың сыйнығымен бауыздап алды.

Мұнан соң келе-келе жатып, түс ауған уақытта
екеуі бір өзен судың бойына жетті. Су ішіп, сусын-
шының қандырган соң, Үсен айтты:

— Енді бір тамақ пісіріп желік.

Асан:

— От жоқ, қалай пісіреміз?— деді.

Үсен үндемей су жағалап жүгіріп кетіп, бір
шілдекпак тас тауып әкелді және шапанының бір

кішкентай жыртылған жерінен азғана мақта сұрып алып, оны тастың үстіне қойып, бәрін бармағына ғана қатты қысып тұрып, манағы пышақтың сырткымен тасқа қатты ұрып еді, от шығып, мақта тұтанды. Сонан соң айналасына азғана тезек үгіп салып, Үсен өзі отты ұріп тұтандырып жатып, Асанды қу тал жинап алып кел деп жіберді. Тал келтірілген соң от жағып, әуелі жұмыртқаны отқа салып пісірді; онан соң үйректің жүнін жұлып, бұтарлап, бір талдан істік істеп, үйректі отқа қақтады. Піскен соң екеуі де жесіп, тойып алысты.

Тамағы тойған соң көңілінен уайымы шығып, Асан су жағалап жүгіріп кетті, бір мезгілде дауыстады:

— Үсен, Үсен! Мынау тайыз жердегі балықтарды қарашы! — деп.

Үсен оған қарамай, баяғы жұрттан тапқан инені отқа салды. Ине біраздан соң оттың қүшімен еріп, қызарды. Сол уақытта пышақпен инені алып, ептеп иді, қармақ істеді.

Сонан соң Асанды шақырып алып:

— Сен шегіртке тере бер,— деді де, өзі манағы қылдан есіп қармаққа бау істеп байлад, талдан кесіп оған сап істеді. Сөйтіп, қармақ әбзелімен даяр болған соң, Үсен суға барып, Асанның жиган шегірткесін жемге шаншып, қармағын суға салды. Су әдемі, айнадай таза екен, ішіндегі ойнаған балықтары көрініп жүре-тұғын. Әуелі шабақтар келді, біреуі бір, екеуі екі жемді иіскеп, тиіп-қашып, жұлқып өтіп жүрді. Сөйтіп тұрғанда, шабақтар дүркірей келіп қашты. Қараса, бір шортан келген екен. Ол шортан жемге де қарамай, тәкаппарланып жайымен бұлғандап өтіп жүре берді. Шортан өткен соң, манағы бытырап кеткен шабақтар тағы жалма-жан жиылып келісіп, жемнің айналасында ойнап, бірін-бірі қуып, жемге де тиіп-қашып, соғып өтіп жүрді. Сөйтіп тұрғанда, шабақтар және дүркірей қашып, жоқ бол кетті. Қараса, бір бөлек алабұғалар келген екен жемді ең бұрын көрген біреуі тоқталмастан келіп асап келіп қалғанда, Үсен қармақты тартып алып оны қырға шығарып тастады. Сол қалыпша Үсен бірталай алабұға алды.

Балықтың алынған қызығына айналып тұрып, балалар күннің кешке таянып қалғанын аңғармидан да екен. Бір мезгілде Үсен күнге қарап:

— Ах, күн кеш бол қалыпты ғой, жарықта өткем тауып алайық,— деп, қармақпен алған балықтарын біреуінің шапанына орап алғып, манағы шашпақ тасын және сабы-бауымен қармағын да қолдымай алғып, енді өткел іздесті. Бұл турада Үсен кідірмestен, манағы өздерінің түсіп келген сүрлеудің өткен жерін тауып алғып, сол жерден оте шықты.

Біраз жүрген соң-ақ күн кеш болды. Және біраздан соң ымырт жабылып, жол көрінбеді. Тұн болған соң, балалар екеуі де қорқайын деді. Сөйтінде, Үсен сыр білдірмей:

— Енді жүрсек адасармыз,— деп тоқтады. Төмен теріп от жақты. Біраз отырған соң Асан күн-да көп жүріп шаршаған бала үйқтап қалды. Үсен: «Әкем айтушы еді «елді жердің ұрысы, ашылды жердің берісі болады»,— деп ойлады. Ұйқылмай, отқа күндізгі алған балығын пісіріп, ермек етіп отыра берді. Естуі бар еді: от жағып отырса, қасқыр келмейді-міс деп. Қарап отырса, бір мезгілде бір топ киік келді. Олар анадайдан әншрайып қарап тұрып-тұрып, өз-өзінен үркіп жонелді. Біраздан соң құлышын-тайы бар бір үйір күшін келді: айғыры алдында басын тікшитіп, құйрығын шашып, осқырынып, өзгелері таңдаған қарап тұрды-тұрды да, олар да шауып жөнелді. Бір мезгілде жақын жерде қасқыр ұлыды. Анысырақта өгізшагала адамша шыңғырып, біреуі жылаған балаша, біресе қарқылдап құлген әншіша, әр түрлі дауысқа салды. Үсен тіксінің кіреці, бойы мұздап, қолына манағы қармақтың әншін қысынқырап ұстап және отыра берді. Сөйтін, әр жануарды көріп және оттың жарығына қылған құрт-құмырсқа, көбелектерді қарап: «Бұл көбелек-қоныздар неге көріне өлім іздел отқа түсе береді екен»,— деп, әр түрлі ойларға көншіш, сүйеніп жатып, таңды атырды.

Күншығыста таң әуелі алтынмен бояғандай қалыпты, жан-жаққа жайыла-жайыла барып, шашыры қызылды тарап, ағара бастағанда, Үсен Аспиды оята бастады:

— Жүрер уақыт болды,— деп. Асан далада екенін ұмытып, үйдегі қалыбынша жуық арада оянбай ыңғырсыса да, Үсен қоймай оятып алып, қасына ертіп жолға шығысты.

Күн сәскеге дейін жүріп отырып, сәскеде сүрлеу бір қатаң шоқаттау жерге түсіп көріnbей кетті. Балалар енді қай жаққа жүрерін білмей дағдарып тұрды. Сөйтіп, жан-жағына қарап тұрса, ілгері алдында бір биік қыр үстінде үлкен мола көрінді. Сонда Үсеннің ойына әкесінің сезі түсті: «Далада жүріп адассаң, молалы жерде су болады, сулы жерде ел болады»,— дейді екен. Сол ақыл бойынша, Үсен Асанды ертіп, молаға қарай жүрді. Молаға жақындаған келгенде, қаңқылдаған қаздың даусы шықты. Үсен енді білді, жақын жерде көл бар екенін, қаз сусыз жерді мекен етпейді. Екеуі келіп енді молалы қырға шықты, қараса, қырдың жығылар асты үлкен көл екен, көлдің айналасы да, іші де құжынаған мал, жағасындағы жібектей жапырылған көгорай шалғынында қора-қора қой мен жылқы, жылқының бір парасы көл ішіне кіріп, белінен құраққа кіріп тұр. Енді бір жақ жағасындағы сортанда бір топ түйе жатыр. Бұларды көріп балалар қырдан түсіп, жүгіріп малға келді. Келсе, өз ауылдарының малы екен. Малшылар Асан, Үсенді көріп, олар да қуанып, біреуі әкешешелерінен сүйінші сұраймыз деп шауып кетті, өзгелері балаларды атқа мінгізіп, ауылға алыш жүрді. Жолда келе жатып малшылар айтты:

— Сендердің жүртта қалғандарынды біліп, кешеден ауылдың жан біткені іздеуге кетіп еді,— деп.

Нақ бесін мезгілінде балалар аман-есен үйлеріне келіп, әке-шешелеріне қосылды.

КИІЗ ҮЙ МЕН АҒАШ ҮЙ

1878 жылда, мен судьялық орында тұрғанымда, екі ептеш адам бір-бірімен ұрысып, арызға келді. Біреуі мешер, біреуі қазақ — екеуі де істер, қазактарға жер үй, ағаш үй істеп, көп мал

сөзин жүруші еді. Ұрыстарының себебі: мешер айтыпты:

Қыстың күні тоңармыз, өзімізге бір жер үй оюнш алалық.

Қазақ айттыпты:

Жоқ, киіз қос істеп алалық, қысымызға ти, жазымызға да бұл қолайлы, біреу жұмысқа шынырақ, қосымызды қыс болсын, жаз болсын ортап жүре берерміз.

Мешер айттыпты:

Ой, киіз үйің құрысын, не күндіз, не түнде бір қылышбай, бүрісіп отырғаның.

Қазақ айттыпты:

Сенің ағаш үйің құрысын, көшсең артуыңа сондайтің.

Сонымен біреуі киіз үйді, біреуі ағаш үйді мақтан таласып отырып, бірін-бірі сөгіп, ақырында солымыздың сөзіміз дұрыстығын судьяга сынағында деп маған келісіпті. Екеуі де өзіме белгілі деңгөніл, бейнетқор адамдар еді.

Істің себебін білген соң, сұрадым:

Лайна екеуің қанша мал табасың?

Ондар айтты:

40-50 теңге табамыз.

Қос пен жер үйдің бағасы не болады?

Ондар айтты:

Екеумізге кішкентай ғана қос, кішкентай көр үй болса болады, жұмысын өзіміз істейміз; олар үйдің тәңгемен істеп болар еді,— десті.

Бұрын қайда тұрып жүруші едіңіздер?

Ел жайлалауға кеткенде біреудің киіз үйін өткізу, жазына 10-15 теңге беруші едік, қыс болса болғанда үйде жатып тұруши едік; не болмаса бір үйді меншіктеп жатсақ, оған ақы беруші едік.

Сонаң соң айттым:

Екеуіңің де сөздеріңіз дұрыс. Киіз үй өткізу қосып жүруге қолайлы; жаз ел жайлалауға кеткенде, сіздер қыстауда қалып, бір қыстаудан бір қыстауға көшіп, сонда алып жүруге киіз қос өткізу және жаз қоста қону түгіл ауасы да ағаш үйдегі жақсырақ болады. Соның үшін, сен қазақ, бір шагын қос тігіп ал. Қыс қазақ үй салдырмайтын, ол уақытта сіздер әр түрлі уақ жұмыс істейсіз, өзіншінше үйде отырып. Күні бойы далада жүр-

ген жұмыс адамына тұнде бір мезгіл жылы же де керек; дұрыстап дем алып және жұмысқа рен жімей даяр болуға. Соның үшін, сен мешер, біжер үй істеп ал. Сонымен жаз қосты алып жүрің сонда тұрарсыз, қыс жер үйде тұрарсыз және жың сайын біреудің үйін жалдал жүрген ақшанызығи неше жылдық қос пен үй істеп алсаныз, ақырын да бұл пайдалы болар,— дедім.

Екеуі де төре маған тиді деп шығып бара жатқанда және шақырдым:

— Екеуің жер үйді бірігіп істейсіндер ме, жоқ басқа істейсіндер ме? — деп сұрадым.

Қазақ айтты:

— Үйін мешер өзі істей берсін, мен қос тауып аламын.

Сонда және төре айтты:

— Сен мешер, жаз болса мынау қазақтың салған қосында бірге тұрарсың, соның үшін қосың жарты пұллын сен төле, сен қазақ, қыс болса мынау мешердің жылы земленкесінде бірге тұрарсың, соның үшін земленкені сен де бірге істе.

Екеуі де менікі дұрысқа шықты деп құлдың ұрысып, шығып кетісті.

ҚЫПШАҚ СЕЙІТҚҰЛ

Қыпشاқ Сейітқұл отыз үйлі тобырымен, жүртүң тегіс аттаныс барымтасы бар уақытта, бұбының кедейді қалайынша етсем байытып, халықтарына қосамын деп ойға қалды. Сауда ету мал жоқ, барымтамен мал алсам, бір күндері жада бізден қуып алады, ақырында бұрынғылардың айтып кетуінше, жортуыл басы жолда қалып керек. Соның бәрін де шамалап қарал, ақын бір қиялға түсіп, Сейітқұл әуелі мекен еткендегі бір орын іздеді. Көп жерлерді кезіп жүріп, ақыннан, мына жақта қалмақтан шетірек және жаманшылық болса, қалың Қыпшақ деген руға жақынырақ екен деп сол жерді ұнатып қайтқан соң, қысты өткізіп, жаздың жылы уақытында виғандайлерді жалаңаш-жалпы көшіріп, Қабырға 6

шаша келді. Сейітқұлдың бір ағасы бар еді, жол күріш, ұрлық, барымтаны әдет еткен; інісінің кашша айтқан ақылына болмай, үш-төрт үймен жолғызы-ақ сол көшпей, ескі орын Түркістан жағында қалды.

Іқабырганың бойына келген соң, Сейітқұл қошана кетпен алып, отыз үйлі кедейге де кетпен беріш, жер тегістеп, егін егуге кірісті. Түркістан жолында көрген үлгісімен судан арық қазып шығарып, егінге су жіберді. Егіні піскен соң, орып, киши алып, артығын төңірегіндегі көшпелі елге салып, мал етті. Жаңа мекен еткен жеріне орныққан соң, Сейітқұл егінді жылдан-жылға күшейтіп, артық басына шығыр салып, суды шығырмен айнали, астықтың (ол күнде бидай, тары, арпа егеді) артығын төңіректегі елге малға айырбас етумен бұташадың малдары көбейіп, бай болды. Мұны көріп, орбір көшпелі елдегі жарлы-жақыбайлар да кепши, Сейітқұлға қосылып, бес-алты жылда Сейітқұл елі деген төрт жұз үйге таянды дейді.

Ісош, Сейітқұлдың өзі де, жиылған халқы да маңдары көбейіп, бай болды, ел жиылды Сейітқұл жүрт ағасы болды, енді сол жүртінің адам шешінет, табан ет, маңдай терімен тапқан дәулетін сипаттап жаудан, ұрыдан, даладағы бөріден сақ-саудың қамын ойлап уайымға қалды. Солардан оның түшін Сейітқұл жүртін жиып кеңесіп, күндең бір қолайлы жеріне шымнан биік қорған соңғырыды, малдарына реттеп бақташи, қару-шарниқты қарауыл жүргізді. Бұлардың былайша шор нұызыра қарап бекінген халық екенін байқаған соң малға қызыққан сырттағы көшпелі халықтар соғып келе алмады. Бұл жағынан көңілі тыныш соғыған соң Сейітқұл енді Бұхара, Қоқанға мал атаптып, ол кенттерден қазақ қолды әр түрлі тоғыр алдырып, жылда егін піскен уақытта манағы соғында жәрменеке реуішті базар болды. Көшпелі халық белгілі уақытта малын, жұн-жабағынан, тері-терсегін келтіріп, егіншілер оларға астынан, товарын айырбас етіп, осы қалыпша бір соғып егін, бір жағы саудамен Сейітқұлдың жүртін жүрттап асқан бай болыпты.

Калып – қала.

Манағы Сейітқұлдың ағасы аттаныс, түсіспен жұрттың малын ұрлап бай боламын деп жүргенде Қоңырат¹ жағында қолға түсіп, кім екені де белгісіз, біреу өлтіріп кетіпті, қалған мал-жанын ұрының малы деп Түркістан әкімдері талап алып, жамағаттарын Сейітқұл көп жылдар іздетіп, таптырып, қасына алыпты-мыс.

Сейітқұл, құрметті Тілеу Сейдалин сұлтанның айтуы бойынша, 1830 жылдарда өтіпті-міс. Сол данышпан кісінің ақылымен егінді әдеп еткен халық Қабырға сұнының бойында әлі көп. Жарлы болып, бөтен кәсібі жоқ кісілер Торғай жағында дереу егінмен айналысады, ерінбей азаптанса, бірнеше жылда түзеліп, халық қатарына қосылады.

ОҚУДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ҮЙІНЕ ЖАЗҒАН ХАТТАРЫ

A

Қамқор, дуагей атам мен әже, сіздерге ықылас ты сәлемдерімді жолдап қаламын. Өзім сіздердің оң баталарыңыздың арқасында сау-салама бармын. Откен почтадан жіберген сәлем хатыңызды, азын-аулақ ақшасымен жолығып алдым. Алд разы болсын, мендей нашар балаңызды есте шығармай тұрғаныңызға. Ықыласыммен құдай тағаладан тілеймін: сіздердің еңбек қамқоршылығыңызды бізге де қызметімізben өтеуге жазын деп. Оқыған оқуымыз турасында, бұл күнд ұстаздарымыз сонша разы. Жаңада ең жақсы оқыған балалардың есебіне қосып, кенегесіне жазықойды. Ата, сіз әрқашан ақыл айтушы едіңіз «Балам, алаң болмай, ұстаздарыңың айтқаны орнына келтіріп, берген сабактарын толық үреніп білуге тырыс» деп, мен ол сөздерінізді ұмықканым жоқ...

Сіз жазасыз, ата, Қасенге қорасан² шықт

1 Қоңырат – қараталиңақ елшің қаласы.

2 Қорасан – шеншек ауруы.

деп. Аман жазылып кеткеніне қатты қуандым. Бізге ұстаздарымыз айтады: «Қорасанды егіп шыгарған балаға қайта қорасан шықпайды, шыға қалса, қатерсіз, жеңіл шығады» деп. Осы сөздіңні келсе ескеріп, жақын жердегі лекарьлерге инкентай інілерімді апарып шешек сұтірген наурай болар екен?

Қош, дуаларыңыздан үміткер балаңыз Н.

Б

Ағамыз Үбырайға көп сәлемдерімді жолдағын. Озіңен көптен ешбір хат-хабар болмады; оны ауру-сырқауға душар болмасаң болады-дағы, шыраушылық жұмыстан да қолың тимейтін шығар. Сойтсе де, уақыт тауып есендігінді білдірғенең. Өзім денім сау, ұстаздарымыздың тәуір науарындамын. Бір-екі айдан соң екінші класқа шыгармын деген үмітім бар.

Осы хатты тапсыруышыдан Қадишаға екі қадақ-тің конфет жібердім, сен алыш озіне тапсырашып. Әкеме бас құлдығымды айтып және менен отти, маган берген ақшасын босқа шыгарды деп, трапасын. Қадиша кішкене бала гой: «Ағам ғашерінде!», — деп қуанып қалсын дедім.

Кон, ага, сау бол! «Хат жаз дегенімді үмытпа» деп, есендігінді құдайдан тілеп жазушы інің Н.

В

Мінскеі, достым Мұратбай, мен екінші класқа шыттың, енді бір-екі жұмадан соң елге де қайтуға тұрмын. Енді көп ұзамай-ақ сендерді көрсем көрді. Осы күнде-ақ көзіме елестеп тұр, ауыл көгөрғен шалғындарға қонып, жан-жақтың бәрі жел-желген көк шөп ішінде мың-мыңдаған малдың тұрғандері. Көп жазуға уақыт жоқ, құрбы-құрғытарыма сәлем, ағама айт: менің күрең дөнештегі кісіге мінгізбей, семіз сақтасын, барған таңдағын жаратып жайлармын. Достың Н.

Ағамыз Ыбырайға сәлем! Сен бекер қауіп етесің, менің азырақ ауырғанымнан, сені көріп әжемдерде үрей қалмаған-ды. Ауырғаным себебі — қыстың күні ауылы жақын жердегі бір ептешімнің¹ үйіне қонаққа барып едім. Ағаш үйі жоқ екен, киіз үйде патсалық жеңіл киіммен жатып-тұрып жұргенде бойымды сұық ұстады, сонан азырақ басым ауырған соң, қайтып дәрігерге айттым. Дәрігер дәрі беріп, енді жазылып келемін. Ай, аға, әкеме айттып, жылы ағаш үй салып алсаңызшы. Киіз үй жаздың күні қанша жақсы болса, қыстың күні сонша жаман ғой. Сұық киіз үйде қыс күні бүрісіп, алдың отқа жылыныса, арқаң тоңып отырып, не таза жуынуға болмайды, не таза тамақ жеуге болмайды. Осындағы оқымысты дәрігерлер айтады: «Қазақтың дертінің көбісі — не бойын сұыққа алдырғаннан, не тазалық жоқтықтан пайда болады» дейді. «Қотыр, берткен таза болмағаннан; сұзек, шаншу жөтел — бәрі де сұықтан» дейді. Еріккен соң, ойы ма келгенін жазып ермек етіп жатырмын. Көп мылжындағы деп айыпқа бұйырма және менің үшін келемін деп азаптанба, әкем кәрі кісі, шаруа шылық жұмысынан қаларсың.

ІНІҢ

НАДАНДЫҚ

А

Аңқау елде арамза молда тұрып, балаларға сабак оқытыпты-мыс. Молда жазу да танымайтын надан екен, балалардың қолына қағаз беріп, шілдемайлап оқытатын оқуы:

— Неке қияр ат болар, бала туса шат болаған асыл зат болар, ат қояры семіз ат, сұнде басы үш түйе, ысқат деген бес түйе.

Бір күндерде осы елге бір шын молда келіп әлгі бала оқыған медресеге келіпті. Сонда арамза

Ептешімнің — жолдасымның.

молда жалма-жан бір балаға келген молдаға сенгітіріп, сабақ берді дейді:

— Е-е, ме-е, демедік, өзге былшыл не керек, ои бес түйем, бір атым, жартысы сенікі, жартысы менікі.

Б

Вір ногай тұн ортасында үйінен жалаң аяқ, жилаң бас қашып шығып, оны көрген соң қатын-білесі да үркіп үйін тастай қашып, үздік-создық коршісінің үйіне барып тығылыпты. Көршісі:

— Мұның не? — депті.

Демін алып, ногай біраздан соң жауап берді:

— Үйімді көптен бері жын-шайтан аралап жүрді, күнде жатып қалсам, шайтандар үйімнің тәбелінде жиылдысып, ойын салып, тасырлатып журупта еді. Соларды қашыру үшін неше рет молдаштар жибырып, дуа оқытып, көп пұлым шықты. Нұғін түнде тағы да бұрынғы қалпынша тасырлатып жүрген соң, үйктай алмай жатыр едім, бір мезгілде шайтанның біреуі тарс еткізіп үйдің төбесін сындырып, маған қарай қарғыды, мен әмбеттарып қалып бір жағымен қашып шықтым. Аныр-ай, шайтанның мүйізі де болады екен гой, оның бара жатқанда қолым мүйізіне тиіп еді, — депті.

Көршісі есті кісі екен, қане, шайтаниңды біз оғарелік деп қолына фонарь алып, үш-төрт кісі оған ногайдың үйіне келді. Қараса, үйінің тәбелінде жүқта қамыспен тоқып сылаған екен, ортасында түсіпті және қарап жүргенде бұрышта бір түскі жайына құйсеп жатыр. Бітегене тұрған соң, төбесінде маңыраған лақтардың даусы шықты. Мұны естіп ешкі де түрегеліп маңыраған. Оның артынша лақтар манағы құлаған жерде секіріп түсіп, енесіне қосылдысыпты. Қараса, оның ешкілер көршінің өзінікі екен, түнде үйдің төбесінде үйілген шөпке келіп жеп, ойын салуды етіп жүріп, манағы үй төбесінің жүқта жерінде құлап түскен екен.

B

Екі кісі жаздың бір әдемі күнінде сайранға шығып, бір ағаштың қасынан өтіп келе жатқанда, көек шақырды дейді. Біреуі тұрып айтты:

— Көек тек құс емес, ол мені көріп шақырғанын ырым етемін, маған ұзамай-ақ бір дәulet жолығады екен,— деді.

Қасындағысы айтты:

— Көек саған шақырган жоқ, маған шақырды, дәuletке мен жолығамын,— деді.

Әуелгісі айтты:

— Сен итке не қылған дәulet?!

Оған қарсы екіншісі:

— Мен ит емес, сен ит!— деп екеуі ұрысып, ұрыстан соң тәбелесіп, екеуінің де аузы-мұрны қан болды. Мұнан соң екеуі де дәрігерге келіп, жараларына ем еттіріп отырып, ұрыстың неден басталғанын айтты. Сонда дәрігер айтты дейді:

— Ей, ақылсыздар, ол көек сендер үшін емес, менің үшін шақырган екен, көек шақырмаса, сендер тәбелеспес едіңдер, тәбелес болмаса, сендер жаралы болып, мен емдеп, ақы алып олжа таппас едім,— деді.

G

Менің бір дос адамым әңгіме етеді:

— 1875 жылы жолаушы келе жатып, бір ауылға тұстім. Әңгімелесіп отырғанда бір бала келді, екі көзі жылағаннан ісіп кеткен. Бөтен балалардай ойнамай, тамақ та жемей отырған соң аяп, қасымдағы кісілерден сұрадым:

— Бұл бала неге қамығып жұр, ойнамайды, тамақ жемейді,— деп. Сонда ауыл кісілері айтты:

— Бұл баланың кешегі күн ертемен шешесі қазаланды, өлген соң-ақ қасымыздағы қыр үстіндегі молалардың қасына апарып қойдық, кешке бұзау қайтарып жүрген балалар моланың қасына барса, манағы қатынның моласынан дауыстап шақырғандай көмескі бір үн келеді. Балалар бұзауларын тастай қашып, ауылға қайтқан соң үлкен кісілер де молаға жақындалап барсақ, аның есіттік моладан үн шыққанын. Бұл сұмдықты көр-

ген соң бір кесапатына ұшыраймыз деп, ауылымызben көшпіп, бүгін осы жерге қондық. Сол қатының мынау он екі жасар баласы:

— Эжем тірі жатыр ғой, көрден ашып алыш бер,— деп жылап, тіленбекен адамы қалмады. Әрине, ешкім көрге бармақ түгіл, қайта баланың тіпті өзін де жібермей, бағып тұрмыз.

Сонда манағы бала өзі де жылап қоя берді:

— Ағе-еке, сіз бір қайыр қылсанызы... әжем тірі қалуы рас,— деп.

Бұл балаға абылап қарасам, сонша есті бала кескінді. Қанша ұлкендердің айтқанына болмай, өз қылыша салып, шешесін тірі қалды деп тұрғанына таң қалып, алдыма шақырып, сүйіп отырып айттым:

— Тірі болса да, болмаса да, шырағым, мен әженде барып көрейін.

Отырған кісілер үрпісе түрегелді:

— Ойбай, мырза, айта көрменіз, өлген кісі тіріледі деп көр ақтарған не сұмдық, ол дүниедегі күнәсін тартып жатқан қатынға бола өзіңіз мерт боларсыз,— деп.

Мен балаға:

— Үйіңе барып киініп кел,— деп шығарып жібердім. Отырған кісілерге айттым:

— Дұрыс, өлген кісі қайта тірілмейді, бірақ сіздер есінен танып жатқан қатынды өлді деп білліп, тірілей көмгенсіздер, дауыстап шақырғанын естіп тұрып, ашып алмағаныңыздан қатты обалға қалыпсыз, ешбір құдайтағаланы кәлемінде жоқ көрдегі азап адам құлағына естіледі деген,— дедім.

Сол арада манағы бала келді. Ауылдан кетпен, күрек алыш қасымдағы екі жолдасыммен баланы ертіп молаға бардық, ауылдан қорықсаннан адам ермеді. Молаға барып сырттан құлақ салсақ та ешбір дыбыс естілмеді. Сонсоң аштырып, екі кісі түсіріп қарасақ, бейшара қатынның қолы-басы жара, қан, үстіндегі киімін айырып тастапты, өзінің әлі күнге денесі жып-жылы екен. Қатынды көрден алыш, үстіне шатыр тіккізіп, бір күн бақтым, көрден алған уақытта азғана

Кәлем — сөз (арабша).

жаны бар ма деп едім, сол күннің кешіне-ақ сұнылып, шынымен жан тапсырды.

Осындай істер әр елде болатын шығар деймін. Білімді зор дәрігерлер айтады: «Қайсыбір аурулар бар — бір жұмаға шейін адамды есінен тандырып, ешбір жан бар белгісі болмай жатқызытын» деп. Соның үшін өлікті тым асықпай, байқаңқырап көму керек.

АСЫЛ ШӨП

Злиха мен Бәтима деген біреудің қызметінде тұрған екі қыз бала, тәбесіне бір-бір жәшік жеміс көтеріп, қалаға келе жатыпты-мыс. Злиха аhlап-үйлеп, шаршадым деп, Бәтима күліп, әзілдеп келе жатады. Сонда Злиха айтты:

— Сен неге мәз болып қуанып келесің, төбен-дегі жәшіктің ауырлығы менің басымдағыдан кем емес, өзің де менен күшті емессің?

— Мен жәшігім ішіне ауырды жеңілдететін бір шөп салдым,— деді Бәтима.

— Ай, ондай болса, шебінің атын айтши, мен де ауырымды жеңілтейін,— деді Злиха.

— Ол шөп сенің қолыңа түспей ме деп қорқа-мын, аты: «Сабыр» деген,— деді.

ШЕШЕ МЕН БАЛА

Шешесі қыз баласынан сұрады:

— Берген ақшамды қайда қойдың?

Бала:

— Біреуге бердім.

Шешесі:

— Кімге?

Бала:

— Бір тентек балаға бердім.

Шешесі:

— Мұнан былай тентек болма деп берген шығарсың?

Бала:

— Рас, әже, екінші рет тентек болма дедім.
Құс та құдайдың жәндігі ғой, әже?

Шешесі:

— Біз де, құс та, бөтен жан-жануарлардың
бәрі де құдайдың жаратқан жәндігіміз.

— Элгі бала құдайтағаланың жаратқан кішкентай құсын ұстап алып сатайын деп жүр екен.
Құс кісі аярлық болып шиқылдаپ тұрды, сонда
алып жүрген бала тұмсығын қыса береді, бишара
құстың даусын құдайтағала есітеді деп қорыққан
шығар деймін.

Шешесі:

— Онда сен неғылдың?

Бала:

— Мен балаға ақша беріп сатып алып, құсты
ұшырып қоя бердім. Менің бұл ісім сауап емес пе?

Шешесі:

— Әрине, сауап, бейшараларға қайырымды
болғаның.

Бала:

— Ол бала, кім біледі, кем-тарлықтан құсты
сатуға жүрген-ау?

Шешесі:

— Мен де солай ойлаймын.

Сонда сейлемп отырған бала сіңлісіне қарап:

— Мана ақшамның бәрін бергенім жақсы болған екен,— деді.

Сіңлісі шешесіне қарап:

— Апаммен екеуміз мана бәстесіп едік, ол
балаға апам құсындың бәсі не деп те сұрамай,
ақшасындың бәрін берді. Мен айттым: «Құстың
бәсі не деп сұрау керек еді» деп, қайсымыздікі
дұрыс?

Шешесі үлкен қызына қарап айтты:

— Сенің де бұл істеген ісінді дұрыс демеймін. Егер тағы бір манағыдай бала жолықса, ақшандың бәрін бастапқы балаға беріп қойдың, соңғыға не берер едің?

Үлкен қызы:

— Онда мен тағы да саған келер едім.

Шешесі:

— Егер менде де мал, ақша болмаса қайтер
едің?

Бала:

— Онда...— деп, не дерін біле алмады.

Шешесі:

— Көбірек жақсылық етуге шамам келсін десен, әр нәрсеге күтімді болу керек, құстың бәсін сұрап, кемге бермеймін десе, сонда ақшаңың бәрін беру керек еді. Ол құстың өзі не деген құс екен?

Бала:

— Мен сұраганым да жоқ, әже, өзің айтушы емес пе ең, жақсылық еткен жаныңың атын да сұрама,— деп.

Шешесі күліп:

— Солай, солай, шырағым,— деді.

Баласы:

— Әже, сен көрсөң еді, құсты коя бергенімде, әуелі қуанғаннан тіпті ұша алмады. Соңан соң құсты саткан баладан уәде алдым, екінші рет ұстама деп.

Шешесі:

— Қызыым, жаксы іс істепсің, мінекей саған тағы да теңге.

Қызы:

— Алда разы болсын, әже.

Шешесі:

— Шырағым, қызыым, әрдайым осындай ракымды бол, саған мұның үшін құдай ракым етер,— деді.

МЕЙІРІМДІ БАЛА

Қытай жұртында ескі заң бар, біреуді алдағандығы мойнына түскен кісінің қолын кесетүғын. Бір тәре осындай іспен күнәлі болып, әлгі айтылған жазаны беруге тұрганда күнәлі төренің жас қызы баласы «Әкем үшін жауап беремін»,— деп, мәлім болды. Қызды патшага алып келісті.

— Таксыр патшам,— деді қыз,— менің әкем жазага лайық болғаны рас, соның үшін қолынан айрылуға керек болды. Мінекей, таксыр, әкемнің қолы,— деп өзінің қолын көтерді.— Бұл кол да

менің жазықты болған атамның қолы, бірақ мұнымен бала-шағаларын асырауға шамасы келмейді. Бұйырыңыз, тақсыр, осы нашар қолын кесіп, жұмысқа жарап, бала-шағаларын асырайтын қолын атама қалдыруға.

Патша баланың мұнша атасына мейірімділігіне рақымы келіп, төренің құнәсін кешті дейді.

ЖАН-ЖАНУАРЛАРДЫҢ ДАУЛАСҚАНЫ

Жылқы, түйе, сиыр, қой, ит, тауық, тышқан және бөтен жан-жануарлардың бәрі де адамның жылына, ағалыққа таласты дейді.

Жылқы айтты:

— Мен адам үстіме мінсе алысын жақын етемін, құшімді болса көреді, сүтімді болса ішеді, қылымда дейін арқан істейді, адамға менен пайдалы мал жоқ, жыл ағасы мен боламын,— деді.

Түйе айтты:

— Сен адам жұмысын қылсан, арпа, сұлы, шөп асайсың, тамағың үшін құл болдың. Мына мен сен көтере алмайтын ауырды көтеріп, неше айшылық алыс жерлерге барамын, аш болым деп арпа, сұлы сұрамаймын, көде болса — көде, жусан болса — жусан, не кез келсе соны қорек етіп, табылса су ішіп, табылмаса шөлге де шыдап жүре беремін, жыл ағасы болу маған лайық,— деді.

Сиыр айтты:

— Адам егін ексе менімен егеді, сүтімді ішеді, құрт, май істейді.

Қой айтты:

— Мен болмасам, қазақ үйін немен жабар еді, жұнімді алып киіз істейді, жабағымнан күпі тігеді, арқан, жіп еседі, сүтімнен құрт, май алады,— деді.

Ит айтты:

— Мен болмасам, сенің көбінді не ұры ұрлап, не қасқыр жеп тауысар еді, сенің бәріңің мен бақташыңмын, дүшпан көрінсе абалап, үріп иеме хабар беремін.

Тауық айтты:

— Мен болмасам, кісі ерте тұрып, жұмысына бармай үйқтап қалар еді. Мен таңертең тұрып шақырып, хабар айтамын, таң атты деп. Көп отырсан, жұмысыңан қаларсың, жатар уақыт болды деп түн ортасында да шақырамын, кеш болса тағы шақырамын, демалар мезгіл болды деп,— деді.

Тышқан не дерін біле алмай тұрды да, бір тұрлі құлық ойлап, қиналған көпке айтты:

— Бұл таластан ештеме өнбес, жылды қарап тұралық та, кім бұрын көрсе, сол жыл басы болсын,— деді.

Түйе өзінің биіктігіне сеніп, менен бұрын кім көреді деп тышқанның сезін қостап, бәрі де жылды қарап тұрды. Біраздан соң тышқан жоргалап түйенің үстіне шығып, өркешінің басына мінді де отырды. Сонымен бәрінен бұрын жылды тышқан көріп, хабар беріп, жылдың басы болған. «Түйе бойына сеніп жылдан құр қалды» деген сөз осыдан қалған еken.

ЖОМАРТ

Атымтай жомарт өзі есепсіз бай бола тұрып, күн сайын бір мезгіл үстіне ескі-құсқы киім киіп, отын кесіп, шөп тасып жұмыс қылады еken. Бір күні өзінің жақын, таныстары сұрады дейді:

— Жомарт, құдай берген дәuletіңіз бар, ашқа — тамақ, жалаңашқа — киім, үйсіздерге үй болдыңыз, сөйтіп тұрып өз басыңызды кемшилікке салып, жете алмаған жарлыша отын кесіп, шөп тасығаныңыздың мағынасы не? — деп.

Жомарт айтты дейді:

— Төрт тұрлі себеп бар. Әуелгісі: әдемі ат, асыл киім, асқан дәүлетті өне бойы әдет етсөң, көнілге жел кіргізеді, сол желіккен көнілмен өзімнен терезесі төмен бейшаралардан жиреніп, көз салмай, кем-кетікке жәрдем беруді ұмытармын деп қорқамын. Екіншісі: бар бола тұрып мен жұмыс қылсам, мұным кемшилік емес еkenін біліп, кейінгілер әбірет алсын деймін. Үшіншісі: күн

сайын өз бейнетіммен тапқан бір-екі пұлға нан сатып алып жесем, бойыма сол тамақ болып тарайды, еңбекпен табылған дәмнің тәттілігі, сіңімділігі болады екен. Төртіншісі: құдайтағаламның берген дәuletін өзімсініп, тиісті орындарына жаратпай, кебісін өзім ішіп-жеп, өзім тұтынсам, мал берген иесіне күнәлі болармын деп қорқамын,— деді.

ЛҮҚПАН ӘКІМ

Лұқпан әкімге бір сопысымақ адам бір жиылдыста айтты:

— Сіздің ауруға ем етуіңіз күнә, құдайдың жіберген қаза-бәлесіне себеп табамын деген құдайга қарсылық болып табылады деп білемін,— деді.

Лұқпан айтты:

— Олай болса сол айтқан сөзіңіз жазылған кітапты келтіріңіз, сенімді кітап болса біз тоба етіп, дәрігерлікті қоялық,— деп.

Сопы бұл сөзді еш кітаптан көрген жоқ, кітап шылды келе қоямын деп қозғалмады.

Жиылдып отырған халық шулап қоя берді:

— Сопы, Лұқпан жесірге ағадай, жетімге атадай болып, неше мұнды бейшаралардың көзінің жасын тыйды, сен бұл істі күнә деп білсең, кітапынды көрсөт, болмаса қазыға алып барып, жазаландырамыз,— деп.

Істің бұлайынша зорайып бара жатқанын көріп Лұқпан халықтан өтініш етіп, сопыны тысқа шыгарып, онаша қалдырып айтты:

— Алда разы болсын, молдам, білген шамаңызша бізді күнәдан тыю үшін ақыл айтқаныңызға. Бірақ бізден де сізге бір ақыл айттысын: «Қашан да бір істі істегіңіз келсе, ол іске шуелі ақылыңызды, онан соң кезінізді жұмсаныз, сонаң соң ақылыңыз дұрыстаса, көзіңіз көріп, жөнін танып мақұл көрсе, тіліңіз бен қолыңызға сонда ерік беріңіз. Екінші, сіздің айтқан сөзіңізден оқып жетіспегендік көрінеді, құдайтағала

адамға әр түрлі дene берді, қол берді жұмыс қылмақ үшін, көз берді көрмек үшін, аяқ берді жүрмек үшін, құлақ берді естуге, ақыл берді ойланып, жаман-жақсыны аңғаруға. Соларды тиісті орнына жұмсамасаң, құдайдың бүйрығына қарсылық болып табылса керек, оның үшін жүрмей, тұрмай, отырмай, көрмей, есітпей құдайға құлшылық етіп те болмайды. Сол реуішті жансыз нәрселердің де керексіз жаратылғаны жоқ. Бір шепті у етіп жаратты, екінші шепті оған басытқы етіп жаратты, бұларды да танып, біліп бүйрықты орнына жұмсамасаң, күнәлі боласың, тиісті пайдалы орнына жұмсау обал болмаса керек,— деді.

ІЗБАСТЫ

Қыпшақ Ізбасты би он жасар күнінде көш үстінде көп адаммен бір тұлкі қуысып, бәрінен бұрын жетіп тұлқіні соғып алады. Артынан келген жасы үлкен кісілер тұлқінді бізге байла деп еді, Ізбасты бермеді. «Қазақшылық әдетте жасы үлкенге мұндай соғып алған тұлқіні байлаушы еді, мынау бала бізге байламайды»,— деп заманындағы ханына арызға келісіпті. Сонда Ізбасты ханға айтты дейді:

— Ойдан қашты бір тұлкі,
Тауға қарап дем алмай,
Жабыла құдық көп кісі,
Бәрі де қалды ере алмай;
Сол тұлқіні кім алар,
Жалғыз жеткен мен алмай;
Ағайыннан дұшпан жауым жоқ,
Алдына салып айдал жүр,
Алтайы тұлкі көре алмай,
Ұялыш, тақсыр, жүрменіз,
Мұның төресін оңдап бере алмай.

СӘТЕМІР ХАН

Сәтемір жеті жасар күнінде атасынан жетім қалыпты. Құндерде бір күн Сәтемір далада ойнап жүріп, бір ескі тамның түбінде шаршаған соң сүйеніп, жан-жағына қарап жатса, бір аяғы ақсақ құмырсқа тамның төбесіне қарай өрмелеп барады да, орта шеніне барғанда құлап түседі. Тұра салып тағы да өрмелейді, манағыдан гөрі жоғырырақ барғанда тағы да құлап түседі. Үшінші рет құмырсқа және тырмысады. Ақыры бар күшін салып, қисая-мисая барып тамның төбесіне шығып кетеді. Мұны көріп Сәтемір ойға қалды: «Құдайтағаланың жаратқан жан-жануарының ең кішкентайы осы құмырсқа екеш құмырсқа да тынбай, жұмыс жұмыстап жүр. Өзі ақсақ, бір тырмысып, екі тырмысып, жығылып, сонда да қоймай, ақырында мұратына жетті. Тамның басына шықты, мұны көріп отырып менің де талап іздеймей, жұмыссыз ойнап жүргенім ақылсыздық екен»,— деп ойынын тастап, қалаға барды.

Қалада бір зор білімді оқымысты молда¹ бар екен, соған үй сыпыруға жалданып, ақысына оқу оқыпты-мыс.

Ақырында сол Сәтемір асқан данышпан, айдай әлемге патша болған.

БАЙҰЛЫ

Байұлы жеті жасар күнінде ел көшіп, көп бала-лар: біреу тайына, біреу атына мінгенде, бір бала жыламсырап қарап тұрып қалды. Мұны көріп Байұлы қасына барып:

— Сен неге атыңа мінбейсің? — деді.

Бала қамығып:

— Атым жоқ, көшкенде әжеммен түйеге мінуші едім,— деді.

Сонда Байұлы аттан түсіп, жаяу әкесіне барып:

Оқымысты молда — оқымысты ғалым деген мағынада.

— Мен атқа мінгенде ер-тоқымымен маған бір жорға тай атап едіңіз, сол тайымды біреуге берсем, сіз ұрыспайсыз ба? — деді.

Әкесі:

— Кімге бересің? — деді.

Бала қысылыңқырап тұрып жаяу жылап тұрған жарлының баласын көрсетті:

Бұған әкесі де түсініп, бетінен сүйіп:

— Тайыңды кімге берсең де ерік өзінде, — деді. Сонан соң Байұлы қуанып, тайды ерттетіп, манағы балаға әкеп беріп, қасына ертіп алды да, шауып кеп көп балаға қосылды.

Сол уақытта бір ақсақал жақсы кісі қонақ болып жатыр екен, Байұлының әлгі мырзалығын көріп разы болып, сыртынан бата берді:

— Ей, құдайым, бұл балаға ұзақ жас бер, мал мен бас бер, — деп.

Сол кісінің батасы қабыл болып, ақырында Байұлынан он екі ұл туып, бәрі де асқан бай, руға бас болды. Он екі ата Байұлы деген ру сонан болды деседі.

III бөлім

**АУДАРМА СИПАТТЫ
ӘҢГІМЕЛЕРІ**

БІР ҰЫС МАҚТА

Бір кішкентай қыз әжесінің шапанын жамап отыр екен, шешесі қасына отырып, ақыл айтты:

— Балам, дүниедегі жаратылған жанды-жансыздардың ешқайсысының да керексіз болып, жерде қалатыны болмайды,— деп.

Сол сөзді айтып отырганда қыз бала кімін жамап болып жердегі мақтаның қиқымын тerezeden лақтырып далаға тастады:

— Әже, осы қиқымның еш нәрсеге керегі бола қалмас,— деп.

Шешесі:

— Балам, сол да жерде қалмайды,— деді.

Осылайша сөйлесіп, терезеден қарап отырса, манағы мақтаны жел көтеріп ұшырды, мұны бір торғай көріп қуып барып, мақтаны тұмсығына тістеп қана ұшып кетті. Қыз әжесінен:

— Манағы мақтаның қиқымын бір торғай алып кетті, оны негылады?— деп сұрады.

Әжесі айтты:

— Қөрдің бе, балам, айналмай манағы айтқан сөздің келгенін. Ол кішкентай мақтаны торғай үясына төсеп, жас балапандарына мамық етеді,— деді.

ЭКЕ МЕН БАЛА

Бір адам он жасар баласын ертіп егіннен жаяу келе жатса, жолда қалған аттың бір ескі тағасын көріп, баласына айтты:

— Анау тағаны, балам, ала жүр,— деп.

Бала әкесіне:

— Сынып қалған ескі тағаны алып не қылайың,— деді.

Әкесі үндемеді, тағаны өзі иіліп алды да жүре берді.

Қаланың шетінде темірші ұсталар бар екен, соған жеткен соң, әкесі қайырылып, манағы тағаны соларға үш тынға сатты. Одан біраз жер өткен соң, шие сатып отырғандардан ол үш тынға бірталай шие сатып алды. Сонымен шиені орамалына түйіп, шетінен өзі бірем-бірем алып жеп, баласына қарамай, аяңдап жүре берді. Біраз жер өткен соң, әкесінің қолынан бір шие жерге түседі. Артында келе жатқан бала да тым-ақ қызығып келеді екен, жерге түскен шиені жалма-жан жерден алып, аузына салды. Шамалы жүрген соң және бір шие, онан біраз өткен соң және бір шие, сонымен әр жерде бір әкесінің қолынан түскен шиені он шақты рет иіліп, жерден алып жеді. Ең соңында әкесі тоқтап тұрып, баласына шиені орамалымен беріп тұрып айтты:

— Көрдің бе, мана тағаны жамансынып жерден бір ғана иіліп көтеріп алуға еріндің, енді сол тағаға алған шиенің жерге түскенін аламын деп бір еңкеудің орнына он еңкейдің. Мұнан былай есінде болсын: «Аз жұмысты қынсынсан — көп жұмысқа тап боларсың; азға қанағат ете білмесен — көптен де құр қаларсың»,— деді.

АҚЫМАҚ ДОС

Бір мырза орманнан бір аю баласын ұстап алып, үйіне алып келіп, сонша жақсы күтіп асырапты. Бір күндерде мырза қатты ауырып, бір айдай тесектен тұрмай жатып, сол уақытта аюды да қараған кісі болмай, бұл да қатты жүдеп зарығыпты. Аурудан азғана тәуір болған соң, мырза бір күні далада есік алдында отырып күннің жылуымен — маужырап қалғиды, бірақ маңдайына, бетіне шыбын қонып, шыдатпайды. Соның бәрін де манағы аю көріп отыр екен, мырзага тыныштық бермегені үшін шыбынға қатты кейіді. Сөйтіп, аю ыза болып жүлқынғанда шынжыры үзіліп кетіп, жүгіріп барды да, мырзаның бетіне табанымен салып қалғанда, мырза қалпақтай ұшып, сол жерде-ақ жан тапсырды дейді.

Бұл іс Дәуіт пайғамбардың заманында болған екен.

Аюды халық пайғамбарға сүйретіп алып барады: «Бұған қалайынша жаза береміз», — деп.

Әзірет Дәуіт аюдан сұрайды:

— Не себептен қожаңды өлтірдің?

Аю жылап айтты дейді:

— Қожам мені баласындай күтіп, асыраушы еді, ол ауырған уақытта мені күткен кісі болмай, қожамның жазылуын тілең зарықтым. Бүгін сол аурудан тәуірірек болып, қожамның далаға шыққанына қуанып қарап тұрғанымда мырза есік алдында отырып қалғын деп еді, шыбындар тыныштық бермеді; соған ашуым келіп ұрғанымда қожам, не себептен екенін білмедім, өліп қалды. Мен қожама қастық ойламадым, шыбынды қырайын деп едім, — дейді.

ӘДІЛДІК

Хусейн қазының терезесінің түбіне келіп екі жаман киімді тіленші:

- Құдай үшін, қайыр беріңіз,— деді.
- Құдай өзі берер, барыңыз,— деді қазы.
- Пайғамбар ақысы үшін.

— Ей, тіленшілер, енді басымды ауыртпай кетіңіз,— деп ашуланып, қазы оқып отырған кітабын жерге атып ұрды.

— Ah, қазы, бейшараышылыққа бір нәрсе берсеңші,— деп тіленшілер кетпей, жылап тұрды.

Сонда қазы ыза болып, ұшып тұрып, жұмыскерлерін шақырып бұйырды:

— Мынау бір-екі қыдырындыны зынданға тастаңыз,— деп. Бірақ сол арада тіленшілер жоқ болып кетті.

Мұнан соң үш күн өткен соң, қазыға көп қонақтар келіп, той болды. Қазының үйінің іші жарқыраған алтын, шамасыз дәulet, өзі терезесін ашып, сол терезе түбінде муфтимен¹ әңгімелесіп, көзін Бағдаттың қаласына салып отыр екен, сол уақытта терезе тұсына анау күнгі екі тіленші тағы келді.

— Қуаныштарыңыз қайырлы болсын, қазы, осы қуаныш үстінде бізді де бір нәрсе беріп қуантыңыз,— деп жылап тұрды.

Сонда қазы қасындағы мұфтиге айтты:

— Осы екі қыдырынды тіленшілер екінші рет келіп беймаза етеді, қалипа қазіреті осындайларға жаза бұйырмайды. Сөйтсе де, бұл жолы бұйрықсыз да болса, осы екі тіленшіні ұстатаңып кісен-детемін. Бағдаттай қаланың сынын бұзып, қыдырып жүрмесін,— деп адамдарын шақырды.

Сол уақытта екі тіленшінің өздері үйге кіріп келіп, үстіндегі ескі киімдерін тастап, біреуі айбатты дауыспен ақырды:

— Қазы, мен сені қазы қойғанымда жүртқа қайырлы, байға, жарлыға бірдей, ақ-сарагат би болар ма екен деп үміт етіп едім, бұл жаңылысыма тоба қылдым. Жапар! Мынау оңбаган құртты алып, әділдікпен жазасын бер, жүртим

Мұфти — мұсылмандардың дін басысы.

көріп-білсін, патша құрығы ұзын екенін, ерте ме, кеш пе, қылған жамандық патшага білінбей қалмайтынын, білінсе, үлкен-кішілігіне қарамай, жаза тартатынын,— деп.

Жиылған қонақтар бұларды танып, аяқтарына құлап жығылысты. Тіленші болып келіп жүрген нарун Рашит деген Қалипа патшасы, қасындағы Жапар деген уәзірі екен.

АЛТЫН ШЕТТЕУІК

Бір үлкен мейрам алдында әкесі балаларын қуанту үшін үйіне әр түрлі жеміс алып келді. Леночка деген кіші қызы сол келтірілген көп жемістің ішінде сырты алтындаған шеттеуіктерге қызығып, соны маған бер деп қоймады. Шешесі айтты:

— Бұл шеттеуіктер тек әдемілікке істелген, мыналарды ал,— деп бөтендерін беріп еді, Леночка жылай бастады:

— Мен қара шеттеуікті алмаймын, алтын тыстысын аламын, оның ішіндегі дәні де тәтті шығар,— деп.

Шешесі тіл алмайтын қисық баланың дегенін істегеннен артығы жоқ екенін ойлад, Леночкаға алтын тыстыларын, бөтен балаларына бөтен шеттеуіктерді таратып берді. Леночка қуанып шеттеуіктерін дереу шаға бастады, қараса, бірінің де ішінде дәні жоқ, бос қабықтар екен. Мұны көріп қасындағы балалар мазактап күле бастады. Сонда атасы айтты:

— Бұл шеттеуіктер жеу үшін істелген емес, тек көзге әдемі көріну үшін қойылған; мен шеттеуіктердің бос қабығын алып, сыртын күміспен бояп қана қойып едім, екінші рет не нәрсенің де құр сыртына қарап қызықпа, асылы ішінде болар,— деді.

ТАЛАПТЫҢ ПАЙДАСЫ

Петр Великий деген осы күнгі ақ патшамыздың бабасы, бір күні шіркеуде тұрғанда көп адамның артқы жағында үңіліп, патшаға қарап беркімен қалқалап қана бір нәрсені сзып тұрған балаға көзі түседі. Мұнымен бөтен кісінің ісі жоқ, жалғыз-ақ ақылы кемел патша сол бала екеш балаға да көзін салып тұрған екен. Тілек тілеп болған соң, жұрт екі жарылып, патшаға жол беріпті. Сонда патша тұп-тура манағы балаға барыпты. Бала қолындағы сызумен болып тұрып, тіпті, патшаның қасына келгенін де байқамай қалыпты. Сонда жұмсақ шыраймен патша сұрайды:

- Не қылып тұрсың?
- Сенің жүзінді жазып алайын деп едім.
- Оны не қылмақсың?

Сол уақытқа шейін қорықпай жауап беріп тұрған бала сызғаныңды көрсет дегенде, қысылайын депті, сейтсе де сызған қағазын әдеппен патшаның қолына берді. Қараса, сурет реуішті де емес, әйтеуір, ез білімінше сызған сзызық, бала ол күнде сурет салуды қайдан білсін. Солай болса да әлемге ақылы жеткен патша баланың талапты, зерек екенін аңғарып, оқуға бергізіп, ақырында сол бала бүкіл орыс жұртына даңқы шыққан Матвеев деген суретші болған.

ТӘКАППАРШЫЛЫҚ

Вениамин Франклин деген даңқты білім иесі, Америка жұртының кісісі, он сегіздегі жас күнінде Медера деген қаланың бір қарт адамына қонақ болып, шыгар уақытта қарт ішкөргі бір есіктен шығарып салуға алыш келіпті. Франклин бұл кісіге сөйлеп келе жатып, алдында не барын аңғармай, есікке жақындағанда қарт дауыстапты:

— Еңкей, еңкей! — деп.

Сүйдегенше болмай, есік аласа екен, маңдайшасына Франклин маңдайымен тарс ете түсіпті. Сонда қарт күліп айтты дейді:

— Бұл кішкентай реніш сізге екіншіден ақыл болар; ұмытпағайсың, сен жассың, өмірің алдыңда, басынды тым жоғары ұстамай, тәмен иіңкіреп жүрсөң, мұнан да артық неше соққылардан құтыларсың.

Бұл сөзді Франклин сексен жасқа келгенше ұмытпай, әрдайым айтушы еді:

— Сол қарттың ақылы маған көп пайда болды және көзіммен көрдім; басын жоғары көтерген тәкаппарлардың нешеуінің әлек болғанын,— деп.

САРАНДЫҚ ПЕН ЖИНАҚТЫЛЫҚ

Бірнеше тәуір кісілер бір жетім-жесір қалған үй ішін жылу жиямыз деп әр үйге қыдырып барып жүріп, бір байдың үйіне келсе, бай жұмыс-керіне бір кішкентай жіпті жаңбырда ұмытып, далада қалдырыпсың деп, қатты ұрысып тұр екен. Ұрысып тұрып айтады:

— Сен білмейсің, ол кішкентай ғана жіп те болса, малға сатып алынған нәрсе, малдың табылуы оңай емес,— деп.

Мұны естіп, көріп, әлгі жолаушылар өзді-өзі сөйлесті:

— Бір жаман жіпті далада ұмытып қалдырыдың деп соңша кейіп тұрған адам бізге еш нәрсе бере қоймас, аузымызды ауыртпай келген ізімізben қайталық.

Ішінде біреуі айтты:

— Неміз кетіп барады, келген соң бұған да айтып кетелік.

Бұл сөзбен байға келіп, сәлем берді. Бай бұларды әдеппен үйіне кіргізді. Соңан соң келгендердің жұмысын есітіп, сол жердің өзінде бөтендерге қарағанда екі есе ақша шығарып берді және мұнан басқа төрт-бес қап астық беремін деп уәде етті. Мұнысын көріп жолаушылар таңданып отырды да, өздерінің далада байды сараңға санағандарын айттысты. Соңда бай айтты:

— Аз нәрсені азсынбай, қадірін біліп жинағаннан осындай кем-кетікке жәрдем беруге қолым жетісті, жинақтылық сараңдыққа қосылмайды.

АУРУДАН — АЯҒАН ҚУШТИРЕК

Сейіт орам үстінде жұғіріп бара жатқанда, бір арбалы келіп, андаусыз соғып кетіп, аяғын сыңдырыпты. Ойбайлап жылап жатқан баланы көріп шошынғаннан шешесі есінен танып қалыпты. Мұны көрген соң, Сейіт жыламақ түгіл, сынған аяғын орнына салып таңып жатқанда да, дыбысын шығармай, қабағын да шытпай жатты. Сонда сыннықшы кісі:

— Аяғың ауырмай ма, қабағынды шытпай-сың? — деп сұрады.

Сейіт шешесі шығып кеткен соң демін алып, сыннықшыға сыйырлап айтты дейді:

— Ауырмақ түгіл, жаным көзіме көрініп тұр, бірақ менің жанымның қиналғанын көрсе, әжем де қиналып, жұдемесін деп шыдалп жатырмын,— деді.

БАҚША АҒАШТАРЫ

Жаздың әдемі бір күнінде, таңертең бір төре өзінің баласымен бақшаға барып, екеуі де егілген ағаштары мен гүл жапырактарын көріп жүрді.

— Мынау ағаш неліктен тіп-тік, ана біреуі неге қисық біткен? — деп сұрады баласы.

— Оның себебі, балам, анау ағашты бағу-қағумен өсірген, қисық бұтақтары болса кесіп. Мынау ағаш бағусыз, өз шығу қалыбымен өскен,— деді атасы.

— Олай болса, бағу-қағуда көп мағына бар еken fой,— деді баласы.

— Бағу-қағуда көп мағына барында шек жоқ, шырағым. Мұнан сен де өзіңе әбірет алсаң болады, сен жас ағашсың, саган да күтім керек. Мен сениң қате істерінді түзеп, пайдалы іске үйретсем, сен мениң айтқанымды ұғып, орнына келтірсөң, жақсы, түзік кісі болып өсесің, бағусыз бетіңмен кетсөң, сен де мынау қисық біткен ағаштай қисық өсерсің,— деді.

МАЛДЫ ПАЙДАҒА ЖАРАТУ

Бір үйші жұмысымен көп мал тауып тұрса да, сонша азбен қанағат етіп, аз жұмсал тұрады екен. Бір күні көршісі сұрады:

— Осы сен бай бола тұрып, малыңды қай жақ-қа жібересің, көзге түсетін еш нәрсен қөрінбейді? — деді.

Үйші айтты:

— Тапқан малымның бір бөлімімен борышымды өтеймін, бір бөлімін өсімге беремін.

Көрші:

— Қойшы, батыр, сенің борышың бар ма еді және өсімге қашан ақша беруші едің? — деді.

Үйші айтты:

— Қарт әке-шешеме берген ақшаларымды өтеп тұрган борышым деп білемін, өзімнен туған балаларға оқу оқытуға, асырауга шығарған малымды өсімге берген мал деп білемін. Балалар адам болып, біз қартайғанда жақсы асыраса, олардың борышымды өтегені емес пе, — деді.

ТЫШҚАННЫҢ ӨСИЕТІ

Тышқан баласына оңашада үйретіпті: «Адам деген мықты жауымыз бар, ағаштан қақпан құрып, үстіне ғана май байлап қояды, соны жеймін деп барсаң қақпан ұстап алады, балам, соған жолай көрме»,— деп. Бір күні әлгі баласы ойнап жүріп майдың ісі шыққан соң, не қылып қойған екен деп қасына жоламай, алыстан сығалап қана қараса, шешесінің айтқан қалыбынша қақпан үстінде маймен тұр екен. Ойлады: «Қараши адамның ақылсыздығын, ағаштан қақпан ғана істеп, үстіне май байлап, бізді қызықсын деп қойғанын, біз сол құлыққа бола қоямыз ба»,— деп олай-бұлай одыраңдап жүгіріп жүрді де айтты:

— Сүйтсе де, айхай, майы құрғырдың иісінің жақсысын-ай, жемесем де биттей ғана жақындап иіскеуге болады ғой,— деп бірте-бірте жақындап бара жатқанда, қақпан тарс етіп тышқанды жаншып тастады.

САҚЫП

Сақып деген бір жақсы кісі мал жинамай жүріп, ақырында әл кеткенде қатты кедейшілік тартып, бір күні етігі болмаған соң, жалаң аяқ далада жүргенінде, аяқтарын тас жыртып ренжің-кірепті. Сөйтіп келе жатып, екі аяғы жоқ ағаш балдақпен жүрген бір тіленшіге жолықты. Мұны көріп Сақып аh ұрып айтты дейді:

— Эй, құдайым, ренжігеніме тоба қылдым, шүкір, менің жүруге аяғымды аман сақтағаныңа! Мынау балдақты бишарага жаңадан аяқ табылса, жалаңајақ та болса жүріп жүруді дүниенің бір қызығы деп білер еді-ау деді,— дейді.

САЛАҚТЫҚ

Кәрім деген мешер өзі жұмысқа тәуір жігіт те болса, жуынып кірсіз кейлек киіп, таза жұрумен ісі жоқ еді. Әркім айтушы еді:

— Саған не болды, Кәрім, бойыңнан кірінді ағызып жүргенше, жуынсаң болмай ма? — деді.

— Қолым тимейді,— деуші еді ол.

Сейтіп жүріп, тұла бойын шиқан қаптап және қотыр болды. Бұл күйде құрысып-тырысып жатқанында әркім сұрайды:

— Кәрім, саған не болды? — деп.

Кәрім айтады екен.

— Құнәм үшін құдайдың бір берген сазайыдағы,— деп.

Оған қарсы таныстары:

— Рас, Кәрім, құдайтағала таза жүрмеген былғаныш кісіні сүймейді, тым болмаса жұмасына бір моншаға түсіп, не болмаса үйінде сабынмен жуынуды әдет етсең, бұл бәлеге душар болмас едің.

Сонымен Кәрімді ауру жататын үйге алып барып, таза жуындырып, таза киім киіндіріп, ем қылған соң, аз ба, көп пе, жатып жазылды. Мұнан шықсан соң, Кәрім бір заводқа барып жалданыпты. Өздеріңе де белгілі шығар, заводта нәрсе бояитын бояулардың қай-қайсысы да у болады. Бір күні қожасы Кәрімге бір бояуды былғап қой деп беріпті. Былғап отырып-отырып, кәдімгі үйренген қалыбынша, қолын жумастан барып тамакқа отырып, наң жепті. Қолындағы бояудың жұғынының бәрі де жеп отырган нанына жабысып отырганда, бір мезгілде Кәрімнің іші бүрісіп, ауыра бастапты. Әрлі-берлі, олай-бұлай аунақшып, біраз жатып, Кәрім ұзамай-ақ жан тапсырыпты. Әлгі бояу у бояу екен.

МҰЖЫҚ ПЕН ЖАСАУЫЛ

Бір мұжық далада жүріп бір түрлі әдемі тас тауып алып, көршісінен сұрады:

— Бұл тасты неғылсам болады? — деп.

Көршісі айтты:

— Патшаға алып бар,— деп.

Сонымен мұжық келіп патшаның алдындағы жасауылының аяғына жығылып, мені патшаға жолықтыр деп тілек етті.

— Не жұмысың бар? — деді олар.

— Патшаға сый алып келемін,— деді мұжық.

Жасауыл айтты:

— Патша саған не сый берсе, жартысын маган бер, болмаса жолықтырмаймын.

Мұжық бұған разы болды.

Мұнан соң, мұжықты патшаға алып келісті. Патша тасын алып, мұжыққа алда разы болсын айтып, мың теңге беріп еді, мұжық аяғына жығылып:

— Тақсыр, мың теңгені алмаймын, арқама елу шыбық салдырыңыз,— деді.

Патша бір мағынасы бар шығар деп жасауылына бұйырды:

— Ақырын ғана мұның арқасына елу шыбық соқ,— деп. Жиырма бес шыбығын салып болғанда, мұжық айтты:

— Енді маған болар, қалғанын бәлен деген жасауылға салдырыңыз, алған сыйымның жартысын не де болса соган бермекші едім.

Бұл жасауылды шақыртып, оған келістіріп жиырма бес шыбық ұрдырды. Соңан соң бұл айласына разы болып, мұжыққа патша екі мың теңге бергізді дейді.

БІЛГЕННІЦ ПАЙДАСЫ

Бір қарт ұста күні-түні тынбай іс соғып отырады еken. Оған көрші, заманындағы бір зор бай Броун дегеннің баласы ойнап жүріп, қызық-қа күнде ұстага келіп, іс соққанына қарап тұрады еken. Бір күн ұста мырзага айтты:

— Төрем, қарап тұрганша, тым болмаса, шеге соғуды үйренсейші, кім біледі, бір күндерде сол өнердің де керегі болар.

Бала нем кетеді деп, күнде ермекке шеге соғып жүріп, бірнеше күнде жақсы соғуға үйреніпті.

Мұнан бірнеше жылдар өткен соң, жұртында қатты жаугершілік басталып, Броунның малжаны таланып бітіп, өзі қатын, баласымен қашып шығыпты. Сонымен, ішіп-жеуге, киүге де кем-тар соғып, бір қалада жүрген уақытта қала-ның әкімі бүйрық шашты: «Әскерге көп етік керек, жақын жердегі қалалардың сататын мығы¹ таусылды, мық даярласын!» деп. Сонда манағы мырзаның үйренген өнері есіне түсіп, патшалық етік-шілерге хабар салды:

— Егер көп мық-шеге керек болса, мен пәдіретін аламын,— деп.

Етікшілер істеген мығын көріп ұнатқан соң, әскердің етігіне мық істеудің міндетін алышп, көп мал тауып, ақыр өміріне шейін кемдік көрмей отіпті-міс.

Мығы — шегесі.

ДҮНИЕ ҚАЛАЙ ЕТСЕҢ ТАБЫЛАДЫ

Француз жұртының бір білімді адамы жазады:

— 1791 жылда, өзім университет деген үлкен школда оқып жүрген жігіт күнімде, әр жеті сайын Версаль қаласындағы шешеме жаяу барып-қайтып тұрушы едім. Сонда әрдайым жолымда бір Антон деген тіленші отырып, қайыр сұрап алып журуші еді. Бір күні тағы сол жолмен келе жатып бір орта бойлы арықтау кісіге ұшырасып, жөніміз бір болған соң бірге келе жатқанымызда, әдетшес манағы Антон алдымыздан шығып қайыр сұрады. Қасымдағы кісі тоқтап, Антонның бетіне қараң тұрды да айтты:

— Сен қарауга еп-есті кісі секілді көрінесін және жұмыс істеуге қуатың да бардай көрінеді, сейтіп тұрып, мұндай жаман іспен өзінді кемшилікке салып жүрсің. Бай болғың келсе, мен сағаң ақыл айтайын: мен өзім де сендей кедей едім, бірақ сендей тіленшілік қылғаным жоқ. Елден, қалақаладан қыдырып жүріп, әуелі боқтық, салам арасынан, не болмаса жай кісілерден ескі шүберек сұрап, жиып жүрдім. Ол шүберектерді апарып қағаз істейтін фабриктерге сатып, соныменең азды-көпті ақша болған соң, бір есек, бір арба алдым. Мұнан соң әуелі аздап, бара-бара көбірек әр үйден ескі-құсқы, тұтынуға жарамайтын шүберектерді сатып алып, арбамен жүріп, сауда ете бастадым. Осындай іспен жеті жылда он мың франк¹ ақша тауып, енді бір қағаз фабрикасына кірістім. Жасым — жас, ісіме — нық, жинақы және еріншектікті білмегеннен соң, осы күнде екі әйдік тас жұртым² бар, фабрикамды балама бердім, үмітім бар, балам да аштық көре қоймас деген. Себебі баламды да жасынан бос жүруге, еріншектікке, қиналмай мал табуға үйретпедім. Осы айтқанымша машақттанудан қашпасаң, сенде бай боласың, Антон,— деді де, жөніне жүріп кетті.

¹ Француз жұртының тәңгесі: біздің ақшамызға шаққанда бір франци жиырма бес тиын күміске есеп.— (Автор).

² Жұртым — үйім деген мағынада.

Антон бұл сөздерді есіткен соң терең ойға қатып, қайыр сұрауын да ұмытып тұрып қалды.

1815 жылда Брюссель деген қаладан өтіп бара жатып, бір кітап сататын үлкен дүкенге кірдім. Дүкеннің ішінде бірнеше приказчиктерге олай-бұлай етіңіз деп бұйырып тұрган бір купеңтің кескіні көңіліме таныс реуішті көрінді. Сейтіп тұрганымда әлгі кісі мені көріп, бетіме қарап тұрды-тұрды да, қасыма келіп айтты:

— Айып етпесеңіз, сұрайын, мұнан жиырма бес жыл бұрын сіз оқу оқып жүріп, жұма сайын Версальдегі үйіңізге барып жүрген жеріңіз бар ма еді?

Сонда ойыма түсіп, таң қалып:

— Сен Антонбысың? — дедім.

— Рас,— деді Антон,— мен сондағы көрген тіленші Антоныңыздың өзімін. Сол жүргеніңіздегі бір күн қасыңызда бірге жолыққан кісінің айтқандары көңіліме кіріп кетіп, тіленшілікті тастап, жұмысқа кірістім, ісіме нық, малыма күтімді болдым. Ақырында сол кісінің айтқаны келіп, мінеки, осы зор дүкеннің иесі болдым,— деді.

ӘДЕП

Бір жұрттың бас әкімі екінші бір байға жолығысып сөйлесіп тұрғанда, қасынан бір жарлы мұжық өтіп бара жатып иіліп, бас үрып сәлем берді дейді. Оған қарсы әлгі үлкен әкім төре онан да төменірек бас үрып сәлем алды.

Қасындағы бай:

— Тақсыр, осынша жұрттың үстінен қараган әкімсіз, осы бір мұжыққа неге сонша бас ұрасыз? — деп айтты.

Сонда әкім:

— Ешбір ілі-білім үйренбеген мұжық сонша іліп, әдептілігін көрсеткенде, мен онан әдепсіз болып қалайын ба деді, — дейді.

ТҮЛКІ МЕН ЕШКІ

Бір тұлкі жүгіріп келе жатып, абайсызда бір терең апанға түсіп кетіпті. Шығайын десе шыға алмай тұрғанда, ешкі су іздеп жүріп әлгі апанға келіп, тұлкіні көріп:

— Эй, тұлкі батыр, неғылып тұрсың? — депті.

Тұлкі айтты:

— Ой, неғыласың, батыр, жаным райыс¹ тауып тұрмын: қырда әрі сусап, әрі ыстықтап өліп едім, апанның іші әрі салқын, әрі түбінде тұп-тұнық суы бар екен, — деді.

Мұны естіп ешкі мен де салқын су ішейін деп секіріп апанға түскенде, тұлкіекең секіріп ешкінің үстіне мініп, онан мүйізіне шығып, мүйізінен секіріп қырға шығып, жөніне кетті дейді.

¹ Райыс — ракат.

САУЫСҚАН МЕН ҚАРҒА

Ала сауысқан бір бұтақтан бір бұтаққа қонып, тынбай шиқылдай беріпті, қасындағы құзғын қарға үндемей отырыпты-мыс. Сонда сауысқан:

— Қарға тамыр, сен неге үндемейсің, әлде менің айтқан сөздеріме нанбай отырмысың? — депті.

Оған қарға айтты дейді:

— Рас, сауысқан мырза, еркін сөзіңе наның-қырамаймын; саны көп, сапасы жоқ сөйлеген мылжың шын сөзді азайтады деп білемін,— дептіміс.

ПОЛКАН ДЕГЕН ИТ

Біз оқып жүрген шағымызда ұстазымыздың қорасында бір Полкан деген зор ит бар еді. Терезеден қарап тұрғанымызда әлгі Полканға бір кішкентай қанден ит келіп өршеленіп үріп, аяғын тістер, үстіне секіріп тиісе бастады.

Сонда мен тұрып айттым:

— Тоқта, қанденім, ойнақтағаныңды қойма-саң, Полкан сазайыңды берер,— деп. Біраз қарап тұрсақ та кішкентай қанденнің ойнақтағанына, тістегеніне Полкан ашуланып қозғалмады. Түрекелсем, арт жағымда ұстазым келіп, менің әлгі сезімді естіп тұр екен, маған қарап айтты:

— Көрдің бе, анау Полканның сенен гөрі көңілі жұмсағырақ. Сен өзіңнен кіші балалармен ойнасан, ақырында біреуін жылатастың, немесе ренжітесің. Полкан ит те болса, өзінен кіші әлсіздерді ренжітуді ұятсынып, қанденге тимей тұр,— деді.

ҮНДІ

Үнді жұртының бір адамы бір жақтан үйіне қайтып келсе, үйдің қасындағы ағаштың басына кептіруге іліп қойған еті жоқ. Ағаштың айналасын әбден жүріп қарап болғасын, орамға шығып жолай дауысталап сұрады:

— Аласа бойлы, қолында қысқа мылтығы бар, соңында тарақ құйрық кішкентай иті бар бір қарт адам көрдіңіз бе? — деп.

Бұл кісіні әркім көрген екен, сілтеумен барып тауып, ұрысын ұстапты-мыс. Ауылдас адамдары үндіден «Ұрының түсі-түгін қайдан білдіңіз», — деп сұрасыпты. Сонда үнді айтты дейді:

— Ұрының аласа бойлы екенін білгенім, мениң қолыммен ілгөн етімді ол ағаштан аяғының астына тас қойып, соның үстіне шығып алышты. Қарт екенін білгенім, жүргендегі ізінен байқадым. Адымының арасы тым жақын екен. Мылтығының қысқа екенін: етімді ұрларда мылтығын ағашқа сүйеп қойған екен, сонда мылтықтың аузы ағаштың кішкене қабығын жырып кетіпті, жер мен сол жырылған қабықтың арасынан шамаладым. Ұрының қасында иті бар екенін және ол иттің өзі кішкентай, құйрығы тарақ құйрық екенін білгенім, етімді ұрлап жатқанда ит анадай бір құмайтырақ жерде отырған екен. Соның құмға түсіп қалған ізінен және былғаңдатқан құйрығының табынан байқадым, — депті-міс.

ҚАРҒА МЕН ҚҰРТ

Қарға ұшып жүргенде жерде қозғалып бара жатқан құртты көріп, тұмсығымен тістеп алған ұшып кетті. Құрт байғұс істің жаманға айналғанын біліп:

— Эй, қарға батыр, әке-шешеңді де көріп едім, исқан жақсы құстар еді,— деді.

Қарға тәуір көріп, тұмсығымен «уһ» деді.

— Апа, ағаларыңды да білуші едім,— деді құрт.

Қарға тағы «уһ» деді.

— Бірақ соның бәрі де сенен жақсы емес еді,— деді.

Сонда қарға масаттанып, «аһ!» дегенде, аузы шылды кеткен соң, құрт жерге түсіп кетіп, құтылды дейді.

СИЛИНЧИ ХАНЫМ

Қытай патшасының ханымы Силинчи жібек құрттарынабайлап қарал жүрсе, бұл құрттар өлеңінде өзінің өрмегіне кіріп өледі екен. Ханым сол өрмекті алған шиratып жіп істеді. Соңан тоқып жаңа жібек орамал істеді дейді. Мұнан соң сол құртқа назар салып қарал жүрсе, тұт деген ағаштың жапырағын жеп күн көреді екен. Ханым тұт ағашының жапырағын жиып, әлгідей көп құрт жиып асырап, ақырында бұл құрттың пайдасын халыққа үйретті дейді. Жібектің шығатын орнын ең әуелі сол ханым тауыпты-мыс.

Бұл уақытта Силинчи ханымның откенине бес мың жыл болыпты. Қытай жұрты әлі күнге дашыншпан ханымын ұмытпай, жыл сайын оның құрметіне той етеді екен.

МҰҢСЫЗ АДАМ

Бір патшаның ханымы ауру болып, жүрттан неше-неше дәрігер жидырып, ем еткізсе де, ешбір дауасы табылмады. Патша мұнан соң бақсы-балгерлерді жидырып жарлық айтты:

— Балдарыңызды ашып, осы ханымға не ем болатынын табыңыз, егер таппасаңыз бәріңізді де астырып өлтірем,— деп.

Бақсы-балгерлер қорқып, сасып тұрғанда, ішінде біреуі айтты: «Мен бұл аурудың емін таптым». Сол сөзben мұны ханға алып келісті. Бұл балгер ханға айтты:

— Дүниеде мұңсыз кісі тауып, соның көйле-гімен қақтырсаңыз, бұл ауруға сол ем еken.

Патша жер жүзіне жасауылдарын таратып қанша іздесе де мұңсыз адам табылмады. Біреу бай, не бақты болса да баласы жоқ, екеуі де болса не қатыны, не баласының мейірімі жоқ, болмаса біреулдерден көрген кемшілігі бар, болмаса не өзі, не қатын-балалары сырқау, ең болмаса сол айтылғанның бәрін құдай берген болса, қанағат жоқ болғаннан уайым көп — тағы ілгерірек болмадым деп.

Құдер үзіп, мұңсыз адам жоқ еken деп қойған кезде бір күн патшаның баласы келе жатса, бір кедей адам даладағы бұзылған тамның түбіне келіп айтады: «Бұгін жұмысымды бітірдім, қарнымды той-дырдым, енді не уайымым бар, кел жатып бір үйқтайын»,— деп, тамның қасындағы жиынды салам үстіне жығылды да жатты, қорылдалп үйқтап тақалды.

Патшазада мұны көріп, мұңсыз кісі таптып деп патшаға хабар берді. Патша қуанып жасауылдарын жіберді, ол мұңсызды алып келіңіз деп. Алып келген соң бұл адамға алтын-күміс беріп, енді көйлегінді бер деп қараса, мұңсыздың үстінде көйлегі де жоқ еken.

ДАНЫШПАН ҚАЗЫ

Алжир жұртының патшасы Бауақас деген қол астындағы қалалардың біреуінде бір данышпан қазы бар, онан өтірік айтып ешкім құтылмайды, даугердің қайсысының ісінің ақ екенін айтпай табады деп естіп, рас па екен білейінші деп, купес кескінді киініп, қазыға қарай жүрді дейді.

Қалаға кіре бергенде, бір аяғы жоқ ақсақ тіленші қайыр сұрады. Бауақас қайыр беріп өтейін деп еді, тіленші етегінен ұстап айрылмады.

— Мен қайыр бергенім жоқ па, енді не керек,— деді Бауақас.

Тіленші айтты:

— Қайыр бердің, бірақ тағы бір қайыр қыл, мені мінгестіріп орам ортасына жеткізіп таста, әйтпесе базардағы ат пен түйелер басып кете ме деп қорқамын,— деді.

Бауақас тіленшіні мінгестіріп, орам ортасына жеткен соң, тіленшіні түсірейін деп тоқтады. Тіленші түспеді.

Бауақас айтты:

— Енді неге тұрсың, тұс, орам ортасына жеттік қой.

Тіленші айтты:

— Неге түсейін, ат менікі, атыма дау еткің келсе, қазыға жүр.

Төңіректегі халық жиылдып, бұлардың дауын есітеді, бәрі де айтты:

— Қазыға барыңыз, ол қайсыңың ақ-қараңды табар,— деп.

Бауақас тіленшімен қазыға келісті. Келсе, қазының алдында бұрынырақ келіп тұрган да даугерлер бар екен. Қазы ретпен сұрап отырып, бір молда мен мұжықты шақырды. Бұл екеуі бір қатынға талас, молда менің қатыным, мұжық менің қатыным дейді. Сөздерін тыңдал болып, оларға қазы айтты:

— Қатынды мұнда қалдырып, өздеріңіз ертең келіңіз.

Олардан соң бір рет қасапшы мен май сатушыға келді. Қасапшының тұла бойы қан, майшының үсті-басы май. Қасапшының қолында ұстаған ақшасы бар, майшы сол ақша ұстаған қолынан ұстап жібермей тұр. Қасапшы айтады:

— Мен бұл майшыдан май сатып алып, ақшасын беруге қалтамнан шығарып едім, майшы ақшаңың бәрін тартып аламын деп қолымнан ұстады. Сол ұстаган қалпымен ақшаны тартып ала алмаған соң, саған бәле саламын деп сізге келді.

Майшы айтты:

— Бұл сөзі өтірік, қазы, қасапшы маған май сатып алуға келген соң, бір бақыраш май құйып бердім. Сонда қасапшы айтты: — Бір алтынайырып берейін,— деп.

— Мен айырып берейін деп қалтамнан ақшамды шығарып, алдымыздағы тақтайға қойғанымда, қасапшы ақшаны алып қашайын деп еді, қолынан ұстай алып, жібермей сізге келтірдім.

Тыңдал болып қазы айтты:

— Ақшаны мұнда қойып, өздеріңіз ертең келіңіз.

Енді кезек Бауақас пен тіленшіге келді. Бауақас бастан-аяқ істің мәнісін айтып еді, тіленші дауыстады:

— Мұның сөзі өтірік. Мен атқа мініп қалаға келе жатыр едім, бұл көпес жерде отыр екен, қалаға жеткізіп таста деп өтінді. Сонан соң атыма мінгізіп қалаға келтірген соң, тұс десем, аттан түспей, ат тіпті өзімдікі деп әуре етіп жүргені,— деді.

Қазы азырақ ойланып тұрып:

— Атты мұнда қалдырып, өздеріңіз ертең келіңіз,— деді.

Келесі күні көп кісі жиылды қазының төресін еstemіз деп.

Әуелі молда мен мұжық келді. Оларға қазы бұйырды:

— Қатын молданықі, мұжыққа елу шыбық ұрыңыз.

Айтқанынша, сол жерде-ақ қатынды молда алып, мұжыққа жасауыл елу шыбық ұрды.

Екінші қасапшы мен майшы келді. Қазы:

— Ақша, қасапшы, сенікі, майшыға елу шыбық ұрыңыз.

Үшінші Бауақас пен тіленші келді. Қазы Бауақастан сұрады:

— Жиырма аттың ішінен атыңды танып алармысың?

Бауақас айтты:

— Танырмын.

Тіленшіге айтты:

— Сен де танырмысың? — деді қазы.

Ол да айтты:

— Танырмын.

Сонан соң екеуің де маған еріңіз деп ат қорага алыш келді. Қорага екеуі Бауақасты кіргізіп, ол көп аттардың ішінен түп-тура барып өз атын ұстады. Оның артынан тіленшіні кіргізіп еді, ол да атты танышп қасына барды. Сонан соң қазы орнына келіп отырып төре берді:

— Ат, көпес, сенікі, тіленшіге елу шыбық соғыңыз.

Бұл істердің төресін беріп орнына келтірген соң, қазы үйіне барды. Бауақас қалмай ере келді.

— Сен неге келесің, — деді қазы. — Элде берген төрелігіме разы болмадыңыз ба?

— Жоқ, — деді Бауақас, — төрелігіңізге разымын, бірақ білгім келеді: «Қатынның молданікі екенін, ақшаның қасапшыныкі екенін, аттың менікі екенін қайдан білдіңіз?»

Қазы айтты:

— Қатын турасында білгенім, таңертең қатынды үйіме шақырып, «қара сауыттың қара сия құй дедім». Қатын жып-жылдам қара сауытты жуып, сонан соң қара сия құйып, бұл іске сонша ептілік көрсетті. Мұнан көрінді — қара сия сауытпенен айналысып көрген қатын екендігі: мұжық қатыны болса, ондай іске епті бола бермес еді. Осыдан молданың сезінің растығы білінді. Ақша турасында білгенім, ақшаны кеше кешке бір кесе суға салдым да, таңертең тұрып қарадым — судың бетіне май шықпас па екен деп, май шыққан жоқ екен. Мұнан көрінеді майшының сөзі өтірік, қасапшынікі дұрыс екендігі, не үшін десеңіз — майшының майлы қолымен ұстал тұтынған ақша болса, су бетіне ақшадан май жүзіп шыгар еді. Бәрінен сіздің ат турасында қиынырақ болды; сен таныған атты тіленші де таныды, бірақ менің де ойымда сендерге ат таныту емес еді, ат қайсынды таныр екен деп ат қорага алыш барып едім. Сіз аттың қасына барғанда оқыранып, ат саған мойнын созды; тіленші қасына барғанда құлағын жымитып, аяғын көтерді — мұнан ат сенікі екендігі білінді, — деді.

Сонда Бауақас айтты:

— Мен көпес емес, Бауақас деген патшаңмын. Сен турасында жұрттың айтуы дұрыс па екен деп бұл үшін келіп едім, айтқанындай бар екенсің. Енді тілегің болса тіле,— деді.

Қазы:

— Маған сый керек емес. Патшамның осы мақтағаны да жетерлік сый деді,— дейді.

ҮШ ҰРЫ

Бір сарт қалаға бір есек, бір ешкі сатуға алып келеді, ешкінің мойнында қоңырауы бар екен. Мұны үш ұры көріп, біреуі айтты:

— Мен осы сарттың өзіне білдірмей, ешкісін ұрлап аламын.

Екіншісі айтты:

— Мен қолындағы есегін ұрлап аламын.

Үшіншісі айтты:

— Оның бәрі де қыын емес, мына мен сарттың өзінің үстіндегі киімін де ұрлап аламын. Сол сәзбен бастапқы ұры сарттың артқы жағынан келіп, ешкінің мойнындағы қоңырауды алып, есектің құйрығына тақты да, ешкіні жетектеп далаға алып кетті. Біраздан соң сарт артына қараса, ешкісі жоқ. Сөйтіп аң-таң болып тұрғанда, екінші ұры келіп:

— Не ғылыш тұрсың? — деп сұрады.

Сарт:

— Ешкімді алдырдым,— деді.

Ұры айтты:

— Мен көрдім, ешкі жетектеген біреу жаңа ғана осы орманға кіріп кетті, қусаң жетесің.

Сарт:

— Ендеше құдай үшін есегімді ұстай тұр,— деп, есегін ұрыға ұстатьшып, өзі ағашқа жүгіріп кіргенде, бұл ұры есекті алып жәнелді.

Біраздан соң қайтып келсе, есегі тағы жоқ.

Мұнан соң сарт байғұс жылап жолға түсіп жүре берді.

Сарт сөйтіп келе жатса, жолдың үстінде, судың жағасында жылап отырған бір адамға ұшырап:

— Неге жылап отырсың? — деп сұрады.

Ол кісі айтты:

— Бір байдың қызметкөрі едім, бай бір қапшық алтын беріп қалаға алып бар деп жіберіп еді, осы сүдьиң жағасына жеткен соң, дем алайын деп сүйсініп жатып үйқтап кетіп, үйқы ішінде абайсыз қапшықты суға итеріп жіберіппін, енді нағыларымды білмей отырмын.

Сарт:

— Ендеше суға неге түсіп алтыныңды алмайсың? — деді.

Кісі айтты:

— Жүзе білмегеннен судан қорқушы едім, қапшықты алып берген кісіге 20 алтын берер едім.

Сарт ойлады:

«Есегім мен ешкімді алдырган үшін маған бұл құдайдың жіберген олжасы шыгар, қапшығын әперіп 20 алтын алайын» деп жалма-жан шешініп, киімінің бәрін тастап суға түсті. Су ішінде олай-бұлай жүзіп, терең жерінде жүріп іздесе де қапшық табылмады.

Біраздан соң шаршап қайтып келсе, киімін манағы үшінші ұры алып жөнелген екен.

ЖАМАНДЫҚҚА ЖАҚСЫЛЫҚ

Қызылбас патшасының Абдулла деген уәзірі бар еді. Соның заманында жұрт бұзылып, бір күні уәзір патшаға келе жатқанда халық қамап:

— Дегенімізді істе, істемесең, өлтіреміз,— деп ішінде бір батылырағы уәзірді сақалынан алып жұлдыпты. Уәзір ашу етпеді, бұлардан шыққан соң патшаға барып жүрттың тілегін беріңіз деп өтініп, тілегенін патшадан алып берді және өзінің көрген кемшилігі үшін ешкімге жаза берменіз деп, оны да тілеп алды. Ертеңіне уәзірге бір саудагер келіп:

— Тақсыр, кеше сізді ренжітіп сақалаңыздан жұлқыған кісіні айтайын деп келдім, ол Нағым деген менің көршім еді, алдырып жаза беріңіз,— деді.

Бұл сөзді есіткен соң, уәзір саудагерді қайтарып, Нағымды шақыртып алды. Нағым: «Мениң кешегі ісімді біреу айтып танытқан еken»,— деп қорыққанынан үрейі кетіп, келе-ақ уәзірдің аяғына жығылды. Уәзір Нағымды жерден көтеріп алып айтты дейді:

— Мен сені жазаландыру үшін шақырмадым, бірақ саудагер жақсы кісі емес еken, сенің білмес-тігінді маған келіп айтты, екінші рет ол көршінен сақтанып жүргендей екенсің, соны айтайын деп шақырып едім, енді аман бол!— деп ішкегі үйіне кіріп кетті дейді.

ЖАМАН ЖОЛДАС

Екі дос кісі жолда келе жатып, біраюға ұшырапты. Бұл екі кісінің біреуі әлсіз, ауру еken. Екіншісі мықты, жас жігіт, аюды көрген соң, бұл жігіт ауру жолдасын тастап, өзі бір үлкен ағаштың басына шығып кетті дейді. Ауру байғұс ағашқа шығуға дәрмені жок, жерге құлады да, созылып өлген кісі болды да жатты. Есітуі бар еді, «аю өлген кісіге тимейді» деп. Аю бұл жатқан кісінің қасына келіп иіскелеп тұрды да, дыбысы білінбеген соң, тастап

жөніне кетті. Мұнан соң манағы жолдасы ағаштан түсіп, аурудан сұрапты:

— Достым, аю құлағыңа не деп сыбырлап кетті?

Ауру айтты дейді:

— Аю құлағыма ақыл сыбырлады: «Екінші рет тар жерде жолдасын тастап қашатын адаммен жолдас болма» деді,— дейді.

АЙУАННЫҢ ЕСТИСІ КӨП, БІРАҚ АДАМДАЙ ТОЛЫҚ АҚЫЛДЫСЫ ЖОҚ

Ит адамға шын дос жануар. Дүние жүзінде иттің иеше атасының түрі бар, біреуі қора, біреуі үй күзетеді, біреуі малшы орнына мал бағады, біреуі аң, құс алып береді, біреулері тіпті ат орнына жегіліп те жүріледі, бұлардың бәрін де екінші кітапта уақытымен айтартмыз.

Англия жұртының ең үлкен Лондон деген қаласында өrt болған уақытта қүйіп жатқан үйдің ішінде қалған балаларды алып шығуға үйретілген иттер бар. Соның бірі Боб деген ит он екі баланы өрттен алып шығыпты.

Бір күні бір үй жанып, өrt сөндіргіш адамдар келген уақытта бір қатын жылап тұрады. «Балам жанып жатқан үйде қалды» деп. Өртшілер әлгі Бобты жібереді. Боббаспалдақпен үйге кіріп, түтін ішінде жоқ бол кетіп, біраздан соң баланы көйлегінен тістеп қана алып келеді. Шешесі қуанып баласын алады, өртшілер иттің өrt шалған жері жоқ па деп қарап тұрғанда Боб өршеленіп жанған үйге қарай тағы ұмтыла беріпті. Өртшілер ойлайды шамасы үйде тағы бір бала бар шығар деп. Сонымен Бобты қоя береді. Біраздан соң Боб, аузында бір тістегені бар, үйден жүгіріп шыға келеді. Қараса, әкелгені бір үлкен қуыршақ екен.

ӨРМЕКШІ, ҚҰМЫРСҚА, ҚАРЛЫҒАШ

Атасы он жасар үл баласымен далада келе жатып, баласынан сұрады:

- Анау өрмекшіні көремісің? Не істеп жүр?
- Көремін, өрмек тоқып жүр.
- Анау құмырсқаны көремісің?
- Көремін, аузында бір нанның уағы бар, жүгіріп кетіп барады.
- Жоғары қара, аспанда не көрдің?
- Жоғарыда қарлығаш үшып жүр, аузында кесе тістеген шөбі бар.

Сонда атасы айтты:

— Олай болса, шырағым, ол кішкентай жәндіктер саған әбірет¹. Өрмекші, маса, шыбынға тұзақ құрып жүр, ұстап алған соң өзіне азық етуге. Құмұрсқа бала-шағаларына тамақ аулап, бір нанның уалшығын тапқан соң өзі жемей, аузына тістеп қуанғаннан үйіне жүгіріп қайтып барады. Қарлығаш балапандарына ұя істеуге шөп жиып жүр. Жұмыссыз жүрген бір жан жоқ. Сені де құдайтағала босқа жүруге жаратпаған, жұмыс жұмыстауға әдеттенуге керек,— деді.

---

¹Әбірет — гибрат, үлгі деген мағынада.

ТАЗА БҰЛАҚ

Үш жолаушы бір бұлақтың басында бір-біріне кез болыпты. Бұлак бір тастак жерден шыққан, айналасы қалың біткен ағаш жапырақтары бұлақтың үстіне төгіліп, сусы мұздай, ~~сау~~ қын, шыныдай жылтылдаپ тұрган сонша әдемі, таза бұлақ екен.

Су шыққан жеріне бір қазандай тасты біреу қойып қорғаныш қылып, тастың суагар жеріне жазу жазыпты:

«Әй, жолаушы, болсаң осы бұлақтай бол» деп. Манағы үш жолаушы бұлақтан ішіп қанған соң, жазуды оқып, біреуі саудагер екен, ол айтты:

— Бұл жазылған ақыл сөз екен, бұлақ күн-түн тынбай ағып, алыс жерлерге барады, бара-бара кеңейіп, үлкейеді. Бұған бөтен бұлақтар құйып, сүйте бара үлкен өзен болып кетеді. Мұнан мұрат сол: «Сен де, адам, тынбай қызмет қыл, еш уақытта жалқауланып тоқтап қалма, сейтсең, ақырында сен де зорайып мұратыңа жетесің» дегені ме деп білемін,— деді.

Екінші жолаушы мұсәпір молда екен, басын шайқап:

— Жоқ, мен олай ойламаймын, бұл жазудың мағынасы сіздің ойлағаннан гөрі жоғарырақ соқса керек, бұл бұлақ кім-кімге болса да даяр, ыстықтаганды салқындастып, жанын рақаттандырады, сусаганның сусынын қандырады, оның үшін ешкімнен ақы дәметпейді. Бұлай болса адамға да әбірет сол, біреуге жақсылық етсең, ол жақсылығынды ешкімге міндет етпе дегені болса керек,— деді.

Ушинші жолаушы көркем келген бір әдемі жігіт екен, бұл үндемей тұрды. Жолдастары:

— Сен не ойлайсың? — деп сұрады.

Жігіт айтты:

— Мениң ойыма бөтен бір нәрсе келеді, бұл бұлақтың сусы бір орында тынып тұрып, шөп-шалам, лай-қоқым болса, бұған адам мен айуан мұнша ынтық болмас еді, бұлақ күні-түні тынбай ағып тазаланып тұрганы үшін ынтық болады. Олай болса жазудың мағынасы: көңілінді, бойынды осы бұлақтай таза сақта. Бұлаққа қарасақ, күн түссе күннің, шөп түссе шөптің сәулесін көреміз, көңілің сол реуішті сыртқа ашық көрініп тұрсын дегені ме деймін,— деді.

БАЛАНЫҢ АЙЛАСЫ

Бір Әлім адам жапанда келе жатып аяқ астында бір үлкен тасқа сұрініп жығылып, ойлады: «Бұл тас адамға зиян келтіретін тас екен, жолдан алғып тастайын» деп. Сол оймен тасты көтеріп еді, астынан бір сандық шықты, сандықты ашып еді, ішінен бір жылан шығып, шағамын деп Әлімге ұмтылды, Әлім айтты:

— Мен сені қараңғы тар жерден, тұтқыннан шығардым, жақсылыққа жамандық бар ма?

Жылан айтты:

— Бар.

Әлім айтты:

— Олай болса біреуге жүгінелік, төре саған тисе шағарсың,— деп.

Жылан да бұл сөзге тоқтап, екеуі келе жатып түйеге жолықты. Түйеге бұлар істерінің мәнісін айттып еді, түйе айтты:

— Жақсылыққа жамандық бар, не үшін десеніз, мен адамның қанша ауыр жүгін, мұлкін тасып өмірімше қызмет істесем де, адам қай уақытта шамамнан тысқары жүк артады да, жүре алмасам, ұрыпсоғып ренжітеді.

Жыланмұныесітіп, Әлімнің мойнына біоралды. Мұнан шығып жеміс ағаштарына келіп жүгінді. Бұл ағаш та айтты:

— Жақсылыққа жамандық бар, не үшін десеніз, менің жемісіммен қанша адам күн көріп пайдаланып тұрса да, жемісімді жан ауыртпай қолымен алмай, түбімнен қатты ұрып, жемісімді жерге тұсіріп алыш жейді,— деді.

Жылан Әлімнің мойнына тағы бір оралды. Онан кетіп, бір итке жолығысты.

Ит те айтты:

— Жақсылыққа жамандық бар, мен иеме қанша күн-түн үйктамай мұлкін, малын, өзін бағып қызмет қылып едім, қызында мен қартайып, аурулы болғансон, таяқтап ұрып, мені қуып жіберді,— деді.

Жылан және бір оралып:

— Енді шағамын,— деді.

Әлім айтты:

— Енді тағы біреуге жүгінейік, төрелік тағы саған тисе, шаға бер.

Сонан шығып ойнап жүрген бір топ балаларға келді. Ішінде бір бала Әлімге сәлем берді. Әлім сәлемін алыш, сол балаға істерінің мәнісін айтты.

Бала есітіп болып:

— Эй, ата, бекер сөйлейсің, осы қолыңдағы кіп-кішкентай қобдиға мойныңда үш оралған әйдік жылан сиуюшы ма еді? — деді.

Сонда жылан да айтты:

— Бұл сөз рас,— деп.

Бала тіпті нанбады:

— Бұл сөзге көзбен көрмей кісі нанып болмас,— деп.

Сонда жылан баланы наңдыру үшін иіріліп барды да, манағы қобдиға кіріп жатты.

Бала сонда тарс еткізіп сандықты жауып бекітті де, Әлімнің қолына берді.

— Апарып алған орныңызға қойыңыз деп.

ПЕТР ПАТШАНЫң ТЕРГЕЛГЕНІ

Рига деген қаланы жаулап алғанның соңында Петр патша Меньшиков деген князьға және Шереметьев деген графқа награда есебінде жаулап алған жерлерден жер беріпті-міс. Осындай берілген жердің біреуі Рига қаласының бір қарапайым ада-мына тиісті жер екен, барып патшага арыз етті:

— Не кінэм бар, жерімді біреу алғандай? — деп.

Патша арызын тыңдал болып айтты:

— Арызың дұрыс болса, тиісті қазыларға (сот-ка) арыз ет.

Ол кісі арыз берді:

— Меньшиков деген князь жерімді тартып алды, — деп.

Қазылар арызын алып сұрап еді, Меньшиков жауап берді: «Ол жерді маған наградқа патша берді», — деп. Қазылар Петр патшага да хабар беріп, патша өзі де келді. Патшадан да жауап сұрап болып, ақырында қазылар:

— Петр патшаның бұл ісі дұрыс емес, нақақ біреудің жерін наградқа беріпті, — деп, жерді иесіне қайтаруға бұйырысты.

Патша билігін естіп болған соң, түрекеліп қазылардың бетінен сүйіпті:

— Әділдіктеріңе алда разы болсын, — деп және сол жерде айтты дейді. — Законға мен мұнша көн-генімде, бөтендер көнбестік етуді ойынан шығарсын!

ОТИРІКТІң ЗАЛАЛЫ

Үш кісі жаланға шығып, құні бойы құс аулап, жалғыз-ақ шүрегей үйрек атып алыпты. Қешке бір жерге келіп отырып сөйлеседі: «Бұл үйректі үшеуіміз жеп тоймаймыз, біреуімізге жөні болмайды», — деп. Ішінде біреуі қу жігіт екен, бұл айтты:

— Оған ақыл табылады. Үйректі пісіріп жауып қоялықта, үшеуіміз де жатып үйқталық, қайсымыз жақсырақ тұс көрсек, үйректі сол жесін, — деді.

Осыған сөз қойысып, үйректі пісіріп жауып, өздері жатып үйқтағанда, манағы қутұрды да, үйректі жеп алғып, табағының үстін әуелгіше жауып қойды. Ертесі жолдастарымен бірдей тұрып қу сұрады:

— Не тұс көрдіңіздер? — деп.

Біреуі айтты:

— Мен ақбоз атқа мініп, алтын тәж киіп, көкте ұшып жүр екемін.

Екіншісі айтты:

— Мен ұшпаққа кіріп, хор қыздары маған қызмет етіп жүр екен.

Сонда қу айтты:

— Екеуіндікі де рас, мен түсімде сендереге қарап тұрып едім, бірің патша болып, көкке ұшып кеткен соң, енді бірің ұшпаққа кіріп кеткен соң, бір шүрегей үйрекке бола қайтып келіп жатар деймісің деп, үйректі мен жеп қойдым, — деді.

ЗЕРЕКТІК

Англия жұртында Броун деген білімді ұста сүдың үстінебір қолайлы көпір салуға жүріп, қалайша салсам қолайлы, нық болар екен деп ойға қалып келе жатса, жолдың үстіне кесе тартқан өрмекшінің өрмегіне көзі тұсті. Мұны көріп Броун тоқтай қалып ойланды: «Бұл өрмекші мынау жол арқылы көпір салыпты, астында тіреуі жоқ осындай көпір қолайлы болар еді» деп. Сонымен келді де, су үстіне екі ұзын шынжыр тартып, ортасына тақтай салып, екі жақ басын құрғақ жерден биік, нық бағаналарға бекітіп, көпір істеді. Шынжырдан көпір салу содан қалған үлгі екен.

IV бөлім

**АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ
ҮЛГІЛЕРІНЕН
ЖИНАҒАНДАРЫ**

I МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР

Еңбек туралы

Бейнетсіз рақат жоқ.

Ici жоқтың — асы жоқ.

Бекерден тәңірім безер.

Қызмет ет те міндет ет, қызмет — ердің ақысы,
еңбек етсең — ішерсің.

Жақсы іске келеді, жаман асқа келеді.

Еңбектің түбі — рақат.

Жігіттің ерінгені — көрімнің көрінгені.

Оқу мен білім туралы

Оқығаннның көңілі жарық, оқымағаннның беті көн шарық.

Түйедей бой бергенше, түймедей ой берсін.

Білмеген мың бәлеге тұтылар, білген мың бәледен құтылар.

Бұрынғының айтқаны бұрыс кетпес.

Өнерлі өлмес, өнерсіз күн көрмес.

Малдан жарлы қалсаң қал, ақылдан жарлы қалма.

Есердің ақылы түстен кейін кіреді.

Өнерді үйрен де жирен.

Онерлі өрге жұзер.
Онер алды — қызыл тіл.
Бір жас үлкеннен ақыл сұра.
Көп жастың ішінде бір кәрі болса — даң болар,
көп кәрінің ішінде бір жас болса — дана болар.
Ойлай берсең — ой да көп, сана да көп, ойнай бер-
сең — ой да жоқ, сана да жоқ.
Оқу инемен құдық қазғандай.
Ашу — дүшпан, ақыл — дос, ақылыңа ақыл қос.
Білмегенді білдір, қолыңа алтын жұзік ілдір.
Білмегенге үйрет, жерге соқаны салып сүйрет.
Ақымақты үйрету — өлгенді тірліту.
Барша өнерді үйрен.
Жігіт кісіге — жетпіс өнер де аз.
Оқу түбі — тоқу.
Жақсы сөз — жарым ырыс.
Жақсы сөз — жан сүйіндірер, жаман сөз — жан
күйдірер.
Сөздің көркі — мақал, иектің көркі сақал.
Көре-көре көсем болар, сейлей-сейлей шешен болар.
Сөз білмесең үндеме, көптің ішінде отырасың.
Тіл — қылыштан өткір.

Жақсылық пен жамандық туралы

Жақсылық қылсаң, бүтін қыл.
Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ.
Кімді қорласаң, содан зар тартарсың.
Жақсының айтқан ақылы — алуа, шекер, балмен
тең.
Өзі жемес, кісіге бермес.
Жаман ат қамшыласаң да өрге шаппас, жаманның
жақсы адам бабын таппас.
Көшкен жұрттың қадірі қонғанда өтер, жігіттің
қадірі өлгенде өтер.
Жақсыдан тиер шарапат, жаманнан тиер кесапат.
Жақсы кісі текшіл, жаман кісі кекшіл.
Жаман адамды жасауыл қылсаң, үстіңе жау кел-
тірер.
Жақсыға ерсен, жетерсің мұратқа, жаманға ерсен,
қаларсың ұятқа.
Жақсының жақсылығын айт — нұры тассын,
жаманның жамандығын айт — құты қашсын.

Жақсының қадірі өлгенде білінер, аттың қадірі мінгендеге білінер.

Шындық жауған қардан, сауған сүттен ақ, судан таза.

Ісің ақ болса, құдайың жақ болар.

Алдау — зұлымдық, алдану — ақымақтық.

Ағайын-туған, бала туралы

Ағасы бардың — жағасы бар.

Ағайынның азары болса да, безері болмас.

Арғымақты жамандап — кәне тұлпар тапқаның, ағайынды жамандап — кәне туған тапқаның.

А, құдайым, бала бер; бала берсең, сана бер, сана-сыз бала бергенше, артынан бәрін-бәрін ала бер. Балалы үй — базар, баласыз үй — мазар.

Ата тілін алмаған — аман болып көп жүрмес.

Атана не келтірсек, алдыңа сол келер.

Бала, баланың ісі шала.

Жақсы бала әкесінің есіктегі басын төрге сүйрейді, жаман бала әкесінің төрдегі басын есікке сүйрейді.

Ата-анаңды сыйласаң — көп жасарсың, сыйлама-саң — жан қинарсың.

Өз ағасын агаламаған, кісі ағасын жағаламайды.

Ағаны көріп іні өсер, апаны көріп сіңлі өсер.

Жетесі жаман жас бала — тоқсандағы шалмен тең.

Атадан жақсы ұл туса, қар үстінде от жанаар, атадан жаман ұл туса, ат үстінен ит қабар.

Адам болар баланың кісіменен ісі бар, адам болмас баланың кісіменен несі бар.

Адам туралы

Кісі мен кісінің арасы жер мен көктей.

Асыққан іс — зиянға келер.

Кемшілік көрмей — маңдайына тимес.

Қорыққанға қос көрінер.

Ақ айланар, қара байланар.

Тауды, тасты жел бұзар, ерді сөз бұзар.

Ашылғанның айыбы жоқ, өзі біліп жапқан соң.

Екі кісі қағысса, бір кіслік орын болар.

Қанды қанмен жумайды.
Лайһай, көкірек, не демейді сүм жүрек!
Озім тоямын, көзім тоймайды.
Басқа келген бәледен, бастан құлақ садаға.
Тамақ тоқ, көйлек көк, уайым жоқ.
Біреуді қор тұтсан, қор боларсың, біреуді зор тұтсан, зор боларсың.
Адам бір сейлескенде — жылан, екінші сейлескенде — құлан, үшінші сейлескенде — адам.
Екі кісі сөз айтса, біреуін де естіmessің.
Берсең — аларсың, ексең — орарсың.
Сасқанда ернің табылмас.
Таспен ұрганды аспен ұр.
Мысқылдың тұбі — мұшкіл.
Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді.
Ертеңгі асты тастама, кешкі асқа қарама.
Аузы жаман елдібылғар, аяғы жаман көлдібылғар.
Жастық — мастьық.
Өзің не етсең, алдыңа сол келер.
Өзінің кетпендей мінін көрмей, біреудің инедей мінін көреді.

Әйел туралы

Ер — бас, әйел — мойын.
Шешесін көріп — қызын ал, қарысын көріп — бәзін ал.
Баланы жастан, әйелді бастан.
Ерлер көп болса — отын жоқ, әйелдер көп болса — су жоқ.
Көшермен болса — жұрт жаман, тастайтын болса — әйел жаман.
Жақсы әйел — үй дәuletі, жақсы шапан — той дәүлеті.
Екі әйел алғанның дауы үйінде, жаман әйел алғанның — жауы үйінде.
Алты ұл тапқан әйелді жаным десең болмас па,
аға деген жігітті жаным десең болмас па!
Жан жолдасың — жарың.
Жақсы әйел — ырыс, жаман әйел — ұрыс.
Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу.

Әкімшілік жайында

Кеңескен ел азбайды, кең киім тозбайды.

Өз елін танымаған, елге би болмас.

Қайырымсыз болса — ханнан без, өткелсіз болса — судан без, асуызыз болса — таудан без, пайдасыз болса — байдан без, панасызыз болса — сайдан без. Бастаушы болса, қостаушы болар.

Бас бергенге ас бер.

Әкіммен жаман болсаң — күнің жаман, молдамен қарсы болсаң — дінің жаман.

Соқырдан қарауыл қойсаң — елінді жауға алды-
пар, наданнан би қойсаң — елінді дауға қалдыра.

Атасыздан би қойсаң, дәме етпестен дәме етер.
Жұрт жаманға қалды, жүк тайлаққа қалды.

Ел ағасызыз болмас, тон жағасызыз болмас.

Дауды шешен бітірмейді, шебер бітіреді.

Байлық, кедейлік, достық пен денсаулық туралы

Барына разы бол, жоғына сабыр ет.

Берменгеге қақсама, бергенді тастама.

Жері байдың — елі бай.

Жоқтық ұят емес, байлық мұрат емес.

Қатты жерге қақ тұрап, қайратерге мал тұрап.

Тастаған шоқпар сорлының маңдайына тиер.

Күлме досына, келер басына.

Жақсыға жаттық жоқ, жаманға жақсылық жоқ.

Аңдысқан ауыл болмас.

Жаңадан дос тапсан да, ескі досынды ұмытпа.

Татулық — байлық.

Қылыш жарасы бітер, тіл жарасы бітпес.

Сақтан — саламатқа жеткен.

Ауру қалса да, әдет қалмайды.

Денсаулық — зор байлық.

Әуелгі байлық — ден саулық, екінші байлық — ақ жаулық.

Діни ұғымдағы мақалдар

А жалдан ақша беріп құтылмас.

Менменнің тобасы қабыл болмас.

Жүйрік атқа мінген құдайды ұмытар.

Халықтан ұял, құдайдан қорық.

Таңдағы тамақ тәңіріден.

Аққа құдай жақ.

Киімі жаманды ит қабады, пейілі жаманды тәңірім табады.

Алтын алма — бата ал, бата алтын емес пе?

Талапты ерге нұр жауар.

2. ЖҰМБАҚТАР

Адам және оның тұрмыс-тіршілігі жөнінде

Құлдыр-құлдыр жыргалым қартайғанша тозбайды.

(Құлак).

Қатар-қатар тас қойдым, жирен атты бос қойдым.
(Tic pen тіл).

Ти десем — тимейді, тиме десем — тиеді.

(Ерін).

Арбадан ақ күшігім қарғып түсті.

(Түкірік).

Мың қойымды бір шыбықпен айдадым.

(Ұстара).

Бір тауға әрі қайың, әрі тал өседі.

(Бастың шашы мен сақалы).

Айдын көлде алтын тас, ау салса да — алынбас.

(Tic).

Ерте тұрдым — екі айыр жолға түстім.

(Шалбар).

Дүниеде бір айдаһар білесің бе?

Жаны жоқ қымылдайтын денесінде,

Ішінде бақша-бақша сүйегі бар,

Жарқылдар жалғыз көзі төбесінде.

Тұрады адам келсе есік ашып,

Кетпейді келген адам онан қашып.

(Киіз үй).

Отыз омыртқа, қырық қабырға, бәрін бастаған ауыз омыртқа.

(Киіз үй).

- Әкесі ұлын көтереді, ұлы бөрігін көтереді.
 (Кереге, уық, шаңырақ).
 Екі басы жұмырықтай, ортасы қылдырықтай.
 (Тұтқа).
- Жетпіс кемпір жер тістеп тұр.
 (Кереге).
 Шым-шытыр, шиедей қотыр.
 (Керегенің көзі).
 Қызыл сиырымның жоны — жалпақ.
 (Үйдің есігі).
 Үй артында төрт шыбық, төртеуі де көк шыбық.
 (Тұндіктің төрт бауы)
 Қара сиырым қарап тұр, қызыл сиырым жалап тұр.
 (Қазан мен от).
 Қара қойым суға кетті, қүйрығы шұбалаң етті.
 (Шеміш).
 Алты аяғы бар, талдан таяғы бар, арқасында қүйрығы бар, «алладан» бүйрығы бар.
 (Безбен).
 Бір нәрсе өзі нәзік, керек еді,
 Қолынан жерде жатса не келеді?
 Дарияға ағып жатқан салса тастап,
 Сонымен дәрежесі тең келеді.
 (Тұз).
 Бір ақ үй бар: кірейін десен, есігі жоқ.
 (Жұмыртқа).
 Бір тышқанда екі қүйрық.
 (Қайшы).
 Бір нәрсе үш аяқты ұзын тұмсық, алтынның басын жейді күнде қыршып.
 (Шам қайшы).
 Өмір, өмір, өмірден, жаққан оты көмірден, зымыран деген бір құс бар, жұмыртқасы темірден.
 (Мылтық).
 Елу аяқты, екі қолды, салады елу аяқпен жалғыз жолды.
 (Ара).
 Жүгіре-жүгіре ақ күшігім буаз болды.
 (Ұршық).
 Бір жансыз мойнында бар екі құлақ,
 Ойнайды дәл үстінде он шақты лақ,
 Белінде сегіз белбеу, қолда екі арқан,
 Ұстап алып тұрады ойламай-ақ.

Бар екен маңдайында жалғыз көзі,
Болады тоқсан түрлі айтқан сезі...
Үстіне ашамайын ерттеп қойса,
Болады күнде жиын мұның өзі!..

(Домбыра).

Жапанды бір айданаар бүгін жатқан,
Оятқан өз жанына қаза тапқан,
Нәрсеге неше түрлі өзі тажал,
Аяғы сондай мықты жерге батқан.

(Қақпан).

Тұла бойы — тыста, екі қолы — іште.

(Белбеу).

Жаны жоқ болса да, ақылды адамның ісін істейді.

(Кітап).

Кішкене ғана безер, дүниені кезер.

(Ақша).

Ә, керемет бір ит бар:
Үй бағады, үрмейді,
Аяғы жоқ — жүрмейді,
Көмейіне тықсаң, сөйлейді,
Тілін адам білмейді,
Рұқсатсыз сол иттен
Адам үйге кірмейді.

(Құлыш).

Ізі бар, адымы жоқ аяғының,
Тимейді ұшы жерге таяғының,
Хайуанға екі аяқты арта салып,
Келеді сөзін сөйлеп баяғының.

(Арба).

Бір нәрсе астын-үстін алты қақпақ,
Бұл пәнде ырыздығын онан таппақ,
Бұлт алып айналасы күркіресе,
Қар жауып арасынан толады аппақ.

(Диірмен).

3. АҢЫЗ ӘҢГІМЕЛЕР

Жиренше шешен

Жиренше шешен жолаушы келе жатып, бір ауылдың тұсына келсе, ауылмен екі арада өзен жатқан соң, өткелін біле алмай сасып тұрғанда, судың ар жағынан су алуға шелекпен бір қыз келді дейді. Жиренше дауыстап сүрады:

— Бұл өзеннің өткелі қайда? — деп.

Қыз айтты:

— Анау жақта бір өткел бар алыс, алыс та болса — жақын, беріrek бір өткел бар жақын, жақын да болса — алыс.

Мұның не сөз екенін аңғармай, Жиренше жақын деген өткелге қарай барып жүріп кетіп еді, судың орта жеріне барғанда аты омбылап жығылып, үсті-басы былғанып, азар-мазар қайтып шықты. Сонан соң алыс та болса — жақын деген өткелге барып, оп-оңай ар жақтағы қыздың үйіне келді.

Үйіне кіріп отырган соң, Жиренше қызға қарап:

— Жаным, қарным ашып алыстан келдім, тамағынның тәттісін бер,— деді.

Қыз айтты:

— Бір тамақ бар аңы, аңы да болса — тәтті, бір тамақ бар тұшы, тұшы да болса — аңы.

Жиренше:

— Аңы да болса тәтті деген тамағынды келтір,— деді. Қыз тұрып шанаштан бір уыс тұз алып бір аяқшаға салып, Жиреншенің алдына қойды. Жиренше мұны көріп:

— Жаным, құр тұзды қалай жеймін,— деді.

Сонда қыз үндемей, тұзы жоқ қара көже құйып берді. Жиренше өзі де данышпан ақылды кісі, ойлап отырып бұл сөздерге түсінді және өзінің үй иесінің берген мәзірін күтпей, тәтті тамағынды бер деп сұрағанына үялды. Сол істерінен Жиренше қыздың есті қыз екенін аңғарып, ақырында өзіне айттырып алды дейді.

* * *

Қыздың аты — Қараашаш сұлу, жұртқа белгілі көркем, данышпан болған соң, заманындағы хан күндеп, Жиреншемен қас болды. Бір күні ханың көңілі шапқан соң, асбасшылар алдына бір қаз пісіріп алып келіп қойысты. Жиренше қасында отыр екен, хан оған бұйырды:

— Бұл қазды өзіме, ханымға, екі балама және өзіңе, біріне артық, біріне кем жібермей бөліп бер; егер біреуімізге бір мысқал артық-кем болса, өзіңді қатты жазаландырамын,— деп.

Жиренше қолына пышақ алып, әуелі қаздың басын кесіп, ханға берді:

— Тақсыр, сіз біздің басымызсыз, міне, сізге бас,— деп.— Екінші — хан ханымсыз болмас, ханым хансыз болмас, құс мойынсыз болмас; олай болса ханым сіздің мойныңыз,— деп, оған қаздың кеңірдегін кесіп алдына қойды.

— Мынау екі балаңыз — сіздің екі қанатыңыз, оларға міне қанат,— деп қаздың екі қанатын кесіп қойды.

— Мен өзім, тақсыр, бас та емес, аяқ та емес — орташа ғана адаммын, мынау құстың орта денесі маған лайық,— деп қаздың қалған денесін өз алдына қойды дейді.

* * *

Және бір аз күн өткен соң, хан аң аулап далаға шығып жүріп домалап бара жатқан бір қаңбақты көріп, Жиреншеге бұйырды:

— Барып қаңбақтың көшу-қонуының қайда болатынын сұрап кел, жауабын дұрыс келтірмесең, жасауылдарға ұрдыруға бұйырамын,— деп.

Жиренше атын борбайға салып жіберіп шауып кетті де, қаңбақты қуып жетіп найзасымен шаншып тоқтатып, біраз тұрды-тұрды да, қайта ханға келіп айтты дейді:

— Тақсыр, қаңбақтан бұйрығыңызша сұрадым. Қаңбақ айтты:

«Сұрата жіберген хан ақымақ па, сұрай келген сен ақымақ па, көшерімді жел біледі, қонарымды сай біледі» деп.

Осылайша әуре етіп жүре-жүре хан Жиреншениң ешбір тұзаққа түспегеніне өшігіп, енді лайы-

ғын тапса, тіпті өлтіріп, әйелін алуға ойланды. Бұл ыңғайын таныған соң, Жиренше қайғыда болып жүргенде бір күні Қараашаш сұлу ерінен сұрады:

— Неге қамығасың? — деп.

Жиренше мағынасын айтты. Қараашаш айтты:

— Достым, қайғырма, бұған бір ақыл табылар.

Екі күннен соң хан, билерді үйге қонаққа шақырыңыз.

Жиренше елінен озған алаяқ шешен атанса да, өзі кедей екен дейді. Кедейлігі тұрасында әлі күнге қазакта қалған бір сөз де бар ғой: ханның сәулетті ордасында күн бойы әдемі төсек үстінде отырып кеш өзінің қара лашығына келіп, тулақ үстінде жатып айтады-мыс: «Айһай, менің өз үйім, кең сарайым боз үйім» деп. Әйелінің әлгі айтқан сөзін есітіп Жиренше айтты:

— Хан-қараны шақырып қай жерге отырғызамыз және немен сыйлаймыз?

Қараашаш айтты:

— Оның ақылын маған қоя беріңіз.

Екі күн өткен соң, Жиренше ханды жан-жаралымен қонаққа шақырды. Хан да, жасауылдары да Жиренше бізді немен сыйлар екен, көрейік деп келіпті-міс. Сыйғаны үйге кіріп, сыймағаны дала-да киіз жайып, тегіс отырып болған соң, Қараашаш сұлу өзі тұрып ханның алдына бір аяқшаға салған азғана сүт-қаймақ келтіріп қойды. Хан шынашағымен ғана қаймақтан аузына алып салып еді, бұл қаймақ ханның өмірінде жеп көрмеген артықша бір тәтті дәм және сол шынашағымен бірекі алып жегенде тойып та қалды. Ханнан қалғанын қасындағы жақсыларына беріп, үй ішіндегі жан біткеннің бәрі де не тамақ екен деп аз-аздап алып, дәмін татысты. Аттанар уақытта хан Қараашаш сұлудан сұрады:

— Сұлу, бұл берген тамағыныз не тамақ? Біз көрмеген бір тәтті дәм екен, үйретсең, асбасшыларыма бұйырайын, әрдайым осындей тамақ істеуге.

Сонда Қараашаш айтты дейді:

— Тақсыр, сіз білесіз біздің жарлы екенімізді, ерім сізді жақсыларыңызбен қонақ етуге ниет еткен соң, не тамақпен сыйласам болар деп уайым-

га қалдым. Ақырында ойладым: дүниедегі тамақтың асылы — адамның сүті болса керек, не үшін десеніз — бала бес-алты жасқа келгенінше жалғыз емшек сүтімен күн көреді. Соның үшін өз сұтінді сауып, осы қаймақты істедім,— деді.

Хан «аһ» деп санын бір соғып, шыға жөнелді дейді. Ол заман да, бұл заман да белгілі — емшегінің сүтін ішкен әйел шеше есебіне кіріп әйелдікке алуға болмайтындығы.

Бірнеше күннен соң хан Жиреншені шақырып алып, қиянат істерімді кешініз деп өтініп, кеп мал сыйлапты-мыс.

Жәнібек батыр

Жәнібек батыр бала күнінде ақыл-білім үйрену үшін, Қаракерей Соқыр абыз дегенді іздең келген екен. Сәлем беріп кіріп келсе, қарттықтан екі жағын жібекпен таңып отырған кісі екен. Жәнібекті көріп:

- Сен қай ұлсың? — деді.
- Қошқар ұлымын, — деді.
- Қошқардың адам есті бір ұлы бар деп еді, сол боларсың ба? — деді.
- Болармыз, — деді.
- Балам, не жұмысың бар, бұл жақта неғып жүрсің? — деді.
- Осы жақта бір қарт атамыз бар дегенге қолын алып, бір-екі ауыз ақыл-білім алайын деп жүр едім, — деді.

— А-а!!! Ел бастап, жұрт алайын деген ұл екенсің, сөз бастап, би болайын деген ұл екенсің, алдыңа келсе әділдігінді аяма — аймағың кетпес алдыңнан; қол бастап жол алайын деген ұл екенсің, жолдастың мыңын алма, бірін ал, мың кісіге — бір кісі олжа салатұғын, олжанды аяма-сан — жолдасың қалмас жаңыңнан, жұз жиырма алтыға келіп отырмын, жас күнінде қалың бер де, әйел ал, жігіттің хан болатын, қыздың ханым болатын уақытын сол, қартайған соң өкінбе, ұлым. Қару жисаң мылтық жи, жаяу жүрсөң — таяғың, қарның ашса — тамағың.

Мұнан шығып Кіші жүзде тоқсанға келіп отырған Тайған деген биге келді. Келсе, бидің елі көшкен еken, көш үстінде кез болып сәлем беріп, ат үстінде көріседі. Мұнысын жақтырмай, бұл би де сұрады.

- Жаным, қай ұлсың?
- Қошқар ұлымын.
- Ұлым, неғып жүрсің?

Оған да айтты:

— Осы жақта бір қарт атамыз бар дегенге жолығып, қолын алып, бір-екі ауыз ақыл алайын деп едім.

— Е! Е! Е! — деді ол.— Азуы алты қарыс арғынның Қошқар ұлы Жәнібек, алшынның бір алжыған шалын келемеж қыла кетейін деп едім десейші.

Жәнібек:

— Мен сөз сұраймын деп келсем, көңілімді қайтарды гой,— деп атының басын бұрып алып жүріп кетті...

Анадай бара жатқанда би:

— Эй, Жәнібек,— деп шақырды. Жәнібек артына қарады.

Сонда би:

— Атыңың басын бұрма, солай тұр, жүзім кішілігінен¹ бір ауыз сөзбен көңілінді қайтардым; егізді өрге салма — қанатың талар, жаманға жүзінді салма — сағың сынар,— деді.

---

¹ Кіші жүз деген мағынада.

4. ЕРТЕГІЛЕР

Қара батыр

Қара батыр деген ерді бала күнінде түрікпен елінің жортуылшылары ұстап алып, еліне апарған соң, қой бақтырыпты. Аш, жалаңаш сақтап, жөнді тамақ бермеген соң, бала қойдың далада сүтін сауып ішіп, сонымен күн көріп жүріпті. Бір күні бала далада қамығып жылап отырғанда, алдына бір қарға келіп қонады. Бала қарғага айтты:

— Қарғалар-ау, қарғалар,
Қанды көрсе жорғалар,
Тұмарымды ал — сана¹,
Біздің елге бар — сана,
Сағынып жүрген әкеме
Тұмарды бер — сана!

Қарға бір қарқ етті де, ұшып кетті. Бір мезгілде сауысқан келіп қонды.

— Ай, сауысқан, сауысқан,
Өлексе жеп тауысқан,
Тұмарымды ал — сана,
Елге бара қал — сана!..

Сауысқан шық-шық етті де, ұшып кетті. Келіп тырна қонды.

— Ұзын мойын тырналар!
Қайыры бар мырзалар,
Тұмарымды ал — сана,
Елге бара қал — сана!..

Тырна тыррау деді де, ұшып кетті. Қаз келіп қонды.

, — Эй, қаздар-ау, қаздар-ау!
Сізге бар-ды наздар-ау,
Тұмарымды ал — сана,
Елге бара қал — сана!..

Қаз қаңқ-қаңқ етті де, ұшып кетті. Аққу келді.

¹ Сана — ертедегі түркі сөзі. Қазіргі қазақ тілінде хабар айтыңыз деген мағынада.

— Көлден ұшқан қуларым,
Құс төресі туларым,
Тұмарымды ал — сана,
Елге бара қал — сана!..

Аққу тоқталыңқырап, көлденеңдеп тұрды да,
ол да ұшып кетті.
Біраздан соң қарлығаш келді.

— Эй, қарлығаш; тамыр-ай,
Жауда болдым қалар-ай,
Тұмарымды ал — сана,
Елге бара қал — сана...

Қарлығаш ұшып олай кетті, ұшып бұлай кетті,
ақыры қимай келіп баланың қолына қонды.

Бала ойлады:

— Экем тұмарымды көріп таныса да, қай елде
екенімді біле алмас, бұған бір белгі салайын,—
деп өзінің қолын пышақпен шашып қанатты да,
қанымен тұмар үстіне түрікпен елінің таңбасын
салды. Сөйтіп болған соң, тұмарын қарлығаштың
мойнына байлап, елінің, әке-шешесінің жерін ай-
тып, ұшырып қоя берді.

Қарлығаш ұшты аспанмен,
Бала айтқан жоспармен,
Асқар-асқар таулармен,
Айдын шалқар көлдермен,
Батпақ, лай шөлдермен,
Тұрлі-тұрлі жерлермен,
Қос қанатын қамшылап,
Аспаннан қатер көрінсе,
Таса жерді жамшылап¹
Үстінен тері тамшылап,
Неше мерзім жерді өтті,
Неше мерзім елді өтті,
Нақ отыз күн болғанда,
Бір ауылға кеп жетті,
Баланың айтқан аулы
Осы ма деп мензепті.

¹ Жамшылап — тасалау, көлегейлесу деген мағынада.

Бұл ауылға келген соң, қарлығаш әр үйдің төбесіне қонып, адамын байқап жүрсе де, баланың айтқанына ешқайсызы ұқсамайды. Сөйтіп, шаршап, қалғып отырганда, бір ыңырыған кемпірдің даусы шықты. Құлағын салып қараса, кемпір айтады:

— Ау, шырағым, құлымын,
Маңдайымда тұлымым,
Көлге біткен құрағым,
Жалғыз ұлым шырағым,
Жау алды ма білмедім,
Су алды ма білмедім,
Аң алды ма білмедім,
Жөнінді біліп, шырағым,
Құрбаның бол өлмедім,
Жиырма төрт ай болды,
Мен жалғызды көрmedім!..

— Сен тұра тұр,— деп кемпірді тоқтатып шалайтты:

— Жалғыз біткен тал шыбық,
Келбетің келген қарагым,
Бір дерегің білуге,
Дүниені кезіп қарадым,
Аш бурадай жарадым,
Он екі мүшем сөгілді,
Аш күзендей бүгілді,
Таулардың насат тасындарай,
Берік-ақ еді сүйегім,
Өрт шалғандай егілді,
Қайда да кеттің, сұңқарым,
Үміт еткен тұлпарым,
Бір көрсетіп алмады,
Сол ғана болды-ау іңкәрім.

Сонда бір жас қыз бала әке-шешесін тоқтатып сөйлейді:

— Нар кескен деген алмастай,
Асыл еді негізің,
Бірге туған егізім,
Сен тұрганда ойлаушы ем,

Арғымақ ат мінермін,
Асыл киім киермін,
Тең құрбымнан ілгері
Мен жарқырап жүрермін,
Биіктен талап тілермін,
Ойын-күлкі сауықпен,
Қызық дәурен сүрермін.
Егізімнен айрылып,
Ақша беттен қан кетті,
Көңілімнен жан кетті,
Желкілдеп шыққан кек шөптей,
Жап-жас қана күнімде,
Міне, бізден сән кетті,
Әй, қартымыз, қартымыз,
Көзіңнің жасын тартыңыз,
Мен бүтін бір тус көрдім,
Әжептәуір іс көрдім,
Түсіме жору айтыңыз,
Қолдан ұшқан сұңқарым,
Қайта қонып жүр екен,
Үйірден жойған¹ тұлпарым,
Қайта келіп жүр екен,
Бірге туған құлымынам,
Үйге келіп жүр екен.
Бізге құдай берген-ді,
Кісі көрмес өлгенді,
Баба-тұкті шашты әзіз,
Нақ теріс бол кетпесе,
Хабар алыш жырақтан,
Бір қарлығаш келген-ді...

Бұл сөзді есіткен соң, қарлығаш тіп-тіке шал-кемпірдің алдына қонды. Бейшаралар жылапсықтап тұмарды алыш, таңбасынан Қара батырдың Түрікпенге барғанын білісті. Соナン соң ат жаратып, адам жиып, Түрікпен жұртына барып, көп тарту-таралғы беріп, баласын алыш қайтты дейді.

Жойған — қуылған деген мағынада.

АЛТЫН АЙДАР

Бір хан болған екен, оның екі әйелі болыпты, олар бала таппалты. Сол уақытта ол сапарға шыгуда ойланып, әйелдерінен:

— Мен келгенше, не істеп, не тауып қоясындар? — деп сұрапты.

Сонда үлкен әйелі айтыпты:

— Мен сен келгенше алтыннан әдемілеп үй салдырамын,— депті.

Кіші әйелі айтты:

— Мен алтын айдарлы бір ұл, бір қыз табамын,— депті,— ол баланың аты Алтын Айдар болады,— депті.

Сонан соң бұл хан сапарға шығып кетті.

Хан екі-үш жыл жүріп қайтып келіпті. Сонда манағы үлкен әйелі үй салдырып қойыпты, кіші әйелі алтын Айдарлы бала тапқан екен, бірақ оны үлкен әйелі күнде, бір сиқыршы әйелге айтып, баласын ұрлатып алып, құдыққа тастапты. Ол кіші әйелге сен күшік таптың деп күшік беріп, бәле қылыпты. Сонда бишара тоқал жылапты да, шарасыз көніпті. Манағы хан келіп күшікті көріп, тоқал әйелді қызып жіберіпті. Енді баланы әлгі кемпір құдыққа салып жіберіпті. Сонда құдайдың құдіретімен жабрайыл періште құс болып келіп, аяғымен көтеріп алып кетіпті де, қаланың шетіндеңі бір кемпірге әкеліп беріпті. Ол кемпірдің ұлы, қызы жоқ екен. Сонда ол екі бала үш-төрт жыл тұрыпты. Сол уақытта әлгі кемпір өліпті. Сонан соң бала оқ мылтық атып, құлан, бұлан аулап, етін тамақ қылып, терісін киім қылып жүріпті. Сөйтіп жүріп, бір таудың шұқырына келіп, соны үй қылып, сонда тұрыпты.

Ол баланың тірі екенін біліп, бұрынғы қас қылған шешесі баяғы сиқыршы кемпірді жіберіпті. «Алтын айдарлы баланы өлтіріп кел» деп. Сонан соң ол сиқыршы кемпір баланы іздеп шығып келсе, бала аңға шығып кетіпті. Қарындасы үйде отыр екен, оған айтыпты:

— Ағаңа айт, мына жақта Күлмесхан дегенің бір биесі бар, құнде құлындаиды, құлындары арғымақ, тұлпар болады,— деді де, кетіп қалды.

Ол кемпір қастықпен өлтіруді ойлапты. Ол жолға барған кісі жолда адасып кетіп өледі екен. Кешке ағасы келіпті. Сонда қарындасты кемпірдің айтқанының бәрін де тамам айтыпты. Мұны есітіп, ағасы құлышында іздеп, сапарға шығып кетіпті.

Жолда келе жатқанда бір дарияға келіпті. Ол дариядан жүрген, өткен кісі әлек болады екен. Бұл Алтын Айдар өтіп келе жатса, дарияны бір перінің қызы толқын қылышып, кемені аударуға келе жатыр екен. Ол аудара бергенде Алтын Айдарлы бала қолынан ұстап алдып, қолындағы сақинасын, білезігін тартып алдып, жолына жүре береді. Жүріп келе жатып Құлмесханға келіпті. Ол Құлмесханның биесі құлышында жатыр екен. Қөлмесханға айтыпты:

— Ай, таксыр, құлышынды ұлықсат болса алайын,— депті.

Сонда хан:

— Ала ғой,— депті.

Олар өздері де құлышындарын ала алмайды екен. Ол құлышын туысымен бір перінің қызы бермей алдып кетеді екен. Сол уақытта бала мұны құзетіп тұрғанда, бір перінің қызы үлт болып келіп құлышынды алдып бара жатқанда Алтын Айдар қылышпен үлтты салып қалыпты. Сонда перінің кебісі мен құлышынды алдып қалыпты. Сонан соң ханға келіп, кебіс пен құлышынды көрсетіпті. Сонда хан бұған бата беріпті. Бұл қарындастына келіп, құлышынды, сақинаны беріпті де және аңға кетіпті.

Сиқыршы кемпір тағы келіп, құлышын мен сақинаны көріп қарындастына айтыпты:

— Мінекей, мен сендерге жақсылық ойлаймын,— депті,— ағаң саған сақина алдып келді, тағы енді бір жаққа жібер, онан барып алтын сандық алдып келсін,— депті де, кетіп қалыпты.

Ағасы келген соң, қарындасты:

— Тағы бір жерде бір жақсы сандық бар деді, соны маған алдып келіп бер,— дейді.

Сонан соң ағасы тұлпар құлышына мініп кетіпти.

Жолда бір кемпірді көріпті, ол кемпір жердің жарығын жамап отыр екен, бұған келіп:

— Шеше, не қылышып отырсың?— депті.

Ол кемпір айтыпты:

— Мен осы жердің жарығын тігіп отырмын,— депті.— Не үшін десең, осы өзіндей батырлар келіп кіріп, бір сандық үшін өледі,— дейді.

Сонда бала:

— Маған да сандық керек,— деп кіріп кетіпті.

Жердің астынан бір пері шығып айқайлаапты:

— Тапал тас үйде болсаң, хабарлас,— деп айқайлағанда, Алтын айдарлы бала тас болып өліп қалыпты.

Тұлпары бір-екі күн келмеген соң, үйіне қайтып, жылап тұрыпты. Сонда қыз ағасының өлгенін біліп, тұлпарға мініп, маңағы жер жамап отырган кемпірге келіп, ағасын сұрапты.

Кемпір айтыпты:

— Ағаң өлген, сен барма, барсаң, сен де өлерсін,— депті.

Сонда қыз айтыпты:

— Мен ағамды көріп өлермін, көріп кетейін,— деп.

Кемпір айтыпты:

— Сен жылай бар: «жер үстінде мен мұңдық, жер астында сен мұңдық» деп.

Сонда ол қыз осылайша жылап кіріп бара жатқанда алдынан бір пері қызы шығып, мұңын сұрап, мұны аяп ағасын тірілтіп беріпти.

Сонан соң бұлар бір үлкен орман көріп, соған келіп кіріпті де, қарындасын тұлпарымен ағаштың шетіне қойып кетіпті де, өзі аралап ағаштың ішінде жүре беріпти. Сейтіл жүріп, бір ақ отау көріпті де, оған келіп кіріпті. Кіріп біраз отырган соң екі пері қызы үшып келіп, сол үйдің төбесіне қонып отырып біріне-бірі айтыпты:

— Ай, мен бір қорықтым, неге десең мені бір бала суда жүріп кемені аударып жүргенімде қолымдағы сақинамды тартып алды,— депті.— Мен ол баланы көрсем, оған әйел болар едім,— депті.

Сонда кішісі айтты:

— Мен де бір қорықтым,— деді.— Неге десең, мен де бір ханның құлышын күнде алып кетуші едім, бір күні алайын деп келгенімде бір бала күзетіп тұр екен. Мен ала бергенімде, менен құлышында тартып алып қалды. Ол табылса, мен де оған әйел болар едім,— дегенде:

— Міне, әйел болсандар, оларды тартып алған

бала мен,— деп түргеледі. Соナン соң екі қыз да бұған некесін қылышп, тиеді. Бұл бала қыздарды отауымен көшіріп, манағы қарындасы мен тұлпарына алышп келеді. Соナン соң бәрі жиылышп бұрынғы орнына келеді.

Сол жерде төрт-бес жыл өмір етіп тұрады. Неше күндер өтіпті, бала әр күнде аңға шығып жүреді екен. Бір күні аңға шығып жүрсе, бір адамды көріпті. Екеуі келе жатса, алдынан бір аң шықты да, көлбектеп жүре береді. Сол уақытта бала да, қасындағы кісі де атайын деп ұмтылғанда, әлгі аң кісі болды да, атайын деген кісіге айтты:

— Мынау сенің — балаң,— дейді.

Балаға айтты:

— Мынау сенің — әкең,— дейді, сендерді Мыстан кемпір деген сиқыршы кемпір айырған,— деді де, өзі жоқ болды.

Соナン соң әкесі мен баласы бірін-бірі біліп, жылап көріспті де, әкесі баласын үйіне әкеліп қонақ қылып, үлкен әйелі мен мыстан кемпірді шақыртып алдырып, өлтіртіпті. Мұның шешесін бала таппадың деп қайыршы қылып қаңғыртып жіберген екен. Соны алдырып, өзіне бұрынғыдай әйел қылыпты. Алтын айдар бала патша болыпты. Бұл баланың қарындасын, әйелдерін алдыртыпты, бәрін жинап алышп той қылдырыпты, ат шаптырыпты, барша мұратына жетіпті.

ҚАРАҒЫЛЫШ

Ертеде бір бес ағайынды жігіт бар екен. Бесеуі бір байтеректің қасына жарты жер салған екен. Егіні піскен соң, түнде келіп біреу жеп кетеді екен. Сонан соң олар егінін күзетіпті. Әуелі үлкен ағасы күзетіпті, бірақ ешкімді көрмепті. Солайша тәрт ағасы тәрт күн күзетіпті. Бесінші күні ең кішісі күзетіпті, аты Қарағылыш екен. Қарағылыш күзеткен күні көктен бір қара бие келіпті. Егінді жеп жатқанда Қарағылыш оны ұстап алышты. Сонда әлгі қара бие айтыпты:

— Ей, бала, мені жібер,— деді,— менің бес құлышынам бар, бесеуін бесеуіңе берейін,— дейді.

Қарағылыш оны қоя береді. Сонан соң қара бие құлышынам алып келіп, ең кішісін Қарағылышқа береді, бөтен төртеуін тәрт ағасына береді. Сонда бәрі жарысқанда Қарағылыш озады екен.

Бір күні Қарағылыш жұлышнадай жерден түтін көріпті; көрген соң соған барыпты, барса — бір жалмауыз кемпірдің үйі екен. Ол кемпірдің бес қызы бар екен, қыздарының ойнайтын, жататын, тамақ ішетін үйлері бөлек-бөлек екен. Сонда Қарағылыш қыздардың ойнайтын үйіне барып, кілемнің астына жатыпты. Қыздар келе бергенде кілемдің көтеріп ққалыпты. Сонда қыздар ойбайлап шешесіне барыпты. Шешесі ұрысып жіберіпті. Сонан соң қыздар келіп ойнап отырғанда Қарағылыш қыздарды ұстап алып, төртеуін еki қолтырына тығып, біреуін иініне тығып, атына мініп қашыпты; қашқанда кемпір. Қарағылышқа жылап айттыпты:

— Қыздарымды ертең ұзатайын, бүгін өзің қон! — депті.

Сонан соң Қарағылыш қыздарын өзіне беріп, өзі қоныпты.

Кеш болған соң Қарағылышқа үйқта деп тәсек салып беріпті. Қарағылыш тысқа шықса атының бір көзінен қан, бір көзінен жас ағып тұр екен. Сонда аты айттыпты:

— Сен бүгін үйқтама, үйқтасаң, сені өлтіреді, жалмауыз кемпір темір тіс соқтырып жатыр,— дейді.

Қарағылыш үйге келіп үйқтамай жатыпты.

Сонда кемпір келіп, есікten қарап айтыпты:

— Ұйқта, шырағым!— депті де, кетіп қалыпты.

Біраздан соң тағы келіпті. Сөйтіп жүргенде, таң атып қалыпты. Сонан соң кемпір қыздарын ыргап-жыргап ұзатыпты, сонда айтыпты:

— Осы жерде үш бел бар, екеуіне қонбаңдар, ең шеткісіне қоныңдар!

Күн кеш болған соң, төрт ағасы ең ортадағысына қоныпты. Қарағылыш жалғыз өзі ең шеткісіне барып қоныпты. Қарағылыш ертең тұрган соң, төрт ағасы жылап жатыр екен, есітіпті, оларға бір кісі айтады екен:

— Қарағылышты әкеп берсеңдер, жіберейін,— деп.

Соны Қарағылыш есітіпті де, соған келіпті; келсе, бір айдаңар екен. Ол айдаңар бөтен ағаларын қоя беріп, Қарағылышты алып қалыпты.

Сонан соң Қарағылышқа айтыпты:

— Бермес ханның өлмес қызын әкеп бер!— депті.

Қарағылыш жарайды деп кетіпті.

Келе жатса, бір тауды бір тауға қосып жатқан кісіге жолығады. Сонда Қарағылыш сұрапты:

— Не ғылыш жүрсің?— деп.

Ол кісі айтыпты:

— Қарағылышқа жолдас болайын деп жүрмін,— депті.

Сонымен жүргенде Қарағылышқа тағы бір келді көлге қосып жатқан кісіні жолдас қылып алышты және бір мергенді және бір шапшаңды; шапшаң сонша асқан екен, отырған екі сауысқаның бірінің құйрығын біріне кесіп алыш жалғайды екен. Солармен бір атқа мінгесіп кетіпті. Келсе, бір тау көріпті; сол таудың бүйірінен ірің ағып жатыр екен. Қарағылыш ханға барып айтыпты:

— Сенің қызыңды алайын деп келдім,— деп.

Сонан соң хан айтыпты:

— Бес айла қыламын, бесеуін де тапсан, қызымды беремін, таба алмасаң, өлтіремін,— дейді.

Әуелі ат жарыстырамыз деп, ат жарыстырыпты. Сонда Қарағылыштың аты алдымен келіпті. Сонан соң хан жаяу кісі жарыстырамын депті.

Сонда Қарағылыш манағы жүйрікті шығарыпты; хан бір кемпірді шығарыпты. Ол кемпір бір шелек бал алышты. Жарысадың алдында ол кемпір жүйрігіне балды беріп-беріп мас қылышты, ұқтатып тастап өзі кетіп қалышты. Сонда жер тыңдаушы айтыпты:

— Бір адам келді! — деп.

Сонда Қарағылыш мергенге:

— Ат! — депті.

Мерген басындағы шелекті атыпты; шелектің дыңғырлаған дауысымен жүйрік оянып тұра салып, орынан бір уыс топырақ ала салып жүгіріпті. Кемпірге жеткен соң ол:

— Шеше! — депті.

Сонда кемпір артқа қараганда, көзіне топырақ шашып жібергенде, кемпір ойбайлап қалышты. Сөйтіп, жүйрік алдымен келіпті.

Сонан соң хан барлығын бір темір үйге қамапты да, жан-жағынан көрік басыпты. Сонда манағы көл ұрттағыш екі ұртына екі көлдің суын ұрттап әкеліп, үйге шашыпты. Сонан соң хан қызын ұзатыпты. Манағы Қарағылыштың жолдастары орында қалышты, оларға Қарағылыш киім берген екен, олар алмапты. Сонан соң Қарағылыш қызды айдағарға әкеліп беріпті де, өзі келе жатып өзінің ағаларын тауып алышты.

ТАЗША БАЛА

Ертеде бір шал мен кемпір болыпты. Олардың үш баласы, бес ешкісі бар еken. Бір күні үлкен баласы басқа жерден пайда-кәсіп қылуға талап етіп, өзіне тиген енші ешкісін сойып алып, етінен кемпір мен шалға бір түйір де бермesten арқалап кетіпті. Келе жатып, бір өнерші байдікіне келеді. Бұл байға өнер үйренуге ол жігіт жалданыпты. Өнерші бай бек қатты жауыз адам еken. Ол жалданған жігітті бір сандыққа салып қойып, аштан өлтіріпті. Үйінде қалған ортанышы баласы бұ да өнер үйренбекке талап етіп, о да ағасының жолымен кетіп, о да өнерші байға келіп жалданыпты. Өнерші бай оны да ағасынша аштан өлтіріпті. Ушінші ұлы Тазша бала о да агаларындай өзіне тиген енші ешкісін сойып алып, жарты етін әке-шешесіне беріп, олардан рұқсат алып, арқалап кетіпті.

Келе жатса бір қора қойға ұшырапты. Бұл қора қойдың қойшысына жолығып сұраса, бұл қойлар өнерші байдікі еken. Ол Тазшадан сұрайды:

— Балам, қайда баrasың? — деп.

Тазша бала жауап береді:

— Өнер үйренуге барамын, — деп.

Сонда шал тұрып айтады:

— Балам, бұл сөзінді бөтен ешкімге айтпа, — деп, — өзіңде де өтірік айтпа, жатқа (бөтенге) шыныңды айтпа деген, — деп.

Сонан соң бұл бала шалдың бұл айтқаны рас еken деп, ойлап өнерші байға барыпты. Байдың үйіне қонып, ертең жүрейін деп жатқанда, өнерші бай Тазшадан сұрайды:

— Балам, қайда баrasың, жолың болсын? — деп.

Тазша бала жауап береді:

— Мен өзіңдей ер баласы жоққа еншілес бала боламын, — деп.

Сонда өнерші бай айтады:

— Балам, сен біздікінде қал, маған бала бол, біздің бір ақ құнан қойды сойып, той қылып, асық жілігін етімен өзің жеп той, мен өзім жолаушы

барамын,— дейді де өзі жолына кете береді. Бала (Тазша):

— Қош, әке, жақсы бол!— деп үйінде қала береді.

Бұл өнерші байдың үйінде бір қызы бар екен. Бұл Тазша балаға айтады:

— Аға, сен асық жілікті өзің жемей, керегенің басына іліп қой, сонда бір ақ тазы келіп жілікке ұмтылар, сонда сен ол тазыны балтаны лақтырып өлтір,— деп.

Мұнан соң Тазша бала ақ құнан қойды сойып, той қылып, көршілерін шақырып, асық жілігін өзі жемей, қыздың айтқанын қылып, керегенің басына іліп қойғанда, айтқанындай ақ тазы келіп, етті жілікке ұмтылғанда Тазша балтамен жіберіп қалыпты, бірақ балтасы тазыға тимей, ит қашып құтылып кетіпти.

Өнерші бай үйіне келген соң, Тазша баланың мұндай істерді істегенін біліп, қатты ашу етіп, бұл итті аштан өлтірейін деп сандыққа салып қойыпты. Бұл байдың бағанағы қызы әкесі жоқта сандығының түбін тесіп тамақ беріп, Тазшаны тойдырып тұрыпты.

Бірнеше күндер өткен соң Тазшаның өз әкесі балаларын ізден шығып, өнерші байдікіне келіп сұрайды:

— Бір Тазша деген балам бар еді, соны көрдіңіз бе?— деп.

Өнерші бай:

— Көргенім жоқ,— деп жауап береді.

Бұлардың сөйлесіп тұрған сөздерін Тазша үйде сандықта жатып есітіп жатыр еді. Бай әлгідей дегенде Тазша:

— Әке, мен мұндармын!— деп сандық ішінен айқайлапты.

Даусынан баласын танып, байдың сандығынан шығарып алып, Тазша мен әкесі үйіне қайтыпты. Тазша жолай әкесіне айтады:

— Әке, мен бір қара құнан қой болайын, мойныма жіп тағып, жетектеп барып базарға жақсы бағаға сат, бірақ жібіңді алып қал,— дейді.

Баласы сол жерде айтқанынша қара құнан қой болады, әкесі мойнына жіп тағып базарға апарып сатып, ақшасын алып үйіне қайтады.

Ертесіне баласы өз қалпына түсіп, әкесіне айтады:

— Әке, мен бір қара жорға ат болайын, мені базарға апарып сат, пұлымды ал, бірақ шылбырымды алыш қал,— депті.

Ертесіне баласы Тазша тағы өз қалпына түсіп, үйіне келіп, әкесіне айтады:

— Әке, мен бір жез бүйдалы нар-тайлақ болайын, сен мені базарға апарып сат та, пұлымды алыш, бірақ бүйдамды алыш қалыш, үйге қайта бер,— деді.

Тазша айтқанынша тайлақ болыш, әкесі базарға сатайын деп жетектеп келе жатса, алдынан баяғы өнерші бай шығыпты. Ол айтады:

— Маған мынау тайлағынды сат,— деп.

Тазшаның әкесі айтыпты:

— Тайлағым басы жұз ділдә,— деп.

Сонда өнерші бай бұлардың айласын біліп, жаман оймен тайлақты сатып алышты да, үйіне жетектеп келіп, баяғы қызын шақырып алыш, «Мынау тайлақты ұстай тұр»,— депті де, өзі үйден пышақ алыш, тайлақты бауыздайын деп, үйіне жүгіріп кетіпті. Қыз әкесінің жаман ниетін біліп, үйден бұз да пышақ ала шыққан екен, әкесі үйге кірген кезінде тайлақтың бүйдасын пышақпен қиып жіберіп, босатып қоя беріпті.

Өнерші бай тұра салып үйінен шығып, қашып бара жатқан тайлақты көріп қуыпты. Тазша сонда тұлқі болыш қашыпты, өнерші бай тазы болыш қуыпты, өнерші бай жете берген кезде, Тазша тұлкіден үйрек болыш ұшыпты, бай онда қаршыға болыш қуыпты. Біраздан соң Тазша бала торғай болыш қашыпты, онда бай қырги болыш соңына түсіпті. Онан соң Тазша торғай қалпында шаңыраққа ұшып келіп қонып отырганда, бай қырги келіп таяна бергенде, Тазша қорқып, шүберек болыш жерге түсіпті. Өнерші бай онда кісі болыш шүберекті қолына алайын дегенде, Тазша тары болыш домалапты. Онда өнерші бай тауық болыш шүқиын дегенде, Тазша мысық болышты да, өнерші байдың желкесіне мініп алыш тістеп, тырнап, зорлықпен өнерші байды өлтіріпті. Сөйтіп, оның қызын өзі алыш, барша мұратына жетіп, зор бай болыш дәурен етіпті.

V бөлім

**ОҚУ-АҒАРТУ
МӘСЕЛЕЛЕРИ
ТУРАЛЫ
ЖАЗБАЛАРЫ**

ЕКІ КЛАСТЫҚ МЕКТЕПТИҢ МЕНГЕРУШІСІНЕ НҰСҚАУ ХАТ

Оқытушыларға және оқушыларға арналған оқу құралдарын сізге жібере отырып, сізден және сіздің қарамағыныңдағы мектептің басқа оқытушыларынан өзім қарап шығып, орыс-қазақ мектептерінде қолдануға өте пайдалы деп тапқан мына кітаптарға назар аударулатыңызды көп-көп етінемін.

1) Бірінші кластар үшін мен және менің қарамағымдағы мектептердің барлық оқытушылары дерлік басқа оқу құралдардың бәрінен де гөрі Н. Бунаковтың әліппесі мен оқу кітабын, Тихомировтың элементарлық грамматикасы курсын (бұл — қызын түсіндірулерден, грамматикалық терминдерден қаша жазылған, орыс тілін әр түрлі үлгілер бойынша, жетекші сұрақтар бойынша үйрететін грамматика, әсіресе біздің мектептерімізге қолайлы) және мысалдар жинағын (жаттап алу үшін жазылған) көбінесе Крыловтың мысалдарын қолайлы деп тауып отырмыз.

2) Екінші кластар үшін: Сент-Илердің зоологиясы, Гердтің минералология қысқаша курсы, Оливердің ботаникасы (ал енді бұл ботаника маған

онша ұнамайды, сондықтан қарап шығу үшін басқаларын да жаздырып отырмын), жаратылыс тарихының оқу атласы, Қрюгердің элементарлық физикасы, Пуцыковичтің географиясы — оқушылар үшін, Пуликошскийдің географиясы — оқытушылар үшін, Островскийдің немесе уақыт жететін болса, Фармаковскийдің Россия тарихы, ал оқытушылар үшін Беллорминовтың Россия тарихы мен Гуревичтің тарихи хрестоматиясы, Тихомировтың таза жазу ережесі;

3) Оқушылармен кешке ауызша әңгімелесу үшін Зобовтың табиғат жайындағы әңгімелерін, Константиновичтің химия жөніндегі әңгімелерін және Фигъенің маңызды жаңалықтары мен өнер-табыстарын ұсынамын және:

4) бұлардан басқа, оқытушылардың оқуына және өнеге алуларына пайдалы деп ұсынатындарым: Бобровскийдің педагогикасы халық-оқу әдебиетінің жүйелі шолуы, Коменскийдің «Ұлы дидактикасы», Бунаковтың «Ана тілі», Корфтың «Біздің досы», Реклюдің «Жер, құрылыш және мұхит» деген кітabyы, Советовтың «Егіншілік пен мал шаруашылығы» және басқалары. Ескерте кететінім, халық мектептерінде оқылатын сабактардан ең ыңғайлы, ең түсінікті болатын оқу құралдарын келешекте де қарастырып отырамын, ал ондайлар табыла қойса, жаздырып алып, қармағымдағы мектептерге жіберіп отырамын. Ал онан соң орыс тілі, оның грамматикасы, география, сзызу, тарих, жаратылыс тану сияқты пәндердің дербес оқытылуына қарамастан, мысалы, Зобовтың табиғат жайындағы (бұл кітапты мен өтемете ұсынамын), Фигъенің маңызды жаңалықтар мен өнер-табыстар жайындағы, сонымен қатар, Константиновичтің химия жөніндегі әңгімелер сияқты кітаптарын (кештіғүрим және басқа орайы келген жағдайлардың бәрінде) оқушылармен бірге қайта-қайта оқып, ауызша әңгімелер өткізіп отыруды, әңгімені орыс тілінде, әрине, түсіндіре отырып айқын өткізуді өте пайдалы деп білетінімді айта кету борышым деп білемін, бұл әңгімелердің аяғында оқушылардан оқығандарын қайталап сұрап отыру қажет. Мұндай әңгімелерді оқушылардың қызығып тыңдайтынын және

жеңіл ұғып алатынын мен өз тәжірибемнен көр-генмін. Химия мен физиканы оқығанда, түсіндір-генде керек болатын аспаптарды қаржы табылған бойда жаздырып алуға тырысамын. Әрбір оқу құралының алдына қойған мақсатын және оның мазмұнын айқын түсініп алу үшін оқытушылардың өздері жоғарыда аталған кітаптардың бәрін қалай да аяғына дейін әбден мұқият оқып шығулары керек, ал сонан кейін оларды оқыту жұмысына пайдалану қажет дегенді айта кетудің артықшылығы болмас деп ойлаймын. Орыс тілін, жаратылыс тану ғылымын, географияны және тарихты оқыту жұмысы әрбір мектепте күнілгери белгіленген бір жүйемен, оқу құралымен жүргізілуі керек; өйткені тәжірибеге қарағанда оқыту, тәрбиелеу жұмысына дәйекті көзқарасы бекіп болмаған кейбір жас оқытушылар оқу құралдарын беталды өзгерте береді, оның үстіне халық мектептерінде өтілетін пәндердің оқыту әдістері мен тәртіпперінің өзін де өзгерте береді, сөйтіп, оқушыларды біресе бір түрлі әдіспен не бір оқу құралы бойынша, біресе екінші түрлі әдіспен не екінші бір оқу құралы бойынша оқуға зорлайды немесе дұрысын айтқанда бастаған ешбір пәнін еш уақыт түгел, тәртіппен өтпейді. Ондай оқытушылар оқушыларды адастырады, сонан кейін қойылған сұрақ-қа оқушылардың жауап бере білмегеніне ренжіп, өздері де ашуулана бастайды, тіпті оқушыларға өшіруге дейін барады. Осыдан келіп оқушыларды бұрынғыдан да адастырып, мұлде шатастырып, оларды тіпті ешбір жауап бере алмайтын халге жеткізеді. Әрине, оқыту жұмысын бұлайша жүргізуден ешбір жақсылық күтүге болмайтынын күнілгери-ақ айтуға болады; оқушылардың түсінбеушілігін оқытушылардың өз кінәсі деп білмей, оқушылардың оқуға зер салмайтындығынан немесе топастығынан деп біletін мұндай оқытушылардың қатты адасатыны айтпай-ақ түсінікті. Менің тәжірибемде мұндай оқытушылар педагогтер ұсынып отырған оқу құралдарымен еш уақытта дұрыс танысып алмайды, олардың ешбіреуін аяғына дейін оқып шықпайды, оқушылардың жалпы мінез-құлқына, ақыл-парасатына, онымен қатар орыс балаларына қарағанда қазақ

балаларының ана тілінде өзгешеліктер болатынына, ана тілінің басқалығына зер салмайды, осылардың бәрін еске ала отырып, шындаپ еңбек сіңірмейді. Мұның аяғы балаларды басы да жоқ, аяғы да жоқ бірдемеге ешбір тәртіпсіз оқытуға әкеліп соғады. Осы айтып отырганымның көбінесе соған қатысы бар. Бір оқытушыға ол кіммен істес болып отырганын еш уақытта да ұмытпауы керек екенін осы арада ескертпей кете алмай отырмын. Ол балалармен істес болып отыр, егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кінәлауга тиіс емес, оларға түсіндіре алмай отырган өзін кінәлауга тиіс. Ол балалармен сөйлескенде ашуланбай, жұмсақ сөйлеуі, шыдамдылық етуі керек, әрбір нәрсені де ықыласпен, түсінікті етіп түсіндіру керек, мәнерлі сөз, орынсыз терминдерді қолданбау керек; мұндай сөздер оқушыларға ғана түсініксіз болып қоймайды, басқа тыңдаپ отырган адамдардың құлағына да жақпайды; ондай шеттыңдаушылар бұл оқытушының терең біліміне ойы жоқ екенін, ол тек ғылми терминдермен, сөздермен ғана мақтанғысы келетінін, ал педагогтік және оқытушылық әдістер жөнінде ойының өте тапшы, үстірт қана түсінігі бар екені немесе жалпы көрнекті оқытудың бәрі де оқыту әдістерінің түсініктілігіне, оқытушылардың түсіндірүлдерінің ұғымдылығына негізделу керек екенін ұмытып, педагогтік, оқытушылық әдістерге екінші қатардағы бір нәрсе деп қарайтынын көреді. Алайда, өзінің табиғи қабілеттілігіне қарағанда, бұл жас оқытушы өз пәніне енді тереңдеу зер салар, өзінің қателерін түзетер, сөйтіп ол, айта кетпей амалым жоқ, өзінен көп ілгері кеткен өнерлес жолдастарынан қалмас деп сенемін. Оқытушыларды бағалағанда олардың іске мәнді қатысы жоқ сөздеріне қарап емес, олардың егістерінің бетіне шыққан жемістеріне, яғни оқушыларына қарай бағалайтынын мойындаса, оның бұған өзінің де көзі жетеді.

Торғай облысы мектептерінің инспекторы
Ы. АЛТЫНСАРИН. 12 февраль, 1883 жыл.

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ АҒАРТУ ІСІНІҢ ЖАЙЫ ТУРАЛЫ ОРТАЛЫҚ СТАТИСТИКА КОМИТЕТИНІҢ СҮРАҚТАРЫНА ЖАУАП

1. Оқу орындарының аты.

— Торғай, Ырғыз, Ақтөбе, Троицк екі кластық училищелері және Торғайдагы Яковлев атындағы қолөнер училищесі.

2. Бұлар қай жерлерге орналасқан?

— Торғай облысына қаасты Торғай, Ырғыз, Ақтөбе қалаларында және Қостанай (Николаевск уезінде қаасты болашақ уездік қалада) селосында орналасқан.

3. Олар өздерін оқытатын белгілі бір мекеменің қарамағында ма, әлде болмаса арнаулы қамқорлық жасайтындар бар ма?

— Аталған мектептер Халық ағарту министрлігіне қарайды, ешқайсысы да қандай бір болмасын арнаулы қамқорлыққа алынған емес.

4. Бұл мектептердің негізі қашан қаланған?

— Троицк мектебі 1860 жылы, Торғай мектебі 1863, Ырғыз мектебі 1879 жылдың ноябрінде, Ақтөбе мектебі 1881-дың октябрінде, Яковлев қолөнер мектебі болса 1883 жылдың ноябрінде ашылған.

5. Бұл оқу орындары кімдерге арналған? Жатып оқушыларға ма, әлде қатынап оқитындарға ма? Әйтпесе екеуіне де ме?

— Оқу орындары оларда тұрақты жатып оқитын оқушыларға (интерндерге) да, сондай-ақ үйден қатынайтындарға да бірдей арналған.

6. Балалар мектепке неше жасынан бастап қабылданады және онда қанша жасқа келгенше болады? Мектепте оқушылардың қабылдануы устав бойынша ма, әлде белгілі бір әдет-ғұрып негізінде ме?

— Тоғыз-он жастағы балалар қабылданып, олар он бес-он жеті жасқа дейін мектепте тәрбие-ленеді...

Жалпы Торғай облысы мектептеріне балалар 1875 жылдың 4 июнінде бекітілген «Селолық екі класты және бір класты училищелер туралы Инструкция» бойынша қабылданады.

7. Балаларды оқуға қабылдаудың шарттары қандай? Балаларды бөлмей, барлығын да бірдей қабылдай бере ме, әлде оларды қабыдау сословиелік, байлық, т. б. белгілеріне қарап анықтала ма? Балалардың оқуға түсү правосы қалай дәлелденіледі?

— Қазақ балаларының барлығы да қабылданады, дәл осылай, сословиелік айырмашылықтарына қарамастан, жергілікті орыс тұрғындарының балалары да қабылдана береді, оқуға қабылдауда ешқандай да артықшылық ескерілмейді. Қабылдау олардың уездік басқарма арқылы, сондай-ақ қазақтардың жергілікті әкімшілік басқармалары арқылы берген жазбаша өтініштер бойынша өткізіледі.

8. Мектепте жатып немесе қатынап оқитын балалар үшін төлем ақы бар ма? Болса, мөлшері қандай? Және оны жинаудың арнаулы мақсаты бар ма? Ақы төлеуден кімдер және қандай себептермен босатылады?

— Балаларды оқытқаны үшін төлем алуға болмайды және болған да емес.

9. Қатынап оқитын балалар приютте¹ қай кездерде және қанша сағат болады, оларға да тамак беріле ме?

— Қатынап оқитындардың дені жергілікті орыс тұрғындарының балалары, олар мектепке таңғы тоғызда келіп, түскі екіге дейін болады, тамақ берілмейді.

10. Приютте балалар немен шұғылданады және оларды кімдер қандай нәрсеге үйретеді? Ескерту, оқыту, (үйрету) курсы белгілі программаға негізделіп жүргізілетін болса, жауапқа программыны қоса тіркеу керек.

— Аталған мектептерде мынадай пәндер оқытылады, орыс тілі, арифметика, география мен тарихтың қысқаша курсы, жаратылыстану тарихынан бастапқы мағлұматтар беру, сондай-ақ орыс грамматикасына сүйене отырып, қазақ тілінен орыс тіліне және орыс тілінен қазақ тіліне жазбаша және ауызша аудармалар жасау. Арнаулы программалар жоқ, бір кластық және екі кластық

Приют — панасыз балалар үйі.

селолық мектептерге арналған жалпыға бірдей бекітілген программалар қолданылады.

11. Оқу мекемелерінде стипендия бар ма? Олардың көлемі қандай, кімдерге, қалай төленеді, сондай-ақ бітірушілерге ақшалай жәрдем беріле ме, берілсе, қандай жағдайда және қандай мөлшерде?

— Қазақ балаларының барлығы да қазынаның немесе қауымның есебінен оқып-тәрбиеленеді, оларға қазына есебінен тамақ, ал кедей балаларына бұған қоса киім-кешек беріледі. Екі класты мектептерге бөлінетін қаржы мөлшері: Ыргыз мектебіне — 2845 сом 10 тиын. Торғай мектебіне — 2943 сом 50 тиын, Ақтөбе мектебіне — 2390 сом, Троицк мектебіне — 2731 сом 40 тиын, ал Яковлев қолөнер училищесіне — 1715 сом. Бітіруші оқушыларға ақшалай жәрдем берілмейді.

12. Оқу орындары қандай қаржымен жұмыс істейді?

— Торғай, Ақтөбе және Троицк екі кластық училишелері қазынаның есебінен жұмыс істейді. Ыргыз училищесіне мемлекет қазынасынан аударылатын 645 сом 10 тиыннан басқа қалалық қордан 800 сом және қазақтардың қауымдық қорынан 1400 сом бөлінеді. Яковлев училищесі болса қаржатты бірыңғай Торғай уезі қазақтарының қауымдық қорынан алады.

15. Оқу орындарында қанша ер бала мен қыздар оқыды?

1880 жылы: а) Мектепте жатып оқитындар: Торғай мектебінде — 27, Троицк мектебінде — 25. ә) Қатынап оқитындар саны: Торғайда — 11, Ыргыз мектебінде — 28, Троицк мектебінде — болған жок.

1881 жылы: а) Мектепте жатып оқитындар: Торғай мектебінде — 27, Ыргыз мектебінде — 25, Троицк мектебінде — 27, Ақтөбе мектебінде — 19; ә) Қатынап оқитындар: Торғай мектебінде — 11, Ыргыз мектебінде — 28, Троицк мектебінде — 9, Ақтөбе мектебінде болған жоқ (документте қатынап оқитын ер балалар туралы мәлімет жоқ);

1882 жылы: а) Мектепте жатып оқитындар: Торғай мектебінде — 29, Ыргыз мектебінде — 24, Троицк мектебінде — 33, Ақтөбе мектебінде — 25 болса, ә) Қатынап оқитындар саны Торғай мектебе

бінде — 13, Ырғыз мектебінде — 26, Троицк мектебінде болған жоқ. Ақтөбе мектебінде — 12 адам болды.

— 1883 жылы: а) Мектепте жатып оқитындар саны: Торғай мектебінде — 32, Ырғыз мектебінде — 24, Троицк мектебінде — 34, Ақтөбе мектебінде — 25, Яковлев қолөнер училищесінде — 7 болса, ә) қатынап оқитындар саны: Торғайда — 9, Ырғыз мектебінде — 26, Ақтөбе мектебінде — 10, Яковлев қолөнер училищесінде — 11 болды, ал Троицк мектебінде қатынап оқушы болған жоқ.

Торғай облысы мектептерінің инспекторы Ы. Алтынсарин.
14 октябрь, 1884 жыл.
Қостанай бекінісі.

ҚОСТАНАЙ БЕКІНІСІНДЕ ҚАЗАҚ ҚЫЗДАРЫНА АРНАП МЕКТЕП АШУ ТУРАЛЫ

(*Торғай облысы әскери губернаторына рапорт*)

Ұлы мәртебелі тақсир! Сіз маған Торғай облысына қарасты уездердің бірінде қазақ қыздарына арналған училище ашу мүмкіндігін қарастыру жайын және ол туралы пікірімді айтуды тапсырған едіңіз. Бұл ұсынысқа мен өз атынан қазақтардың қазіргі түсінік-ұғымы түрғысынан қарай отырып, олардың бүндай училищеге деген талағына күдіктенем, себебі қазақ қыздарына арналған училищелерді формальды түрде аша салу нәтижелі болмайды деп есептеймін деп кезінде табанды жауап берген де едім.

Бірақ, бір жағынан, халықтық тәрбиеде әйелдерге білім берудің өлшеусіз маңыздылығын сезініп, әрі, екінші жағынан, Сіздің ұлы мәртебеніздің, сондай-ақ, Оқу округі попечителі мырзаның да тілегін іс жүзінде орындауға шын құлшынып отырсам да, бұл істің айтарлықтай нәтижелі болуы оның пайдалы екендігіне халықтың өзінің аздық-көпті көзі жетуіне байланысты болмақ деген сенімге келдім. Мұндай алғы шартсыз кез келген істіресми бастауға болғанымен, оны табысты аяқтауға болмайды.

Мен Сіздің ұлы мәртебеңізге бұрын да мәлім еткен қазақ қыздарын оқытуды қазіргі кезде ең дұрысы, аса беделді, әрі ықпалды қазақ семьяларының бірінде орналасқан ресми емес үй училищесінен бастау керектігі туралы пікіріме табан тіреймін. Осындай түсінік тұрғысынан қазақ даласында әйелдерге білім беру арқылы өзгелерге үлгі қөрсете алады-ау деген адамдарды ықпалды қазақтардың ішінен таңдай келе мен әуелден-ақ ағайынды Сейдалин мырзаларға тоқталған едім. Осындай оймен мен Қостанайға келісімен, бірі — уездік судья, екіншісі — уезд начальникінің аға көмекшісі болып істейтін Сейдалин мырзалармен сөйлескен болатынмын. Бұл мырзалар менің пікірімді толық мақұлдады, сейтіп, Торғай облысында әйелдерге білім беру ісін сапалы бастау шараларын бірлесе талқылай отырып, біз төменде-гідей қорытындыға келдік:

1) Қостанай қаласынан үш-төрт шақырым жердегі Сейдалиндер қыстауына жақын маңдан үш-төрт бөлмелі үй тұрғызып немесе сатып алып, оған қолөнері мен орыс тілінен сабак беретін мұғалиманы тұрақты қоныстандыру қажет;

2) қолөнері мен сауаттылыққа үйрету ісін Сейдалин мырзалардың қыздары мен менің қызымнан бастау, сосын олардың жақын құрбыларын да үгіттеп, алғашқы кезде олардың бес-алтауын біздің қыздармен үй училищесінде бірге оқуға көндіру;

3) алғашқы оқушы қыздардың табысы тез арада-ақ басқа да көршілес қазақтардың табиғи қызығушылығын оятатынына, сейтіп, бұл қызығушылық неғұрлым кең жайылса, соғұрлым мектепке көрші қазақтардың көптеген жаңа оқушы қыздары келетініне әбден сенуге болады.

4) Сейтіп, біршама уақыт өткен соң жергілікті халықта қазақ қыздарының қолөнері мен сауаттылыққа үйренуінің нақтылы пайдасы туралы түсінік қалыптасатынына сенгіміз келеді, міне, сондаған зәру қажеттілік болып жатса, аталған үй училищесін Қостанай әйелдер училищесі деген атпен жаңаша атап, Қостанай қаласына көшіру еш қындық туғызбайды, әйтпесе оны алғашқы орналасқан орында қалдырып, учили-

іценің жетістік, табыстарына қарай оның оқу-үйрету істерінің аясын кеңейтуге де болады.

Қазақтар арасында әйелдерге білім беру ісінің осындай тәртіппен жүргізілуі ғана менің көзім әбден жеткендей, қазақтарды бірте-бірте бұл істің баршаға бірдей маңыздылығы және білім алудың тек еркектерге ғана (бұған олардың көзі сөзсіз жеткен) емес, әйелдер үшін де пайдалы екендігі туралы түсінікке әкеледі.

Жоғарыдағы жайларда Сіздің ұлы мәртебеніздің назарына әзірше өз атымнан мәлімдей отырып, мына мәселені де қоса айта кетуді парыз санаймын: Николаевск уезінің қаражат қоры алдағы 1885 жылда жиналатын ақша салықтарын қоса есептегенде сез болып отырған болашақ әйелдер училищесін ашуға толығынан жетеді және менің ойымша алғашқы ұйымдастыру, орналастыру ісіне 3 мың сомнан артық қажет бола қоймас, ал 10-15 тәрбиеленушілері бар оқу орнына жұмсалатын тұрақты жылдық қаржы 1500 сомнан аспайды. Ал Сейдалин мырзалармен мен сияқты адамдардың қыздары біздің өзіміздің жеке қаржымызбен оқи алады және солай болуға тиісті де. Қыындықтың ең бастысы лайықты оқытушы әйел табуға қатысты туады ғой деймін, менің осы пікірімді орынды және іске асыруға лайықты деп есептесеніз, мен өз тарапымнан орындауға барынша күш салуға тырысамын.

Осы хатқа орай өзініздің шешімініз туралы мені хабардар етеді деп ойлаймын.

Аса құрметпен және адалдықпен Сіздің ұлы мәртебеніздің бағынышты қызметкері Ы. АЛТЫНСАРИН.
3 ноябрь, 1884 жыл.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ БОЛЫСТЫҚ МЕКТЕПТЕРИ ТУРАЛЫ ЖАЗБА

1876 жылы, бұрынғы халық ағарту министрі граф Толстой Орынбор оқу округінің оқу орындарын тексеру үшін Орынбор қаласына келген кезде... Орынбор өлкесінің қазақтарын оқыту мәселесі де талқыланған болатын. Онда ең алдымен талқыға салынған мәселе — қазақ арасына орысша хат таныту жолдары және бұл үшін қазақ тіліне орыс алфавитін қолдануға болатын болмайтыны туралы мәселе қойылған-ды. Бұл мәслихаттарға Орынбор өлкесінің бұрынғы генерал-губернаторы генерал-адъютант Крыжановский, Орынбор оқу округінің попечителі Лавровский, Қазандагы оқытушылар семинариясының директоры Ильминский және Торғай, Орал облыстарының губернаторлары қатынасып, бәрі де орыс алфавитін қазақ тіліне қолдануға әбден болады деген қорыттынды жасайды, бірақ ол кезде қазақ даласында ашылмақ болған орыс-қазақ болыстық мектептерінің оқу жұмысын жүргізетін, қазақ тілін білетін оқытушылар жоқ болғандықтан, оларсыз мектепке келгенде бір ауыз орысша білмейтін қазақ балаларына орыс тілін үйрету жалпы мүмкін емес деп есептелінеді. Сондықтан әуелі Орал, Торғай облыстарына жақын қалалардың бірінде қазақтар үшін оқытушылар мектебі ашылсын деп қаулы алынған болатын. Осыдан кейін 1879 жылы Торғай облысы мектептерінің ерекше инспекторы деген қызмет тағайындалған еді. Бұл қызметке сол облыс қазақтарының бірі — Алтынсарин шақырылып алынды. 1881 жылы Орск қаласында (Орынбор губерниясы) қазақтардың оқытушылар мектебі ашылады.

Алтынсарин мектеп инспекторы қызметіне кірісуімен-ақ Орынбор оқу округінің попечителі мырзага өзінің осы жөніндегі мынадай пікірлерін білдірген болатын: 1) Орынбор өлкесінің генерал-губернаторы мырзаның, сол кезде мектеп ашу үшін қазақтарға тіпті тұтін салығын да тағайындалап, болыстық мектептер ашу мәселесін көтеруі әзір тым ертерек, өйткені ол мектептерде оқу жұмысын жүргізу үшін орыс, қазақ тілдерін

білетін оқытушылар жоқ, ал оқытушылық қызметіне Орынбор атты қазақ әскерінен қазақ тілін білетіндерді немесе солар сияқты басқа сауатты адамдарды шақырганмен, олар Алтынсариннің пікірінше, ойдағыдай нәтиже бермейді, өйткені олардың бұл жұмысты атқаруға арнаулы әзірлігі жоқ; 2) сондықтан болыстық мектептерді ашу жұмысын қазақтар үшін оқытушылар мектебі ашылғанға дейін кейінге қалдыра тұру пайдалырақ болар еді және де, екінші жағынан, ол кезде округтік оқу басқармасы тарапынан осы мектептер жайында ұсыныс та жасалған болатын. Болыстық мектептердің орнына Алтынсарин әуелі қазақ арасындағы қалалар мен бекіністерде уезд басында бір-бірден орталық мектептер ашылып, оның әрқайсысында 50 қазақ баласы жатып оқытын интернат болсын және ол мектептерге сол жерлерге келіп қоныстанған орыстардың балалары да үйлерінен қатынап оқытын болсын, ал бұл мектептердің оқытушылық қызметіне қазақ тілін білмегенмен де қазақ тіліне ұқсас татар тілін білетін, Қазан оқытушылар семинариясын бітірген шоқынған татарлар шақырылсын деген еді және 3) бұл орталық мектептер сыртқы түрі жағынан да, ішкі оқу жұмысы жағынан да, барлығы бірдей үлгіл түрде қойылғаны жөн болар еді, егер солай етіліп жөнге қойылса, онда империяның отырықшы аудандарының бәрінен шалғай жатқан қазақ даласынан ашылмақшы болып отырган қазақ бастауыш мектептері олардың ең жақсы оқу әдістері жөнінен де, мектеп тәртібі және шаруашылық жөнінен де жақсы үлгі алған болар еді; сондықтан Алтынсарин мынадай ұсыныс жасады; сол болыстық мектептерге жиналған және жиналыш жатқан ақша жоғырыда айтылған орталық мектептер үшін берік мүмкін болса, тас үйлер салуға жұмсалсын және тазалық сақтауға, ұқыптылық, тәртіп орнатуға жағдай туғызыатындай етіп ол мектептерді жақсы жабдықтауға жұмсалсын, егер осылай істелсе, бұл айтылғандарды барлық оқу орындарында іске асырудың жалпы пайдалы екенін былай қойғанда, қазақ сияқты оқу жұмысын жаңадан ғана бастап отырган халықтың балаларына отырықшылық

тұрмыс дәстүрлерін үйрету, тазалыққа, ұқыптылыққа, әдепке және тәртіпке үйрету жөнінде мұның зор маңызы болған болар еді.

Бұл пікірді ұлы мәртебелі округ попечителі Лавровский мырза мен бұратаналар мектебінің округтік инспекторы Катаринский де, сол кезде соғыс губернаторы болған генерал-майор Константинович те мақұлдаپ, Алтынсаринге жоғарыдағы өзінің ұсынысы бойынша істей беруге ерік берген еді. Осы рұқсат бойынша соғы бес жыл ішінде оқу басқармасының ыждағаты және бұрынғы облыс начальниктерінің көмегі бойынша уездік қалалардың бәрінде де бір-бір екі кластық мектеп ашылып, оларға 20 мың сомнан 40 мың сомға дейін тұратын тас үйлер салынды; тек Ырғыз уезінде ғана мектепке арналып 4 мың сомға әзір үй сатылып алынды. Қауым қаржысынан немесе қазақтардың жеке берген қаражатымен, Алтынсариннің ізденіп алған немесе өзі елден жинаған ақшасымен бұл мектептер тым жақсы жабдықталды және әр түрлі оқу құралдары алынды. Бұл мектептердегі оқытушылардың көшілігі Қазан оқытушылар семинариясын бітіргендер, олар өз жұмыстарын, тексерушілердің айтуына қарағанда, барынша адал, ойдағыдай жүргізіп жатыр. Ал оның үстіне, округтік оқу басқармасының сұрауымен Орск қаласында жоғарыда ескертіліп өткен қазақ оқытушылар мектебі ашылды. Бұған соғы үш жыл ішінде жоғарыда айтылған орталық мектептерден 30-дан аса оқушылар келіп кірді. Биылғы жылы бұдан бірінші рет қазақ оқытушылары оқуларын бітіріп шықты, олардың 10-ы Торғай облысының қазақтары да, 2-үі Орал облысының қазақтары.

Сонымен, қазақ облыстарында ашылуға жобаланған мектептерден ашылмай қалғаны тек болыстық мектептер ғана болып отыр. Осы жағдайды еске ала келіп, Алтынсарин мырза өткен 1883 жылы жоғарыдағы өзінің айтқан, бастықтар макұлдаған пікіріне сүйене отырып, онымен қабат, біріншіден, үш жұз мың халқы бар Торғай облысна, сол кезде 120 ғана оқушысы бар тәрт кластық мектептің өте жеткіліксіз болатындығына, екіншіден, үкімет жыл сайын 30 мың сомдай

қаражат жұмсап қазақтардың оқытушылар даярлап отырганда жас оқытушыларды әдейі арналған жұмысына пайдаланбай қалдыру өте орынсыз болатынына сүйене отырып, Торғай облысының соғыс губернаторы мырзага болыстық мектептер салуға қаржы әзірлеу керектігі жайында баяндама хат жазып жіберген еді. Осы баяндамада қажетті қаржылардың табылу жолы да, қазақтар арасына қолайлы келетін мектептердің түрі де көрсетілді, ол мектептер ең алдымен қазақтың тұрмыс жағдайларына сай келуі үшін олар қыстаған кезде қыстап, көшкен кезде бірге көшіп жүретін болын делінді. Бұл ұсынысқа облыс губернаторының орнында отырган действительный статский советник Ильин мақұл көріп, сол кезде-ақ жүзеге асыру жөнінде батыл бүйрек берді. Ал Алтынсарин осыдан кейін облысты аралап, облыстың осы қалай деген беделді қазақтарын, қазақтың жалпы халық агарту жұмысына үй басына халықтың бай жағынан 1 сомнан, кедей жағынан 30-40 тыыннан алым жинауға көндірді. Бұл талап ойдағыдай орындалды. Торғай облысының болыстық қауымдарының бәрі де ұсынылған алымды жинауға приговор тапсырды, оны сол кезде-ақ губернатор өз пұрсатымен бекітті. Сонымен, болыста мектеп салу жұмыстарының барлық мұқтаждарына, атап айтқанда, болыстарда мектеп үйлерін алғаш салу жұмыстарына, мектептің жаз көшіп жүрулеріне керекті киіз үйлер алуға, оқу, шаруашылық құралдарын алуға, одан кейін бұл мектептерге үнемі қаржы беріп тұруға не бәрі, жалпы алғанда, жылына 35-40 мың сомдай тұтін алымы жиналатын болып белгіленді.

Енді барлық болыстарда бірдей болмаса да, әзірге ең болмағанда 3-4 болысқа бір мектеп салу жұмысына кірісу ісі ғана қалды. Бірақ биылғы жылды, не себептен екені белгісіз, мүмкін қандай да болса бір әкімшілік жұмыс жөніндегі пікірден туған болу керек — Торғай облысының соғыс губернаторы генерал-майор Проценко мырза уезд начальниктеріне: біріншіден, жоғарыда көрсетілген алым мөлшерін едәуір азайту керек депті; бұл шара осы айтылып отырган жұмыстар, яғни мектеп үйлерін салу сияқты жұмыстар, көп

қаражат тілейтін болғандықтан, қазақтарды оқыту жөнінде жоғарыда баяндалған жоспарымыздың бәрін бұзумен тең болып отыр; екіншіден, қазір қолдағы бар және өткен жылдардағы алымдардағы жиналған ақшаны барлық болыстардан жинап алып, Ырғыз уезіндегі бір гана орталық мектеп үйін салу жұмысына жұмсалсын депті; Ырғызыда, жоғарыда айтқанымыздай, 4 мың сомға сатылып алынған үй, шынында да, жарамсыз болып шыққан еді. Ырғыз мектебіне үй салу қажет бола тұрганымен де, қазіргі кезде бұған асыру, сірә, қажет бола қояр ма екен; өйткені оған керекті жарамды үй қазірдің өзінде-ақ жалданылып алынды және екі-үш жылдан кейін оған Ырғыз уезінің өзінен осы 2-3 жылдың ішінде ақшалай жиналатын алымдардан түсken қаржымен де дербес мектеп салуға болады; ал оның бер жағында Ырғыз уезіндегі мектеп қорында қазір 10 мыңдай сом ақша бар сияқты. Қалай болған күнде де басқа уездердің, атап айтқанда, Торғай, Николаевск және Елек уездерінің қаржысын олардан басқа, олармен ешбір материалдық байланысы жоқ уездегі мектепті салу жұмысына алып қою және жалғыз Ырғыз мектебіне бола бірнеше болыстық мектептер ашу жұмысын тоқтату ыңғайсыз сияқты. Өйткені қазақ болыстарының мектепке деп түтін алымын белгілеу туралы қаулы шығарғанда көздегені тап осы болыстық мектептерді салу және салғанда да басқа уездің балалары үшін емес, тек өз балалары үшін салу болатын.

Сонымен, ашамыз деп әзірленген болыстық мектептер енді ашылмай қалып отыр және облыс губернаторының жоғарыда айтылған бұйрығына қарағанда, олардың келешекте ашылуы да екіталаі. Өйткені орталық мектептерді ұсташа, олардың үйін ондау жөніндегі шығындардың бір бөлегі, Красноуфимск реальное училищесіндегі 4 стипендиаттың стипендиясы және басқа да шығындар қазақтардың осы болыстық мектептерге арнап белгіленген алымынан жұмсалмақ. Сондықтан осы шығындарға керек ақша шығарылғаннан кейін және жаңа бұйрық бойынша алым мөлшерінің кемітілуінен кейін қалатын қаражаттың

осы болыстық мектептерді ашуға және ұстауға жетуі де екіталаң болып отыр¹. Оның бер жағында, жоғарыда айтқанымыздай, биылғы жылы 12 қазақ оқытушылары оқуын бітіріп, болыстық мектептердің салынбағандығынан қызметсіз қалуға тиіс болып отыр, бұдан былай қазақ оқытушылары жыл сайын оқуларын бітіріп шығып отырады, ал олар өзі әзірленген істеріне пайдаланылмағандықтан, бір-екі жылдан кейін өздерінің өткен арнаулы пәндерін ұмытып та кетеді, сонымен оқытушылар мектебінің өзі үкіметтің де, облыс халқының да одан күткен ұлы пайдасын бере алмайтын болады. Реті келгенде ескертे кетейік, бұл ретте оқу жұмысының бастықтары тұңғыш қазақ оқытушыларының жұмыссыз қалып жүрмеуі үшін шараптар қолданды. Олардың төртеуіне Орал облысынан оқытушылық орын тауып берілді, төртеуі Красноуфимскідегі реальное училищеге жіберіліп, онда қазақ тұрмысына ыңғайлырақ келетін былғары өндірісі сияқты бірқатар техникалық білім үйреніп жатыр, ал қалған төртеуін Торғай облысы мектептерінің инспекторы, олар өздерінің мамандығын ұмытпауды және оны тәжірибе жүзінде үйрене беруі үшін мұғалім көмекшісі етіп орталық мектептерге жібермек болып отыр. Алайда, оларды осылайша орналастыру тек осы жолы ғана мүмкін болып отыр, бірақ осы жылы да оқу бітіріп келген оқытушылардың бәрі тиянақты түрде тағайындалды деуге болмайды. Олардың қазір оқытушының көмекшісі етіліп алынып отырган төртеуінің жұмысы уақытша жұмыс деп танылуға тиіс. Екі жылдан кейін қазір реальное училищеге жіберіліп отырган төртеуі де оқуын бітіріп келеді. Келесі жылдары тағы да оқытушылар келе бастайды. Егер жобаланған болыстық мектептеріміз келешекте де болмайтын болса, сонда бұл оқытушыларды қайда жібермекпіз? Қазіргі орталық мектептерді салудан, оларды ұстаудан қалатын

---

1 Үргызда мектеп үйін салудан ақша артылып қалатын болса, онда облыстық бастықтар екі ғана болыстық мектеп салуға, оның бірін Елек уезінде, екіншісін Николаевск уезінде салуға рұқсат етіп отыр. Ал Торғай облысында 40 шамалы болыс бар, сондықтан егер 4 болысқа бір ғана мектепten ашқанның өзінде де енді 10 мектеп ашуымыз керек болады. (Ы. А.).

қаржыны салынса салына қоятын екі-үш мектеп үш жұз мың халықтың талабын қанағаттандыра алар ма?...

Жоғарыда баяндағаныма тағы да қосуды қажет деп табатыным — халқы бірынғай қазақ дерлік Торғай облысының халқы үш жұз мыңға жуық деп есептеледі; осынша халықтың арасында қазір 5-ақ мектеп бар, оның төртеуі екі класты мектептер де, біреуі — тек 10 баланыған оқыта алатын қолөнер мектебі. Осы айтылған мектептердің оқушыларының жалпы саны 200-ден аспайды. Ал оның бережағында отырықшы халықтармен сыйбайлас болып отырған қазақ халықтың арасында өзінің көрші халықтарының тілін білуге, олардың жазуын үйренуге ұмтылуышылық күшейіп келеді, өйткені, біріншіден, олардың қазіргі экономикалық және саяси жағдайының өзі аяқтарын аттап басқан сайын дерлік, мысалы, орыс тілін, орыс жазуын білуді қажет деп отыр; екіншіден, бұл халық өзінің табиғи жаратылысында әр нәрсені білуге құмар және ұғымпаз, зерек халық. Қазақтың осы ынтысын татар, өзбек, башқұрт сияқты көрші ұлттар пайдалана бастап, қазірдің өзінде едәуір пайдаланып отыр. Ал егер осы бұзылмаған, іскер, дарынды халық орыс арасында да үш жұз жыл тұрса да фанатизм бойына сіңгендіктен, азғана бөлегі болмаса, әлі күнге надандықтан шыға алмай отырған татарлардың ықпалына біржолата түсіп кетсе, онда бұл өте өкінішті болған болар еді. Осы жағынан да онымен қатар өз қоластындағы халықтарын ойпікір жағынан және экономика жағынан дамыту жөніндегі үкіметтің жалпы мұddeлери жағынан қараганда да қазақ даласына орыс-қазақ мектептерін тез тарату қажет-ақ болар еді. Бұл мектептер татарша оқуды толық ығыстырып шығармаса да, онымен тең түсетін бір күш болар еді, халықтың ілгері дамуына зиянын тигізіп отырған соқыр сезімдердің бетін қайтаратын дұрыс көзқарас таратушы орын болар еді. Бұл қазақтың өзірге жойылмай келген ешқандай дін ықпалына түспей тәжірибелік негіздерге сүйенген дәстүрлерімен бірге халықтың адамгершілік жағынан азуына жол бермеген болар еді. Қазақ арасында

орыс-қазақ мектептерін салуды тілейтін тағы бір себебіміз — бұған керекті қаржыны қазақ қауымдарының өздері беріп отыр, бұл қаржы ешкімге ешқандай ауыртпалық келтіріп отырган жоқ, бастықтардан сұралатыны осы қаржы туралы приговорды бекіту, мектеп ашу және сол мектептердің жұмысын басқару.

Қорытындымда кейбір мырзалардың: қазақтар үшін қазіргі уақытта техникалық, ауыл шаруашылық және әйелдер мектептерін ашу пайдалырақ деген пікірі туралы бірнеше сөздер айтқым келеді. Бұл мектептердің бәрін ашу, бір жағынан, олардың қазақ халқының күші жетпейтін қымбаттығынан, екінші жағынан, оқудың пайдалылығын, мысалы, әйелдер оқуының пайдалылығын, жұрттың әлі түсініп болмағандығынан, оларды қазіргі кезде ашу мүмкін еместігін бұл арада айтып жатпай-ақ, тек мынаны ғана айтып өтейін: біріншіден, қазақ халқы тек жаңа ғана оқи бастаған халық, сондықтан оның оқуы ең әуелі әліппеден басталуға тиіс, ал оның осы әліппесі бастауыш орыс-қазақ мектептері болу керек, екіншіден, қазақтың келешегін дұрыс жолға қою үшін, ал онымен қатар империяның жеке бөлімдерін бір-бірімен жақындастыру туралы үкіметтің өзінің міндетін орындау үшін біздің оймызша, ең алдымен қазақ даласына жалпы отандық орыс тілін, орыс жазуын енгізу дің қамын істеу керек; бұларды басқаның бәрінен қазақтың өз ортасынан орнатылған халық орыс-қазақ мектептері ғана дұрыс таратады, өйткені халықтың өз ортасынан орнатылған және оңай, қарапайым жалпыға бірдей түсінікті негізде орнатылған мектептер ғана халықпен біте қайнаса байланысты болатыны, жалпы алғанда, талассыз болар деп ойлаймыз. Мұндай халық мектептерінің тағы бір артықшылығы — оларда оқыған адамдар өзінің туған жерінде қалады, сөйтіп, алған білімі қаншалық аз болғанымен де, айналасындағы халықтың экономикалық тұрмысына және олардың ой-пікіріне қалай да пайдалы ықпалын тигізіп отырады және сенімсіз дүмше молдалардың өлшеусіз қанауларынан халықты барған сайын қорғап отырады, сөйтіп, қазақтың жас

ұрпағы орыстың тілі мен жазуына мәдениет пен білімнің тілі деп қарайтын болады, оларға құмары артады және азды-көпті орыс рухында өседі; ал үшіншіден, бұдан былай жоғары білім алына қазақтарға жол ашық; өйткені оларға барлық жоғары және орта дәрежелі оқу орындарына түсуге жалпы право берілгенінің үстіне қазір Орынбор, Троицк гимназияларында және тіпті Қазан университетінде қазақ үшін ерекше стипендиялар да бар, егер бұлар жеткіліксіз болатын болса қазақтар үшін тағы да стипендия тағайындауға болды. Бірақ олар үшін қымбатқа түсетін және халыққа түсініксіз дербес жоғары дәрежелі оқу орындарын ашудың бүгінгі таңда қажет бола қояр ма екен?

VI бөлім

XATTAPЫ

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса тілектес досым Николай Иванович!

Осы айдың 15 күні кешке таман үйім толы қонақ, Сейдалин Сұлтанмен екеуміз әңгімелесіп, бір қазақ әншісінің әнін тыңдал отыр едік. Қағаз тапсырғаны үшін қол қойылатын кітабын алыш бір казак-орыс кіріп келді, Орынбордағы жолдастарымнаң және Сізден бір хат жоқ па еken деп жалма-жан оған қарай қолымды соза беріп едім, ол маған қолындағы кітабын ұстата берді. Қарасам — ресми конверт екен; ренжіп қалдым. Еш нәрсе ойламай-ақ пакетті столға тастай бердім де, алғаным үшін кітабына қол қойдым. Содан кейін селсоқтау қалыппен тағы да ән тыңдауға кірістім. Келесі күні конвертті ашып қарасам — құдай-ау, бұл не деген ғажап! Сіздің қолыңызбен жазылған жазуды көрдім...

Сіздің маған жақсы көңіл бөліп, ақыл бергеніңізге мың бір рақмет, осы ақылыңыздан мен өзіме пайдалы көп нәрселер алдым... Мен бұл арадан өзіме жолдас таба алмадым. Казачий деген халық есерсоқ және өсекшіл халық қой.

Бекініске¹ келген күнімнен бастап тек бір ғана қолайсыздықты, оңбағандықты, өтірік-өсекті көрдім. Мени осындай істерге қаншама тартқысы кел-

---

¹ Орынбор бекінісі — Қазіргі Торғай қаласы — Ред.

се де әзір құдай аман сақтап келеді. Мұнда мектеп жоқ, келесі көктемге дейін болатын да емес. Мұндағы қазақтардың балаларын маған оқытқысы келетін жақсы көңілін сұтып алмау үшін мектеп ашылғанша оқып жатқан балаларға бір пәтер босатып бергізің деп Баронға ресми түрде өтініш жасадым. Бірақ, амал не, ол өтінішімнен жақсы нәтиже шықпады. Сондықтан, мен осында, өзімнің жайлы бөлмемде келесі көктемге дейін ешбір жұмыссыз отыра беруге тиістімін. Дегенмен, қазір екі щækіртім бар, олар менімен бірге тұрады. Қазақтар мені құшағын жая қарсы алды; мектепке балаларын беруге ынталы адамдар толып жатыр. Ал, өз жайыма келсем, мен мұнда зеріге қоятын емеспін, бой-күйездім де бірте-бірте жойылып келеді. Өйткені өзімді басқаша ұстап жүрмін... Осымен Сізді құттықтаймын және бұл үшін Сіз де мені келесі хатта құттықтай аласыз.

Мен енді Тілеумен бірге Троицкіге барғалы жатырмын; шығыс¹ жақтың барлық жастары менің соңымда. Зерігер емеспін, олар мені өте жақсы көреді. Сейдалиннің ісі кеше аяқталды. Жарайды, қош болыңыз, мені ұмытпаңыз, хат жазыңыз...

1860 жыл, 18 ноябрь.

СІЗДІН ҰБЫРАЙЫҢЫЗ.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Николай Иванович, мұныңыз не, еш уақытта хат жазбайсыз? Тым болмаса, ермек үшін бірдене жазсаңыз қайтеді? Сіздің зеріккіш досыңыз бұл жердегі елге рақат көремін деп келіп, аюдың үңгіріне түсіп кеткені, ол үңгірден шығып жарық сәуле көруінің өзі қыын екені Сізге, Николай Иванович, белгілі ғой.

Бірақ құдайдың мұнысына да шүкір, өйткені мені әзір ақ аюдың немесе қара аюдың тырнағына түсірген жоқ. Біздің бекіністің ауасы енді ғана

¹ Орынбор генерал-губернаторлығына қарайтын қазак жері ол кезде: батыс, орта және шығыс делініп, үшке білінген.— Ред.

тынышталып, тазарып келеді, өйткені Крамаренков кетерінде бастықтарға апарып көрсету үшін біздің бекінісімізден арба-арба өтірік-өсектер мен қоқыр-соқырларды өзімен бірге алыш кетті. Қазақ арасы деген маған мамық тесек, кең жайлау ғой; бірақ маған енді орыс қоғамының керектігі сезіліп жұр, олардың арасында болсам, мен орыс тілін үйрене берер едім, білгенімді ұмытпас едім. Ал ондай қоғам мұнда жоқ; мұндағы мырзалар бір-біріне ит пен мысықша қарайды; өзара керілдесе береді.

Қазақтардың менен күтіп жүрген үміті зор; өсіреле құрметті адамдар маған мектепке бала-ларын беруге ынталы екендіктерін көрсетіп отыр, оларға ең алдымен мемлекеттің заңын үйрет деп өтініш жасап жұр, сондағы ойлары кейін олардан закүншіктер, демек, өсекшілер шықсын дегені ғой. Міне, олардың көздегені осы.

Мен өзір оларға бұл жөнінде еш нәрсе деген жоқтын. Олардың бұл ойын тіпті мақұл көретін болғанның өзінде де, өзім ешқашан заңың ешбір статьясын оқымаған соң және заңдан еш нәрсе түсінбейтін болған соң, мен оларға не деп уәде бермекшімін. Мұның бәрі жақсы! Бірақ бір жаман жері әжем, шешем, жеңгем және тағы басқалары маған ренжіп, мазамды алыш болды, шаруашылығым күйзеліп барады, не істерімді білмеймін... Мен өзімнің аңқаулығымнан немесе, шынын айтқанда, құргақ қиялдарға, бос армандарға әуестеніп кеткендігімнен, олардың бәрін де ұмытып кетіппін ғой. Сондағы іздеп жүргенім не еken! Мен туысқандарыма сенген едім, бірақ «денеге өз кейлегің жақын» деген емес пе. Ал оның бер жағында мен өзімнің ең ұлкен борышымды ұмытып кеткен екенмін. Ондай үй-ішімді, жақындарымды өз қарауыма алған соң, ең алдымен оларды қамтамасыз етуге тырысуым керек еді ғой. Орыс тілін, одан кейін басқаларын үйреніп алайын деген ойға беріліп, орыс тілін өте нашар білуіме қарамастан, мұғалім болудың соына түсіп кетіппін; оқу үшін ешқандай қаражат таба алмай отырғанда, менен туысқандарыма қандай қайыр тилюші еді; ал оқу үшін керекті басшылықсыз мен жөн тауып жүре алмаймын ғой. Бұл

кемшіліктердің бәрін елемей, өзім өз білімімен мұның бәрін істей беруге әлім келер ме. Маған бірнеше кітап жібереді-ақ делік. Бірақ онымен іс бітпейді. Орыс балаларына арнап жазылған кітаптардың сөзін орысша еш нәрсе білмейтін қазақ балаларының миына оп-оцай құя алмайсың. Эсіреке маған, бір адамға, жәрдемшісіз, оқу құралысыз ол өте қыын! Балалар құнбебекі тәжірибеден тәлім алар деуге — мұндағы қоғамның түрі мынау; ал тіпті бұдан басқа, бұдан гөрі мәдениеттірек қоғам болғанның өзінде де тәжірибеле сене беруге болмайды. Олардың көретіні тек қазақтар, солармен ғана сөйлеседі; ал орыспен тек зорлап қана сөйлестіресің, одан келер пайда өте аз. Бірақ, қалай дегенмен де, осыдан басқа жол жоқ. Өздері ойдан шығарып жаза алмайтын болған соң, түсінбей оқитын болған соң, «я», «жоқ», «ит», «тәбет» деген сияқты дара сөздерді де айта білмейтін болған соң, оларға мен көшіріп жазуды үйреткенмен не пайда шығады. «Облыстық басқарманың мынадай нәмірлі бұйрығы бойынша» деген сияқты ресми сөздерді жаттаудан не пайда болмақ. Сондықтан орысша екі-үш сөзді ғана біліп алып, мектепте оқудан жәнді білім алмай, дұрыс түсінік алмай, олар адам болғансын, қазақ арасына барады да, өздерін көп білетін адам етіп, әсіреке закүншік етіп көрсетеді. Бұған қазақтар сене қалады. Сөйтіп, олар өздерінің азғантай білімін жауыздыққа жұмсайды, қазақтардың өздерін аяусыз жәбірлейтін болып шығады. Мұның тағы бір бәлесі — ереже бойынша окушылардың ата-аналары баласын мектепке бұл жетіде беріп, екінші жетіде айнып қалса, мектепке жібермей қоюға да ерікті. Соңда бұдан не шығады деңіз? Бұдан шығатыны — егер мен бүгін ашуланып, тентек болған бір баланы жазалай қойсам, ертеңіне ретін тауып, ол ата-анасына қашып кетеді. Баласы үйіне қайтып барған соң, ата-анасы оқытуышыдан «қорлық көріп жур» екен ғой деп баласына жаны ашиды да, сүйікті баласын мектепке жібермей қояды. Мені де, әрине, әбден боқтап, балағаттап алады. Сонымен, мысалы, бұл айда менде 10 шәкірт болған болса, екінші айда бір де шәкірт қалмауы мүмкін. Мен, әрине, бала-

ларды жазалауды сүйетін онша қатал адам емеспін. Бірақ кейде балаларды тентектіктен тыймай да болмайды. Тентек етіп өсірсең, балалардың адамгершілік қасиетін бұзып аласың. Бірақ қазақтар мұның бәрін түсіне қояр ма екен?

Ақырында, бекіністің бастығы мектепке көбірек зер салатын болса, оны тезірек салып бітіруге тырысатын болса, бұл да жақсы болған болар еді. Бірақ олар мұндай жұмысқа немқұрайды қарайды гой.

Міне, осы себептерден, әсіресе шаруашылығымның бүлініп бара жатқандығынан мен Лев Николаевичке хат жазып, мені бұл қызметтен босатуын және мүмкіндігі болса, қазақ арасындағы бір қызметке тағайындаудын сұрап, өтініш еттім; бұлай болғанда мән қызмет бабындағы міндетімді атқара жүріп, шаруашылығымды да тәртіпке келтірген болар едім. Егер Сізге, Николай Ниванович, қолайсыз болмайтын болса және қыншылық келтірмейтін болса, Сіз осы жөнінде Лев Николаевичпен сөйлесіп көріңізші және мұны Алексей Александровичке де айтыңызшы. Кім біледі, ондай қайырымды адамдар маган жәрдем етіп қалар. Онан соң, олардың бұл мәселеғе қалай қарайтынын маган хабарлауыңызға болmas па екен...

Мен мұнда белгілі аңшы болып алдым; Ақкөл көліне барып бір жеті аңшылық етіп, сондағы қазақтардың көмегімен 8 мегежін, бір қабан атып алдым, 3 торайын тірілей ұстап алдым. Оларды Баронға және мырзаларға сыйлайын деп отырмын. Қысқасы, мен оларға соғым, қонақасы жеткізіп беріп тұрам. Бұл арада қабан деген өте көп. Торғайда қыс жоқ десе де болғандай.

Жаза қойғандай басқа еш нәрсе жоқ. Я, айтпақшы, Бұқардың ханы — Батыр өліпті. Оның орнына қазір тақта баласы Мұзафар отырган көрінеді. Форттан хабар келді.

Менің сізге деген аса құрметімді қабыл алыңыз, Е. С., Алексей Александровичке, оның қайырымды үй-ішіне дұғай-дұғай сәлем айтыңыз.

А. А. БОБРОВНИКОВКЕ

Аса қайырымды Алексей Александрович пен Наталья Моисеевна!

Мен Орынбор бекінісіне келгелі Сізге бір де хат жаза алмадым, менің бұл батылсыздығымды кешіріңіз. Мұның себебі — көбінесе мен өзімді өте шамалығана адаммын деп білемін де, сіздермен хат жазысуға батылым бара қоймайды. Ал егер енді келіп сіздерге өзім туралы хабар етуге және қатесі аралас бірнеше ауыз сөз жазуға бел байлап отырсам, менің бұл батылдығымды кешірерсіз.

Менің өткен қысты қалай өткізгенімді және қазіргі тұрмысымның қандай екенін сіздерге айтып жатудың да қажеті жоқ. Мұның жайы сіздерге мәлім десе де болғандай. Тек сіздерге айтارым: Орынбордан мұнда қызық көремін деп келіп, мен бекіністің бір аласапыран кезіне тап келіппін. Тіпті өз басымның қалай аман қалғанына таңмын. Барып тұрған жалғыздық, жүрттың бәрінен де, оның қай-қайсысынан да сақтана жұру, жабырқану, тұңқолу, міне, менің Орынбор бекінісіндегі жайым осы. Қызмет жөніндегі бір іспен айналысайын десем — ешқандай іс жоқ, оқының десем, кітап жоқ; қазақ балаларын оқытайын десем — мектеп салынбаған және оған ешбір қарожат та жоқ; ақырында апрельдің 6-нан бастап демалысқа жібер деп өтініш етіп едім, мұны да шешпей жатыр. Не істерімді білмеймін! Ал бекіністе, меніңше, тек айдаудағыларғана тұруға мүмкін ғой деймін. Қыстығуні бірғана қызық бар, әрдайым жөнжосық билетін қазақтар кездеседі; осы қарапайым, ақ көңіл, адад, ал кейде тіпті қызық адамдармен әңгімелесіп, көңілінді көтересің. Осындай жағдайларда менің мұнда жалғыз жүргенім өкінішті емес. Жалғыздық менің ежелгі серігім ғой және ешбір ойын-сауықтың жоқтығы да өкінішті емес, маған бәрінен де өкініштің — мен ақылды адамдардың адад кеңестерінің арасында тапқан білімімнің бәрінен айрылып барамын. Оның үстіне ешбір пайдалы қызмет іstemей, қайдағы жоқ бір нәрселерді үнемі көріп отырып, сезімім дәрекіленіп, ақылым топастанып барады. Менің білім

іздегенімді өзіңіз білетін едіңіз фой, ал енді, міне, қараңғылыққа тап болғанымды да көріңіз.

Мұның бәрі де Сізге жай жабырқану сияқты болып көрінуі мүмкін. Рас, менде жабырқану да бар, бірақ мен үйімді, мен жоғында күйзеліп жатқан шаруашылығымды ойлап жабырқанам. Қазірдің өзінде де дағдылы армандарымнан арыла алмай отырганымды өзім де мойындеймын. Жұрт дұрыс айтады, мені жақсы білетін адамдар: «Ешбір қайғы-қасірет көрмей жүріп-ақ басына бос қиял келеді де отырады, жері тар, ауасы ауыр сияқты, айналасы толы әділетсіздік сияқты көрінеді!», — деп мақтаушы еді. Осында әбден титығына жеткен жаңға не істерсің?!

Мұны қоя тұрайын. Кешегі күні көптен күткен жаңа бастығымыз — Яковлев келді. Бекініс у-шу болып бір серпіліп қалды да, қайтадан өзінің дағдылы үйқысына бас қойды.

...Николай Иванович не істеп жатыр? Мен оларды Орынборда жоқ деп естідім. Бұл дұрыс па? Егер бір сенімді жолдасым болса, мен Сіздің өзіңіз туралы және Николай Иванович туралы хабар беруін өтінген болар едім...

...Осымен хатымды тоқтатайын, Алексей Александрович, қош болыңыз! Менің шыжбайыма кешірім етіңіз. Мүмкін болса, маған бір хат-мат жазып жіберіңіз.

Әрдайым өзіңізге шын берілген қызметшініз

АЛТЫНСАРИН.

Откен жылы Орынбордан кетерімде мен жол қаражатын алған жоқ едім, оны осы күнге дейін ала алмай отырмын. Қыстығұні екі рет рапорт жазғамын, бірақ оған не дегендерін білмеймін, соны қалай білер екенмін?

1861 жыл, 6 июнь.
Орынбор бекінісі.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Қымбатты Николай Иванович!

Сіз маған әлдеқашан хат жазып едіңіз; бірақ мен Сізге жауап қайырғаным жоқ, себебі жазарлықтай еш нәрсе таба алмадым. Өзім туралы жазатын ештеңе де жоқ, өйткені ешқандай түсіндірусіз-ақ бәрі де өзіңізге белгілі. Құндерім жайлап өтіп жатыр, зерігетін емеспін. Жанымда төрт шәкіртім бар, соларды оқытып жатырмын. Қазақтарға орыс тілін үйретуге арналған оқу құралы — олардың жетекші оқу құралы болып отыр. Сіздің мұны жазғандағы ойға алған адам мақсатыңыз орындалып жатыр. Бұл оқу құралында, әсіресе балаларға орыс тілін бірте-бірте үйрету тәртібі өте тамаша баяндалған екен! Біздер, қазақтардың орыс тілін білуінің барлық пайдасын білетін адамдар, Сізге шын көңілімізben алғыс айтамыз. Рас, мұның қазақша аудармасында бірқатар қателер бар екен, бірақ оқытушы балаларға дұрыстап түсіндірсе, ол қателердің ешбір зияны болмайды. Сіздің маған сату үшін жіберген 8 кітабыңызды мен әлдеқашан сатқанмын, бірақ Сізге ақшасын жібере алмай отырмын, өйткені Сіздің қазір қайда тұрганыңызды білмеймін.

Мен әлдеқашан, тіпті реесми түрде, «Қазақ арасына жіберіңіз, Тобылға — туған жеріме жіберіңіз» деп өтініш еткен едім, бірақ менің тілегіммен санаспай, әлі күнге дейін бекіністен жібермей отыр. Жібере қойса, мен бұл бекіністен кетерде көзіме жас алмай-ақ, кеткеніме өкінбей-ақ кетер едім, қоштасуым да маған ауыр болмас еді, қайта көңілім жадырап, қуана-қуана кетер едім. Менің келешекте қызмет орнын таңдал алуым жөнінде Сіздің маған берген адам, туысқандық кеңесіңіз үшін шын көңіліммен алғыс айтамын... Бірақ мен қазір Сіздің бұл берген кеңесіңізден, ұят та болса, бас тартайын деп отырмын... Мұның себебін көп айтып жатпай-ақ, Сізге мынаны ғана айтайын: маған ғалымдыққа жету, өз көңіліме қонатын қоғам тауып алу мүмкін емес. Қазақ халқы қарапайым, өнері жоқ халық, бірақ біз қарапайымдылықтың өзінен де

көп жақсылық табамыз. Ал кейбір ақылдысы-мақтардың: қазақ тентек, қазақ қанішер халық деулері мәңгі-бақи тек қағаз бетіндегі мағынасыз сөз болып ғана қала бермек. Сіз қазақ халқы үғымтал, ақылды, дарынды, бірақ оқымаған халық дейтініңізге мен сенемін. Қазақтарды оқыту жөнінде бастықтарымыз бекіністердің жанынан мектеп салудан ғөрі, үйлерінің онсыз да қызыл төбелерін боятқанды, онсыз да ақ қабыргаларын ақтай түскенді тәуір көреді...

Адам баласының өміріндегі ең үлкен мәселе — қалай тұру керек, қайда тұру керек деген мәселе ғой. Бұл мәселе менің ала көңіл ақылымнан көпке дейін дұрыс жауап ала алған жоқ еді. Енді мен үйімде тұрғаным тәуір ғой деген ойға келіп отырмын. Мені өзіме де түсініксіз бір үлкен тұңғлу басып жүр. Тұңғлу болғанда өте жаман, бүкіл жан-тәнімді тітірететін, біздің бейшаралық өміріміздің — бұл не құдай-ау! — барлық пакыршылығын көз алдыма бір түрлі айқын елестететін тұңғлу басып жүр. Менің ойымша, көңілдің қоши, бақыт дегеннің бәрі де ата-бабаның өмір сүрген және жерленген жерінде, туған ошағыңың басында жақсырақ, ал қайғы дегеннің қандайы да, тіпті ажалдың өзі де сол жерде женіл болатын сияқты. Мен сол ағайын-туманың жақын тұтуы мені тартар, сүйтіп, менің тынысымды тарылтып жүрген ауыр қайғым басылар деген сенімдемін. Ақырында мен не іздел жүргенімді білімге шөлімді қандырганнан кейін не істейтінімді айтайын. Үй-ішімді далаға тастап, адамның мойнындағы ең басты, ең керекті парыздарын атқарудан бастартып ұмтыла қойғандай бір елеулі, маңызды масат бар ма? Бар деп айта алмайтын сияқтымын. Мен өзімді басқалардың бәрі тыныш, бақытты өмір сүріп отырғанда, өзіне бақ бермеген тағдырдың рақымсыздығына үнемі шағынып, құдайдың бергеніне риза болмай, үнемі жылап отыратын кемпірмен салыстырамын да, оған күйіненін, мұнымды ерсі көремін. Менің бұл жағдайымда құдайым маған көмек етсе және дәрменім жетсе, мен азды-көпті қазақ халқына ғана пайдалы бола аламын, ал басқа ұлттарға, халықтарға, әрине, түк пайдам болмайды. Сіз: кемпірлер маған

ұрысып, аяғымды аттаған сайын қорқытып отырады ғой деп дұрыс жазасыз. Бұл рас, өйткені кею кемпірлердің көбінің, әсіресе қайғы-қасірет шеккен кемпірлердің белгілі мінезі ғой. Бірақ олар туған жалғыз баласына, немересіне қашанғы ренжи берер дейсіз? Жоқ, Николай Иванович, менің шаруашылығымның шаталғаны, сіздің шамалағаныңыздай, олардан емес, өзімнен, менің ала көңілдігімнен және салақтығымнан. Бірақ бұл мәселені қоя тұрайық.

Бір хатыңызда Сіз менің хатымды басқаларға көрсетіп едім, олардың бәрі де сені мақтады депсіз. Қайырымды Николай Иванович! Маган олардың мақтауынан не пайда бар?

Мен қазақтың ескі өмірінен ол-пұл жинап алдым және әлі де жинап жатырмын, оларды кезінде өзіңізге жіберермін. Орақ — Мамайдың әңгімесінен Сіз қызығарлық еш нәрсе таппасыз, сондықтан мен ондайларды қойып, қазір енді қазақтың әр түрлі әдет-ғұрыптары жөніндегі мәселелермен шүғылданып жүрмін. Егер реті келіп қалса, оларды да жазып, Сізге жібермекшімін.

Менің бастығым — Яков Петрович Сізге сәлем айтып, бас иеді, сонымен қатар Д. П. Яковлева да Сізге және Е. С.-ге дұғай сәлем жолдауды өтінеді.

1862 жыл, 26 январь.
Орынбор бекінісі.

ӨЗІҢІЗДІҢ АЛТЫНСАРИНЫҢЫЗ.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Қымбатты Николай Иванович!

Сіздің «Материал» деген шығармаңызды оқып шықтым. Менің ойымша және мұндағы қазақтардың ойынша да бұл шығармаңыз өте жақсы жазылған. Оның аудармасынан да және сөздерінен де мағынасын өрескел бұзатын қате таба алмадым. Ал енді кездескен кіші-гірім қателерді құдай қаласа, август айының ішінде Қазанға барамын, сонда өзіңізге айтармын...

Қандай да болса бір мәселе жайындағы өз пікірлерімнің дұрыстығына мен еш уақытта сене қоймаушы едім; бірақ Сіздің хатыңызды оқып шыққаннан кейін оның ішінде менің пікірлерімे үқсас сіздің бірнеше пікірлеріңізді көргенде едәуір көтеріліп қалдым. Сіз қазақтың табиғи тілін бұзатын татаризмге өте қарсы екенсіз, ал мен де көптен бері осы пікірде болатынмын. Дегенмен, меніңше, қазақтың төл тілінде қажетті сөз табылмай қалған жағдайда қазақша жазуларға кейір парсы немесе араб сөздерін қабылдау бөтен болмайды ғой деймін. Осы оймен өзімнің кейір қазақша хаттарымда оларды қолданып отырмын. Молдалар өздерінің адам басын қатыратын ерекше қасиеттерінің үстіне қазақтың табиғи тілін де бұзып жүр. Біздің елімізде молда дегендер өте көп жайылып барады. Оларды қазақ арасынан қуып шығуға ешқандай мүмкіндік жоқ, өйткені молданың абыройына тілі тиген кісі қазақ арасындағы бастықтарға сол бойда-ақ кәпір болып көрінеді. Егер құдай оң сапарын беріп Қазанға бара қойсам, онда мен Сіздің көмегінізben таза қазақ тіліне жаратылыс тарихынан бір нәрсе аударған болар едім. «Балалар дүниесі» («Детский мир») маған өте ұнап кетті, өйткені онда мен аудармақ болып жүрген нәрселеріме жарамды мақалалар көп екен.

Молдалардың оқытып жүрген татар, араб, парсы кітаптарының бәрі де адам баласын дұрыс ойдың бәрінен адастырады, кері кетіреді. Ал басқа халықтар сияқты қазақтарға да олардың өздеріне түсінікті тілде жазылған, оқығанда ақыл беріп,

ой түсіретін кітаптар керек. Бар күшімді жинап мен «Балалар дүниесінен» бір мақаланы қазақшага аударып көргелі отырмын; тірі болсам оны Сіздің шолып шығуыңызға жіберемін.

Сізге соңғы хатымды жазғаннан кейін бірнеше күн өткен соң қатты сырқаттанып қалдым, сырқатым әлі күнге дейін созылып келеді. Сізге бір жазған дәптерімді жібергім келіп еді, бірақ оны да жібере алмадым. Алланың рақымымен жуық маңда науқасымнан айырып, содан кейін Қазанға баруға қолдан келген шараның бәрін істемекшімін.

Екатерина Степановна! Сізге көп-көп дұғай сәлем.

1862 жыл.

Өзініздің Ы. АЛТЫНСАРИНЫҢЫЗ.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Менің қамқоршым Николай Иванович!

Кешегі күні Сіздің хатыңызды алыш, бұғін оған жауап жазуға асырып отырмын. Шынында да менің ойым толқыған еді, бірақ оның себебі Сіздің ойлағаныңыз емес. Сіздің хатыңыздан маған шын мағынасында емес, достық ретінде кейінгендігіңізді байқаған едім. Мен Сіздің маған шын жаныңыз аштынын және менің білімге ұмтылған жақсы талабымды қойып, өзімді күшпен арқа малшысына айналдырып жібермеуімді тілейтініңізді жақсы түсінемін. Ал мен, Николай Иванович, білімге қатты талаптанған адам болсам, онда маңызды себепсіз өз ойыма қарсы шығады дейсіз бе? Өзіңіз жазғандай, Сіздермен бірге тұру, жақсы адамдармен таныс болу, өзімнің ақыл-ойымды, білімімді арттыру — мұның бәрі де менің сағат сайын ойлайтын ойым еді, мұны мен өзімнің қиялым ғой, бұл еш уақытта іске аспайды ғой деп түсінуші едім. Қазір сол қиялдағы бақытыма қайырымды адамдар жол ашып отырған кезде,

мен мұның бәрінен аулақ бола аламын ба? Мен осы хатымның басында Сіздің хатыңыздың, Николай Иванович, қаталдығын айтсам, оған мені өкпелеп қалған екен гой деп ойлай көрмеңіз... Қазіргі кезде менің халім адам құлерлік хал, «былай тартсаң — егіз өледі, былай тартсаң — арба сынады» деген қазақ мақалының кебі. Сондықтан ақылдан адаса қою да онша қын емес. Бірақ әзірге басқалардың маған көрсетіп отырған кішіпейілдігі мен қайырымдылықтарын түсіне алатын шамам болғандықтан, хат жазғаныңыз үшін және сол хатпен бірге кітаптар жібергеніңіз үшін Сізге рақмет айтамын. Мен шынында да мұнда бар керегімнен құралақан, жалғызыбын, тіпті айрылmas серігім — кітаптарым да жоқ еді. Сіздің жіберген кітаптарыңыз маған енді бірнеше күнге болса да ермек болады, сөйтіп, күні бұрын дөрекіленіп бара жатқан ақыл-ойымды сергітеді. Сіз мені В. В. мен Я. П-нің есіне салыңыз, қызмет бабында менің тағдырым азды-көпті соларға байланысты ғой. Бұл үшін Сізге шын жүрегімнен алғыс айтамын. Зер салуына тұрмайтын мен сияқты адамды әрқашан есіне алып жүрген Е. С-қа да рақмет. Сіз, Николай Иванович, менің Қазанға баруымды август айына дейін қалдырған өзіңіз. Демек, бұл туралы мақұл деген жауап аламын деп асығуымның ешбір жөні жоқ. Ал уақытша да болса Қазанға барып қайтуға қолдан келген шараның бәрін істейтінімді айтып жатудың да керегі шамалы.

Келесі почтамен Сізге өзімнің істеп жатқан жұмыстарымды жазармын. Әзірге қош болыңыз.

1862 жыл. 27 август.

Сол, өзіңізге берілген Ы. АЛТЫНСАРИН.

Аса марқабатты Николай Иванович!

Сіздің өткен жылғы 24 октябрьде жазған хатыңызды мен осы 1864 жылы 15 марта алдым.

Мен өзім соншама дәрекілік жасап көп уақыт үнде мей жатқанымнан кейін Сізден хат алғаным а көпке дейін сенген жоқ едім. Мен осы жолы талай рет Сізге хат жазғым келсе-дағы оны қалай бастарымды, ұзақ уақыт жазбаганым, Сізді тіпті ұмытқан сияқты болғаным не жауап берерімді білмедім.

Николай Иванович! Мен әлі күнгө дейін Орынбор бекінісіндемін. Өткен екі-үш жыл жайында еш нәрсе айтпай, осы жылғы жайымды-ақ айтайдын. Осы жылды январьдың 8 күні менің көтеп күткен ісім орнына келіп, мектеп ашылды, оған 14 қазақ баласы кірді; бәрі де жақсы, есті балалар. Мен балаларды оқытуға қойға шапқан ашқасқырдай өте қызу кірістім. Бұл балалар да менің айызымды қандырып, не бәрі үш айдың ішінде оқи білетін және орысша, татарша жаза білетін болды. Мен әуелі оларға зат есімге ғана жататын зат аттарын үйретемін; содан кейін заттың санын көрсететін сын есімді үйретемін, осылардан кейін зат есімді олардың сынымен қосып «ақ адам» деген сияқты сөйлемдерді құрып үйретемін. Одан әрі етістік, жақтау, септеу, орысша сөздерді жынысқа бөлуді және есеп үйретемін. Осыдан кейін келіп самоучительден сөйлем аудартып үйретемін. Менің бұл тәрбиемде болған екі шәкіртім бұл ережелерді қазір үйреніп болды деуге болады. Олар сөздерді ауызша аударып «Балалар дүниесін» оқып, одан да сөз аударып жүр. Шәкірттерім аздал орысша сейлей біле бастаған кезде мен оларды осындағы орыс балаларымен араластырып жіберемін. Оған менің заң жағынан правом бар. Қысқасы, бұл шәкірттерім тәрт жыл ішінде мектепті бітіргенге дейін, әжептәуір сөйлеп, ол-пұлды біліп қалар деген үмітім зор. Кейін парапор болып шықпаулары үшін оларға адамгершілік жағынан да әсер етуге де бар күшімді салып отырмын. Құлсеніз күле беріңіз — мен кейір

оқытудан бос уақыттарымда оларға ресми түрде молда да болып қоям; сөйтіп оларға дін тарихынан білгенімді айтып, оған басқа да пайдалы және түсінікті әңгімелерді де қосып айтамын.

Егер Сізге қыындық келтірмейтін болса, маған 5-б самоучитель және балалар үшін өзіңіз пайдалы деп табатын тағы басқа да кітаптар жіберуізді сұрап едім. Оған керекті ақшаны почта арқылы дереу жіберер едім. Ақшаның кешікпей жіберілуінде дау жоқ, өйткені бұл кітаптарды қазна есебіне аламын. Бұл сияқты кітаптар алуға деген қаражатты жұмсау маған жүктелген.

Жұмыс мұнда қыын, әр түрлі істеген еңбектерім үшін бірнеше рет наградаға ұсынылып едім, бірақ одан ештеңе де алғаным жоқ. Мейлі, бермесе бермей-ақ қойсын!

Мениң үнемі ұмтылған тілегім — қалай да пайдалы адам болып шығу еді. Ал қазір осыған қолым жетіп отырғанын ойласам, көнілім толық жұбаныш табады.

Осы жазғандарымнан менің енді ресми түрде белгілі жұмысқа байланысты адам екенімді, сондықтан әзірге Петербургке немесе Қазанға бара алмайтынымды көріп отырған боларсыз. Мен Сізді бұрынғы марқабатты Николай Иванович деп біліп, мені тек ұмтыпауыңызды өтінемін. Мениң бұл арадан реті келіп босана қойсам-ақ, уақытша болса да Қазанға барып қайтам деген ойым бар. Егер биыл бара алмасам да, ендігі жылы қалай да барамын! Қалай болған күнде де Сізді саусаламат көремін. Осы ой менің әбден бойымды билеп алған, күні-түні ойымнан кетпейді. Бұл менің тап шын тілегім; құдай бұл тілегімді беруге тиіс.

1864 жыл, 16 март.
Орынбор бекінісі.

Сіздің ЫБЫРАИНЫЗ.

Аса ақ көңіл Николай Иванович!

Менің Сізге соңғы хатымды жазғаныма бір апта да еткен жоқ, сонда да шыдай алмай, хат жазғым келіп отыр. Сізге енді әрбір почта арқылы хат жазып тұруға өзіме өзім уәде бердім; өйткені Сіздің соңғы хатыңыз мені соншалықты серпілтті. Сейтсе де, хатымның бір жолын жазбай жатып-ақ не туралы жазсам болар еken деп ойланып отырмын. Мұндағы біздің тұрмысымыз бірқалыпты, бос етіп жатады. Ол жайында жазайын десең, «жаман емеспіз, лаждал тұрып жатырмыз» дегеннен басқа еш нәрсе дей алмайсың. Мұндағы ат төбеліндегі мырзалар тобына қарапайым, қайырымды Яков Петрович бас болып отыр; атағы майор және кавалер. Ол әлсін-әлі өзінің майор екендігін есімізге салып, өзінің дәрежесіне сайеркелік те істеп қояды, бірақ біз оның алдына тіл қатпай, бас ие береміз, содан кейін ол қайтадан тынышталған. Міне, менің алдында есігі ашық төрт бұрышты үй тұр. Ауыз үй толған әр түрлі ауыл шаруашылық құрал-саймандары: шөп шабатын, жер жыртатын саймандар және басқа да заттар. Ұзындығы 3,5 сажындей келетін залдың ішінде столдар, орындықтар, скамьялар тұр. Бұлар қара, сары, қызыл баяулармен қалай болса солай бояла салынған. Үйдің ішкі қабыргалары ақ балшықпен әбден мұқият ағартылған; бұрыш-бұрыштарында үлкен-үлкен образдар, ал залдың есігіне қарсы төрде патшаның суреті. Осы сәнсалтанаттың ортасында «жоғары білімді» жас дәрігер тұр. Мен сыпайы түрде кіріп келіп майорға, оның қасындағы әңгімелесіп отырған адамына бас идім. Майор маған ракымы түсіп, қолымды алды. Сол арада залға қылыш асынған казак офицер кіріп келіп, бекініс тыныш екендігі туралы майорға рапорт берді. Майор сыпайы түрмен, менмендеу салқын жүзбен оның рапортын қабыл алды да, оған «отырыңыз» деді. Ол отырды. Мен де орныман тұрып, жайыммен ғана оның жанына келіп отырдым. Екеумізде де үн жоқ, қасымызда

отырган екі аристократқа қарай, солар сөйлесе қалса әңгімелерін тыңдал жай отырмыз.

— Ал, мырза, карта ойнасақ қайтеді? — деді біреуі. Мен үндемедім.

— Ал қайтеміз енді,— деп жұрт мені де столға әкелді. Карта жайылды, ойын басталып кетті. Картаны бір-екі рет айналдырғаннан кейін ықылассыз ойнаған ойыным ішімді пыстыра бастады. Ақырында мен майорға келгеніме өкіндім, одан әрі картадан жаңыла бастадым. Яков Петровичпен одақтас бола қалсам, ол әбден жынданып, терісіне сыймай кетеді. Ақырында келіп: «Нашар ойнайтынымды біле тұрып маған неге карта ойнattyныз?» деген сөзді айтып саламын. Майор ашуланып қалады. Ойын ақырында тоқтайды. Содан кейін тарап кетеміз. Екі күннен кейін тағы да кездесеміз, мені тағы да картага зорлай бастайды... Кейде майордың қонақасысы бұдан да көңілсіз болып өтеді, менің ең көңілсіз өткізетін уақыттарым сондай уақыттар. Онда әйелдер де болды. Олардың бірі Перовский марқұм туралы әңгіме айтып, онымен қалай бірге отырганын, тағы басқаларын айта бастайды. Екіншісі отырып көкірек ауруды сөз қыла бастайды, үшінші біреуі — писарьдың не болмаса ат күтушінің әйелі — мыжырайып күліп, басқалардың айтқанын тыңдал отырады. Ақырында:

— Асқа келіңіздер, мырзалар! — деген шақыру естіледі. Әркім өзінің дәрежесіне қарай тәртіппен бірінен соң бірі столға келеді. Амалсыз тоя ас ішіп мен осы үйден шығып үйіме, үйдегі жұпны керуетім мен жанға жайлыш шапаныма қарай бет алғандаған еркін дем аламын. Кешкісін далаға шығып олай-бұлай көз жібересің — көзіңе құлазыған, шет-шені жоқ кең даладан басқа еш нәрсе көрінбейді. Қара жусаннан басқа ешбір қылтанак, ешқандай шөп жоқ. Еріксіз тоқтап, кез келген жерге отыра қаласың. Торғайдың жай ағысына қарап өзіңе-өзің еріксіз: «Бұл не деген өмір, япыр-ай, бар өмірім осылай өтіп кетер ме екен?» — дейсің. Өткен өміріңің жақсы жақтарын есіңе түсіре бастайсың... Өстіп отырганыңда бетіңе самал жел соғып, жаныңа жай таптырып, аздал көңілінді көтере бастайды. Мен сол арада көп

отырып, көп ойлап, ақырында үйге келемін. Егер Сіз, бұрынғыша мені жақыннан білгіңіз, көргіңіз келетін болса, менің қазіргі тұрмысым, міне, осы.

Қызмет бабында мен қазақтармен жиі-жіе ұстасып қаламын, олардың ішінде менің өз туысқандарым да бар. Олардың сырын жақсы білемін, көбін тіпті жек көремін. Қазақ арасындағы қызмет адамдарын да көнілім тіпті сүймейді. Олар кедей қазақтарды, қарсылық көрсете алмай қасқырдың аузында жем болатын қорғансыз момындарды адамшылықтың шегінен шыға арсыздықпен тонаиды, талайды. Соларды көргенде менің жұмысым болмаса-дағы мен өте қатты күйінемін. Бас-аяғы он жыл ішінде миллионер бай болған, оған дейін еш нәрсесі болмаған осы елдің күшті жемқорларының бірі — олардың істеп жүрген істерін менің жаратпайтынымды біліп қалды, ондай адамдарды олар аса жек көреді. Сондықтан ол мені бұл арадан қуып жіберудің амалын істеп жур, бірақ мұны әзір істей алған жоқ, кім біледі, мүмкін, бұл тілегіне де жетер, бірақ мен олардың бәрін елең қылмай, жайбарақат жұмысымды істеп жатырмын. Қазақ арасынан бірнеше жігітерді таңдал алдым, олармен қатты доспын. Кейде солармен жай әңгімелесіп уақыт оздырамын. Я, айтқандай, орыстан да бір досым бар, ол жуырда кадет корпусын бітірген жас жұзбасы. Ол өте адал және тамаша жақсы адам, бірақ ол да мен сияқты көп сөйлемейтін адам екен.

Қазанға бару туралы мен әзірше ештеме ойлап жүрген жоқпын. Бекініске облыс басқарушысының көмекшісі келеді деп күтіп отырмын, ол июньде келуі керек. Қазанға бару туралы сонымен сөйлеспекпін. Қазанға баруымның қажеттігін дәлелдейтін себеп ойлап жатырмын, бірақ оның рұқсат етуіне ішім сенбейді. Сондықтан мен Қазанға бара қойсам, шәкірттерімнің демалыс уақытын пайдаланып, уақытша үш айға барамын. Басыма бір ерекше жағдай туып қалғанда болмаса, екі жылға дейін қызметтен мүлде босат деп өтініш етуге батылым бармайды. Бұл жылы мен барайын, бармайын, бірақ Сіз, Николай Иванович, мені ұмытпаңыз, хабарласпай қойып, жазаламаңыз.

Сіздің хатыңыз маган қызығылышты болғанымен, менің хатым Сізге қызығылышты бола алмайды, өйткені менің хатым — Сізге баратын мыңдаған хаттардың бірі ғана. Ал Сіздің маган жазған хатыңыз — бірден-бір мені ойландыратын, жұбатын хат. Осымен хатымды аяқтаймын, сау болыңыз.

Екатерина Степановнаң аман-сау болуын және Николай Ивановичпен қартайғанша бірге ұзақ өмір сүруін тілеймін.

Құдай үшін, Николай Иванович, маган бірнеше самоучитель және басқа кітаптар, тым болмаса «Балалар дүниесін» жіберудің қамын істеңізші; онан соң жалпы тарих жөнінде жазылған қысқаша бір кітап жоқ па еken, қарастырыңызшы.

1864 жыл, 14 апрель.

АЛТЫНСАРИНЫҢЫЗ.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Шапағатты төрем, Николай Иванович!

Сіздің соңғы жазған хатыңызды екі ай демалыста болғанымнан кейін жуырда ғана алдым. Сіз бұл хатыңызда қазақ арасына орыс алфавитін енгізу жөнінде пікір айтқан екенсіз. Бұл талассыз пайдалы пікір ғой. Дегенмен, оны жүзеге асыру, менінше, үлкен қынышылыққа кездеседі. Қазақ балалары үшін ашылған орыс мектептерінде орыс алфавитін қолдану (бұл мектептерге қазақтар балаларын орыс тілін үйренсін, орысша жаза білсін деп беріп отырғандықтан) кейбіреулердің ойлағанындей, қазақ арасында әңгіме, құдік туғызады деп ойлаймын. Бірақ мәселе мынада: орыс әрпімен жазылған кітаптар қазақ арасына тап біздің ойлағанымыздай, жеңіл және тез сіңе қоймайды. Бірінші жағынан, фанатизмнің салдарынан, екінші жағынан, орыс жазуына көзі үйренбегендіктен, оның таныс еместігінен, оның үстіне елімізде тарап отырған татар жазуының әсерінен — міне, осылардың бәрін еске ала келгенде жалпы оқуға ар-

налған кітаптар мектептің есігінен шықпай, соның өзінде қала береді. Шәкірттеріміз немесе мектепті бітірген жастарымыз қазақ арасына барып ол кітаптардың мазмұнын түсіндіре қояды еken деп сенуге де бола бермейді. Өйткені мектеп бітіріп шыққандардың көбі, мүмкін, тіпті барлығы да мектептен шығысымен, мойнына артылған жүктей болып отырған оқу құралдарын атып ұрып, оны қайтып есіне де алмайтыны бізге белгілі. Ал араб әрпімен жазылған кітаптарды алатын болсақ, егер бұл кітаптар пайдалы кітап болса, ең алдымен мазмұны қызық болса мектептен тыс ел арасына тез жайылып, қазақ жастарын білімге тартуға жетекші бола алады. Шынына келгенде, қазақ сөздері орыс әрпімен анағұрлым дұрыс жазылатын болса да, татарша жазу қазақ тілінің тазалығына және бүтіндігіне зиян келтіретін болса да, көп уақыттарға дейін татар жазуын қазақтардан айыру мүмкін емес екенін біз еске алуымыз керек. Неге десеңіз, қазақтың діні сол жазумен жазылған, қазақтар арабша, татарша намаз оқиды; осы себептен олар татарлар мен өзбектерге бұрынғыдан гөрі анағұрлым жақындай түсіп отыр, байланысы күшейіп барады; орыс мектебін бітіргендег татар тілін қазақтарға тез жақындастып отырған адамдарға қарағанда әзір ешбір артықшылықпен пайдаланбайтын болғандықтан, молданың күн көрісі пайдалырақ болып отырғандықтан татар медреселерінде оқитын қазақ шәкірттерінің саны азаймай отыр және ол азаймайды да; жат әріппен жазылған біздің оқу құралдарымыздың күші, меніңше, өте нашар. Біз бұл арада сол құралдың өзімен, бірақ сапасы жағынан басқа, олардың ақылына ақыл қосып, оларды шындыққа, басқаша айтқанда, оқуға жетектейтін құралмен қазақтардың өздеріне таныс, оны ешкім де жек көрмейтін құралмен іс етуіміз керек; бұл оқуымыз да, жоғарыда айтқанымыздай, сапалы болса болғаны. Мәселенің ең мәнді жері: қазақтарға татар фанатизмінің ықпалын тигізбеу, қазақтардың білім алудына оның кесірін тигізбеу ғой. Ондай ықпалдан құтқару үшін бірте-бірте, бірақ шын құтқару үшін мазмұны балалардың білімін көтеретін, тақырыбы оларды қызықтыратын кітап-

тарды асықпай, бірақ алған бақыттан қайтпай қазақтың өз тілінде, олардың өздеріне таныс әріп-пен шығара білу керек. Сейтсек, ол кітаптарды жұрт бірден қолға алып оқып, бұл кітаптағ татар кітаптарымен қатар зор күш болар еді. Бұл арада әріптің арабша не орысша болуы, араб әрпінің ептеген зияны болғанымен, ісімізге онша кесел келтірмейді. Ал араб әрпінің ол зиянынан құтылуға болады. Міне, менің шын пікірім осы.

Сіздің тағы бір өтінішіңіз — оқу құралын құрастыруда қбілетті бір көмекші тауып бер дегениңіз еді. Амал не, мен бұл жұмысқа лайық ешкімді атай алмай отырмын. Бірақ менің Сізге айтайын деп отырған бір ойым бар — оның шешуін өзіңіз біліңіз. Сіздің қолға алып отырған ісіңіз маңызды іс; мұның ең қыын жері — оқу құралын түзудің жоспарын жасау, сол жоспарға қарай материал таңдал алу ғой. Міне, мұның тап осы жақын, меніңше, жақсылап талқылау керек. Мұның үшін Сіздің жаныңызда қазақ елінің жергілікті жағдайын жетік білетін бір адамның болғаны жөн болар еді; ал онан соң материалды Сіз тек Қазандаға теріп ала аласыз, оны қазақ арасынан келіп аламын деп ойладап жатудың да көрегі жоқ. Сіз өзіңіздің хаттарыңызда мені соншама мақтағандығыңыздан, мен шынында да бұл қолға алып отырған ісіңізде мен Сізге пайдалы бола алар едім-ау деген ойға келіп жүрмін. Мені орныман босатпай-ақ, бастықтарым арқылы екі айға Қазанға алдыра алмайсыз ба? Сейтсеңіз, Сізben ақылдасып және кітаптың бағытына түсініп алып, Сізден оның бірқатар материалын алып кетіп, осында аударған болар едім (Мұнда маған көмекшілер де табылады). Ал аударған жағымды Сізге жіберіп отырар едім. Бұл жұмыс маған өте қыын сияқты көрінеді; оны бір кісінің істеп шығуы қыын. Мұндай істі жабылып көмектесіп қолға алған жөн болар еді, бірақ әзір ондай ешкім жоқ қой. Мен өз тарапымнан мүмкін деген көмегімді ұсынып отырмын, бұдан нендей пайда боларын өзіңіз шешіңіз.

Мен демалыс сұрайын деп ойлаған едім, бірақ заң бойынша маған демалыс беруге болмайды; өйткені осы жылы екі айлық демалыста болып

қайттым. Қалай болған күнде де Сіз маған пікір-іңізді жазып жіберіңіз, өйткені жібере қалса, басқа ойым жоқ, мен үлкен қуанышпен Сіздің Қазаныңызды да, Николай Иванович, Сізді де және шарапатты Екатерина Степановнаны да көріп қайтқан болар едім.

Жаңа мектептер қандай негізде ашылмақ, қазақ балалары орыс балаларымен бірге оқытыла ма? Мектеп дегеніміз мектепке шын ұқсас болуы үшін оған қаржы көбейтіле ме? Жақсы оқытушылар беріле ме? Мектеп бітіргендердің және оқытушылардың қай жөнінен болса да бір артықшылығы бола ма? Осыларды білгім келеді. Мұндай жағдайлар болмаса мектепте, әрине, ойлаған ойнызға жеткізбейді. Мектеп — қазақтарға білім берудің басты құралы, олар қазақ даласының кез келген жеріне ретсіз орната салынатын болса, ешбір пайда келтіре алмайды. Ал біздің барлық үмітіміз, қазақ халқының келешегі осы, тек қана осы мектептерде. Сондықтан мектептерде жақсы (бір жөні тәуір) білім берілетін болсын, артта қалған халықты мектепке қызықтырып тарту үшін мектеп бітіргендерге қай жөнінен болса да бір артықшылық берілетін болсын, сондаған оқушылардың саны ешбір күмәнсіз өте тез өседі. Осылай еткенде ғылыммен қаруланған, әр нәрсеге дұрыс көзқарасы бар адамдар қазақ арасында көбейіп, бүкіл халыққа әсер ете алады, сонда татар фанатизмінің де күлі көкке үшады. Егер қолыңызда бар болса өзіңіздің қазақ сездігіңіздің, немесе ол сездікке арналған материалыңыздың бір дасын маған жібере алмас па екенсіз?

1871 жыл, 31 август.
Торғай қаласы.

Кош болыңыз, Ы. АЛТЫНСАРИН.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Шапағатты төрем, аса қайырымды Николай
Иванович!

Менің Сізге жазған хаттарымдағы пікірлеріме Сіз риза емессіз-ау деп ойлауға дәлелім толық бола тұрса да, өзім туралы Сіздің есінізге салып, Сізге шын берілгенімнің, Сізді шын сүйетіндігімнің ешқандай өзгермегендігімді жазуды қажет деп тауып отырмын. Сізге хат жазып, мазаңызды алуды себеп болған бір нәрсе — жақын арада алынған мынадай хабар еді. Халықағарту министрінің ұсынысы бойынша, біздің Соғыс губернаторымыз қазақ балалары үшін Қазанда жазылатын орыс алфавиті мен оқу құралын құрастыруға қатысу үшін мені Қазанға жібергелі отыр деген хабар еді. Бұл жөнінде мәселе көтерген Сіз екеніңді Сіздің хаттарыныздан білгендіктен, министрдің мені жіберуі туралы бұл ұсынысы Сізге мәлім шығар деп ойлаймын. Сонымен, бұл осылай бола қойса, мен өте бақытты болар едім. Қазанда болсам, жақсы адамдарды көрсем, олардың ақылын тыңдалап, тәлім алсам деген менің әлдеқашанғы тілегім ақырында орындалады деп сене алар едім; сонымен қатар осы жағдайды пайдаланып, қазақша өлеңдерімді тәртіпке келтіріп, аудармасын және ескертулерін қоса жазып әзірлеп қойдым. Тек бірқатар мәселелер жөнінде білетін адамдармен ол жайында ақылдасуымғана қалып отыр. Менің Сізден ендігі сұрайын дегенім: менің өзіме кесел болған ондаған жыл жас өмірімді босқа дерлік кетірген қолайсыз істеріме кешірім етпес пе екенсіз, ал осы кешірім етуиңдің белгісі ретінде маған хат жазып, жоғарыда айтылған жұмысқа барума сене алатынымды, ал баратын болсам, қашан баратынымды хабарлауынды өтінер едім.

Мен әлі күнге Торғайда уездік басқарманың іс жүргізуші болып отырмын; бірақ жағдайдың өзгеруіне байланысты бұл қызметті атқарып жарытқаным жок; бірсесе уезд бастығының аға көмекшісі болып, бірсесе уездік судья болып бір қызметтен екінші қызметке тек ауыса беріп жүрмін;

бірақ мұның бәрі де уақытша қызметтер, орнықты және тәуірлек орынды әлі тапқаным жоқ. Менің қызметіме бастықтарым өте риза, бірақ міндегі қызмет мені мүлдем тойғызып барады. Ендігі барлық ойым бұрынғыша ғылымда және рееси жағдайдан тыс қоғамға араласудағана болып жүр. Сондықтан мен Қазанға шын баратын болсам, бұл маған ұлы оразадан кейінгі қызыл жұмыртқа тойындей үлкен той болған болар еді, немесе көптен ет көрмеген адамның мұрнына келген қуырдақтың тәтті иісіндегі иіс болған болар еді. Қазанға барғаннан кейін мен істің жағдайына қарай және есті адамдардың маған берген кеңесіне қарай іс еткен болар едім. Екатерина Степановнаға менің шын көңілден құрмет білдіретінімді айтыңыз.

1873 жыл, 20 март.
Торғай қаласы.

Сізге шын берілген және Сіздің багынышты пәнденіз
Ы. АЛТЫНСАРИН.

Аса қайырымды Николай Иванович!

Мен ноябрьдің 11-нен бері қарай Торғайдамын. Орынбордан шыққаннан кейін жол маған өте қолайсыз болды. Қар тұсті, күн суып кетті. Орынбордан әуелі тарантаспен шығып, Орскіге әрең жеттім. Осы арада алқа-салқасы шыққан тарантасымды тастандым. Бұл жерден енді шанамен жүрдім. Верхне-Уральск маңында қар жоқ екен, ал кейін тағы да қар басталды. Торғайға жуықтай бергенімде тағы да арбамен жүруіме тура келді. Сонымен біресе шанамен, біресе арбамен жүріп отырып, өзімнің Торғайыма әрең жеттім. Күннің біресе суық, біресе жылы болуы осы уақытқа дейін суық тиді дегенді білмейтін қазақтығыма қарамастан, менің денсаулығыма үлкен әсер етті. Мен тек ендіға тәуір болып келемін, қазір көңілім жаман емес. Сондықтан ең бірінші борышым — Сізге өзім туралы хабар беру деп біліп отырмын.

Біздің Торғай, басы жетпіске келген қартымен тегіс аман. Қар тұскеніне бірнешеғана күн болды; қыстауларапына қайта көшіп, қазақ ауылдары әбі-

герленіп қалды. Бірнеше күннен бері ел қыстауға қарай шұбап жатыр, ойпаттау жерлерге қоралар жасалып, әйелдер жабыла қамыс орып жатыр. Тіпті балалар да бос жүрген жоқ. Алыстан тек бөрік сияқтанып көрінетін 6—7 жастағы құрттай балалар да тайларына мініп алып, қыстауларына қарай бұзау айдап келе жатады.... Ал біздің Торғай қаласы тып-тыныш, үйқыда, істеп жатқан ешбір кәсібі жоқ; тек анда-санда ғана қартымыз ақырып-жекіріп, бұл тыныштықты бұзып отырады. Таң ата торғайлармен бірге тұрып өзінің ауласын айналып сол арада-ақ қазақтардың арыздарын тыңдап, оларға іс-міс жоқ ақырып жатқан бұл қартты көрген адам мынау шалды жын қаққан болар деп ойлайтын шығар. Бірақ сырттан қарағанда мұнша айқайшыл болып көрінгенмен, ол қайырымды, ақыл иесі және алпыс жылдық тәжірибесі бар адам.

Татар тілінде жазылған кітаптардан құтылу үшін қазақ тілінде оқуға арналған бастауыш кітабымды кеше ғана бастадым. Оны мынадай өлеңдермен бастадым:

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Біқыласпен тоқылық.

Істің болар қайыры,
Бастасаңыз алдалап,
Оқымаған жүреді
Қарандыны қармалап.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Біқыласпен тоқылық.

Оқысаңыз, балалар,
Шамнан шырақ жағылар,
Тілегенің алдыңнан
Іздемей-ақ табылар.
Кел, балалар, оқылық, т.т.

Мал-дәулеттің байлығы
Бір жұтаса жоқ болар,
Оқығанның байлығы
Күннен күнге көп болар,
Еш жұтамақ жоқ болар.

Кел, балалар, оқылық, т. т.
Әлпештеген ата-ана
Қартаятын күн болар,
Бар дәулеттөн айрылып
Мал таятын күн болар.
Ата-аның қартайса,
Тіреу болар бұл оқу,
Қартайғанда, мал тайса,
Сусын болар бұл оқу.
Кел, балалар, оқылық, т. т.

Бірінші кітабымды Паульсон кітабының құрастырылу тәртібімен жазып шыққалы отырмын. Эрине, мұны қазақ балаларына лайықтап жазамын. Мысалдарды (басни) енгізгім келмейді, өйткені қатаң тұрмыста өскен қазақтарға бұдан гөрі мәндірек әңгімелер керек болады. Мысалдарды қазақ балалары оқығысы келмейтінін, оқыса оған күлетінін, ал олардың ата-аналары: балаларымызға сауысқан мен қарға сөйлеседі деген сияқты жоқ нәрсені үйретеді деп, тіпті ренжитінін тәжірибемнен білемін. Қазақ балаларына, меніңше, мағыналы анекдоттар, жұмбақтар, ойына ой қосатын әңгімелер, немесе оларды қызықтыратын, мысалы, жібек құртының көбелектерінің өзгерулері сияқты, құндыздың өзіне үйсалып алатыны сияқты әңгімелер тәуірек болады. Өлең жағын мен, мүмкін болғанынша, қазақ өлеңдерінің арасынан іріктең аламын. Екінші кітабымды мен балаларға қызығылықты етіп табиғат құбылыстарын, табиғат күштері туралы, тарихи және географиялық ғылыми әңгімелер келтірмек пін. Менің бұған шеберлігім және білімім жететінін, жетпейтінін білмеймін, бірақ қалай да істеп көремін. Сондықтан менің жоғарыда айтқан программама өзіңіздің қалай қарайтыныңызды жазып жіберуіңізді өтінемін.

Мұнда келгеннен бері мен Сіз туралы ешбір хабар алғаным жоқ. Бірақ жуырда көріскеңіміз бүгінгідей есімде. Сондықтан Сіз жайында бір хабар алғым келеді. Екатерина Степановнаны, Николай Алексеевичті және Сіздің бүкіл қайырымды үй-ішіңізді аса қадір тұтатынымды білдіремін.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса қайырымды Николай Иванович!

Соңғы кезде біздің ел арасында көп жайылып кеткен әр түрлі дау-жанжалдарды тыю үшін бүкіл уезді аралап ұзақ уақыт командировкада жүргендігімнен көптен бері Сізге хат жазып, өзім туралы хабар бере алмадым. Маған тапсырылған бұл жұмыстарды ойдағыдай орындал, қырдан тек жуырдаған қайттым; енді Сізге менің өзім, үйішім, құдайға шүкір, аман-есен, сол туған же-рім — Торғайда тұрып жатқаным туралы хабар беруге асығып отырмын.

Оқытушылар семинариясының ашылуы, өзінізге де ендігі мәлім болар, белгісіз уақытқа кейінге қалдырылып отыр. Осы жылғы март айының ішінде мен Катаринский арқылы қазақ мектептерін басқаратын инспектордың көмекшісі болып қызмет ет деген ұсыныс алдым; оның тұратын жері Гурьев немесе Хан ордасы болатын көрінеді. Бұл маған онша қолайлы болмайтын болса да, қызметімнің түрін өзгертеін деген оймен бұл қызметке баруға ризалығымды білдірдім.

Мұның қолайлы болмайтын себебі: мен үлкен бедел алып отырған туысқандарымның және таныс халықтың арасынан алысқа кеткелі отырмын, мұнда менің жаңадан қолға алған қызметтерімнің бәрі де көнілдегідей болар еді; ал Орал қазақтарына мен тіпті таныс емеспін, екіншіден, қырдағы тәуір деген шаруашылықтардың бірі бола бастаған өз шаруашылығымнан да алыстаімын және, үшіншіден, Сізден жасыратыны жок, мен, сірә, бастықтармен жақсы істесе алмаспын, сондықтан бастықтардың жанында бағынышты болғандықтан, өз ойымша еш нәрсе істей алмайтын жерде болғанымнан гөрі, шет түкпірде қызмет еткенімді тәуір көремін. Семинарияда болсам бір сәрі еді, өйткені бұл мұлдем жаңа оқу орны, оған жергілікті жағдайларға қарай жаңа тәртіппер енгізу керек. Бұл сияқты жұмысқа ілкі кезінде мен сияқты білімі шамалы, бірақ халыққа деген сүйіспеншілігі мол қазақтың араласуы қажет теғой. Семинарияда мен қандай қызмет атқарсам да

өз орнымда болар едім, өйткені ол қазақ даласының шығыс жағында болмақ, ал ол жақта мен өз адамымын. Мұндай шын игілікті істің ашылуына сенімім зор, мұнымен салыстырғанда қазақ арасындағы халық мектептерінің бәрі де жай нәрсе.

Мен ел аралап кеткендігімнен, міне, үш ай бойына менің оқу құралым баяғы күйінде қалып қойды. Оны қазірде қолға ала алмаймын-ау деп отырмын. Өйткені уездік басқармада жұмыстың көптігі сонша, одан күндіз де, түнде де бас көтере алмаймын, сондықтан егер жаңағы айтқан қызметіме баратын болсам, бұл кітабымды сол Орал облысына барып аяқтайды болармын.

Сіздің самоучителіңіз қазақ арасына таратылды; кейбіреулер ақшасын әлі төлеп болған жоқ, сондықтан Яков Петрович бұл ақшаны солардың бәрінен түгел жинап болғаннан кейін жібермекші. Яков Петровичтің айтуына қарағанда, жаратылыс тарихы да алынған екен, бірақ ол оның ақшасын Сізге жіберген, жібермегенін білмей отырмын, қалай болған күнде де жуырда мұның бәрі істелмек.

Екатерина Степановнаға миллиондаған алдияр.

1877 жыл, 18 июнь.
Торғай.

Шын құрметпен Ы. АЛТЫНСАРИН.

B. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Сіздің 7 июльде жазған хаттарыңызды алдым, менің барлық істерімे араласып жәрдем етіп отырғаныңызға шын жүргімнен алғыс айтамын.

Амал жоқ, мен қазір Қазанға бара алмайын деп отырмын. Облыста ұзақ уақыт командировкада болғанымнан кейін жуырдаған Орынборға барып келіп, онан соң өзіме үй салып алу жұмысына кіріспіп, көп шығынданып қалдым. Сондықтан Қазанға барада қаржым да болмай отыр. Осы жылы Орынборға үш рет барып қайтқаным менің онсыз да тайыз қалтамды едөуір босатып кетті. Бірақ

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса қайырымды Николай Иванович!

Соңғы кезде біздің ел арасында көп жайылып кеткен әр түрлі дау-жанжалдарды тыю үшін бүкіл уезді аралап ұзақ уақыт командировкада жургендігімнен көптен бері Сізге хат жазып, өзім туралы хабар бере алмадым. Маған тапсырылған бұл жұмыстарды ойдағыдай орындал, қырдан тек жуырдаған қайттым; енді Сізге менің өзім, үйішім, құдайға шүкір, аман-есен, сол туған же-рім — Торғайда тұрып жатқаным туралы хабар беруге асығып отырмын.

Оқытушылар семинариясының ашылуы, өзінізге де ендігі мәлім болар, белгісіз уақытқа кейіннеге қалдырылып отыр. Осы жылғы март айының ішінде мен Катаринский арқылы қазақ мектептерін басқаратын инспектордың көмекшісі болып қызмет ет деген ұсыныс алдым; оның тұратын жері Гурьев немесе Хан ордасы болатын көрінеді. Бұл маған онша қолайлы болмайтын болса да, қызметімнің түрін өзгертеін деген оймен бұл қызметке баруға ризалығымды білдірдім.

Мұның қолайлы болмайтын себебі: мен үлкен бедел алып отырған туысқандарымның және таныс халықтың арасынан алысқа кеткелі отырмын, мұнда менің жаңадан қолға алған қызметтерімнің бәрі де көнілдегідей болар еді; ал Орал қазақтарына мен тіпті таныс емеспін, екіншіден, қырдағы тәуір деген шаруашылықтардың бірі бола бастаған өз шаруашылығымнан да алыстаймын және, үшіншіден, Сізден жасыратыны жок, мен, сірә, бастықтармен жақсы істесе алмаспын, сондықтан бастықтардың жанында бағынышты болғандықтан, өз ойымша еш нәрсе істей алмайтын жерде болғанымнан гөрі, шет түкпірде қызмет еткенімді тәуір көремін. Семинарияда болсам бір сәрі еді, өйткені бұл мұлдем жаңа оқу орны, оған жергілікті жағдайларға қарай жаңа тәртіппер енгізу керек. Бұл сияқты жұмысқа ілкі кезінде мен сияқты білімі шамалы, бірақ халыққа деген сүйіспеншілігі мол қазақтың араласуы қажет теғой. Семинарияда мен қандай қызмет атқарсам да

өз орнымда болар едім, өйткені ол қазақ даласының шығыс жағында болмақ, ал ол жақта мен өз адамымын. Мұндай шын игілікті істің ашылуына сенімім зор, мұнымен салыстырғанда қазақ арасындағы халық мектептерінің бәрі де жай нәрсе.

Мен ел аралап кеткендігімнен, міне, үш ай бойына менің оқу құралым баяғы күйінде қалып қойды. Оны қазірде қолға ала алмаймын-ау деп отырмын. Өйткені уездік басқармада жұмыстың көптігі сонша, одан күндіз де, түнде де бас көтере алмаймын, сондықтан егер жаңағы айтқан қызыметіме баратын болсам, бұл кітабымды сол Орал облысына барып аяқтайды болармын.

Сіздің самоучителіңіз қазақ арасына таратылды; кейбіреулер ақшасын әлі төлеп болған жоқ, сондықтан Яков Петрович бұл ақшаны солардың бәрінен түгел жинап болғаннан кейін жібермекші. Яков Петровичтің айтуына қарағанда, жаратылыс тарихы да алынған екен, бірақ ол оның ақшасын Сізге жіберген, жібермегенін білмей отырмын, қалай болған күнде де жуырда мұның бәрі істелмек.

Екатерина Степановнаға миллиондаған алдияр.

1877 жыл, 18 июнь.
Торгай.

Шын құрметпен Ы. АЛТЫНСАРИН.

B. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Сіздің 7 июльде жазған хаттарыңызды алдым, менің барлық істерімे араласып жәрдем етіп отырғаныңызға шын жүргімнен алғыс айтамын.

Амал жоқ, мен қазір Қазанға бара алмайын деп отырмын. Облыста ұзақ уақыт командировкада болғанымнан кейін жуырдаған Орынборға барып келіп, онан соң өзіме үй салып алу жұмысына кіріспіп, көп шығынданып қалдым. Сондықтан Қазанға барада қаржым да болмай отыр. Осы жылы Орынборға үш рет барып қайтқаным менің онсыз да тайыз қалтамды едәуір босатып кетті. Бірақ

маған бұл ғана қырсық болып отырған жоқ, бұл жөнінде маған осындағы таныстарым да жәрдем берген болар еді. Мәселе, жалпы, үй шаруашылығы жағынан да, қызметім жағынан да аса қыншылық жағдайда қалып, тұйыққа тіреліп қалғанымда болып отыр.

Сонымен менің кітабымның тезірек басылып шығуын достарымның бәрі жалпы тілеп отырғанына қарамастан, жаңа қызметке тағайындалғанымша, шамамен айтқанда, сентябрь немесе октябрь айларына дейін ол кітаптың Сізде бола тұруына тұра келіп отыр, оған дейін мен де өз істерімді бір жөнге келтіріп алармын деп ойлаймын. Амал жоқ, бұл кітап осы жылғы оқыту жұмысына пайдаланылмайтын болып отыр. Кейін жаңа қызметімде бірқатар бос уақыттарымды пайдаланып хрестоматияның екінші бөліміне де материал жинамақпын.

Маған тағы мынадай бір ой түсіп отыр. Қазан университетінде біздің Сүйіншәлиев және Шуақов деген екі жігітіміз оқып жүрген болар деймін. Егер олар онда болса, әсіресе Шуақов бұл кітаптың корректурасын жүргізуден бас тартпас деп сенемін. Бұл жөніндегі ең маңызды нәрсе — кітаптың текстінде қате кетпеуі ғой, ал Шуақов қазақ болғандықтан, ондай қателерді тез көре қояр еді. Бірақ ол өзінің оқуының жағдайына немесе басқа бір себептерден, мүмкін, бұл жұмысты міндетіне алмас та, ал мен жергілікті жағдайдың қандай екенін білмеймін ғой. Егер ол мұны қолға алыш, Николай Иванович оған басшылық етсе, бұл іс жақсы оңғарылатын-ақ сияқты.

Қалай да, Василий Владимирович, менің күзге баруым туралы және егер Шуақов Қазанда болса, ол туралы айтқан ойыма өзіңіздің қалай қарайтыныңызды жазып жібергеніңіз тәуір олар еді.

Жұбайыңызға менен аса құрметті сәлем айтыңыз.

1879 жыл, 25 июль.
Торғай.

СІЗГЕ ШЫН КӨҢІЛІМЕН БЕРІЛГЕН
ЖӘНЕ СІЗДІ ҚҰРМЕТ ТҮТАТЫН
Ы. АЛТЫНСАРИН.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса қайырымды Николай Иванович!

- Біздің жас оқытушыларымызбен жіберген хатынызға үлкен рақмет айтамын... Сіз бір хатынызда «балық жоқта шаян да балық» деп жазған едіңіз. Мениң ісім де қазір нақ сондай болып тұр: білімім өте аз болса да, осы аз білімімді іске жаратуға тырысып отырмын, өйткені егер ешкім еш нәрсені қолға алмайтын болса, онда ешбір іс те істелмейді ғой. Ал енді қазір қырдағы жағдай мектеп ісін аяққа бастырып, оны белгілі бір жолға салып жіберуді керек етіп отыр. Бұл үшін үлкен білімнен гөрі іскерлік керек. Мектеп ісін аяққа бастырып, оны жолға салу деген екі сөзді жаза салу, әрине, қыын емес, бірақ оларды орындашығу, өзіңіз айтқандай, менің көп әуреленуімді, көп еңбек жұмсауымды керек қылады және бірқатар әлі налытады да. Ал сонда да бұл істі қолға алып көремін. Мүмкін, рақымы мол аллатагала жәрдем беріп, істі белгілі бір жөнге салуға көмектесер. Мениң қолға алып отырған істерімнің бәрін жазып жатуға көп уақыт керек. Бірақ менің ең бірінші айтатынным — болыстық мектептерді ашуға асығудың әзірге қажеті жоқ, өйткені оларға лайықты оқытушы жоқ, оларды ешқайдан таба алмайсың, әуелі әрбір уезде қазақ арасынан жақсы жабдықталған бір-бір екі класты немесе үш класты мектеп ашуымыз керек, сөйтіп, қазақ арасындағы мектептерге қазір тек орыс тілін ғана оқытып, оқу-жазуды ғана үйрететін мектептер деп қарауға болмайтынын көрсетіп, ол мектептерден оқушыларды отырықшылыққа, тазалыққа дағдыланатын, әр нәрсеге де ақыл-оймен қарай біле-тін етіп шығаруымыз керек. Қысқасы, бұл оқушылар (әрбір мектепте кемінде 40 шәкірт болмақ) азды-көпті білім алып, белгілі бір бағыт алып шығып, айналасындағы халыққа өздерінің тың, адаптациялық аспекти мен әсер етеді алған болысқа деген мақсатымызды еске ала отырып, оқушыларды тәрбиелеу жағына көбірек зер салуымыз керек. Ал болыстық мектептер дегендеріміз қазір бұл мақсатқа жеткізе алмайды, өйткені, біріншіден, жәнді білімі бар адам 200—300 сомға бола қазақ даласы-

ның түкпіріне барып, қазақша тұрып, басқаша айтқанда, өзінің мектебімен бірге кешіп-қонып, қыстап-жайлап жүре алмайды, екіншіден, болыстық мектептерді жақсы жолға қоюға қаражат та жок. Ал егер бұл мектептерге оқытушы етіп не-бір өсекші казактарды немесе бүкіл Россиядан орын таба алмай келген маскүнем бір чиновни-терді жіберетін болсақ, оның үстіне мектеп шаруа-шылығын қалай болса солай жүргізетін болсақ, онда біз ілкі кезден бастап-ақ орысша мектептерге халықтың көңілін мұлдем суытып алуымыз мүм-кін. Кезінде қазақтардың өз арасынан жергілікті жағдайлардың бәрін жақсы билетін оқыған адам-дар көбірек шыққан кезде болыстық мектептерді ашу керек және ол мектептер күмәнсіз пайдалы да болады. Егер ашқалы отырған мектептеріміз тез жүзеге асып, дайында мақ оқытушыларымыз тез бітіріп шығатын болса, бұл онша ұзаққа да созылmas. Мениң бұл жобаларымды жалпы алғанда да, жеке алғанда да бастықтарымыз мақұл көрді, қазір бұған дейіндық ретінде бірқатар жұмыстарға да кірісілді. Жобалап отырған мектептеріміз қалай, кімнің қаржысымен салынатыны жуырда шешіледі. Қөктем шыға мен бүкіл облысты аралап, елдің түкпір-түкпіріне барып маған бейтаныс ақсақалдармен танысып, оларды өз бала-ларын оқыту керектігі сияқты жұмысқа шақыру керек болып отыр. Ал әзірге, міне, екі айдың жүзі болып барады, бастықтарды төңіркетеп, олардың осы жөніндегі кейбір уәдесін және көмегін алуға тырысып жатырмын. Қысқасы, мен көп қозғал-майтын, қолапайсыздау қазақ болсам да, қажет болған соң, епті адамның істейін ісін істей бастадым. Осы хатыммен бірге өзімнің жазған «Қазақ хрестоматиясын» жіберіп, Сіз мұны, аса құрметті, баға жетпес Николай Иванович, мениң Сізге ешбір қалтқысыз шын көңіліммен берілгендейімнің белгісі ретінде және Сіздің адаптация менің ба-сыма салған адаптация менің белгісі ретінде қабыл алуынызды етінемін.

Екатерина Степановнаға менен көп-көп дүғай сәлем.

1879 жыл, 25 ноябрь.
Орынбор.

Сізге шын берілген Ы. АЛТЫНСАРИН.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Ноябрьдің 29 күні Орынбордан шығып, декабрьдің 19-да ғана Торғайға жеттім. Жолда үздіксіз қатты борандар болып, үлкен қыыншылықтарға кездестім. Бұл есіме түскенде тіпті тұла бойым тітіркеп қоя береді. Осы жағдайларда жүріп, біздің уезімізді аралап жүргенде Сіздің көрген осында қыыншылықтарыңызды да талай есіме түсірдім. Бірақ таныс жерде және құздігүні жүріп мен, әрине, Сіздің көрген қыыншылығының дай қыыншылық көрмеген болар едім. Ал мына мениң жолымда біз табиғаттың аса қауіпті және ешбір тәжірибеге көнбейтін күштеріне тап болдық. Дегенмен, құдайға шүкір, мұның бәрі де енді ұмытылып келеді. Ұмытылмайтын шарасы да болмады, ейткені үйіме келсем, үйімде малыма берер бір тал шебім де, жағар отыным да жоқ екен, отын мен шебімді таудай боп үйілген қар басып қалыпты, мұндай қарды Торғай өте сирек көрген еді. Соңдықтан отын, шөп тауып алу жөніндегі және мениң сорыма биыл Торғайға айдалап әкелген малымды сақтап қалу жөніндегі жұмыстарым мениң барлық уақытымды алды, қазір де барлық уақытым осыған кетіп отыр.

Қыс жаңа ғана басталып келеді, ал біздің мал шаруашылығымен шұғылданатын шаруаларымыздың жайы қазірдің өзінде-ақ өте жаманға айналды, бұл қыс қандай қыс боларын білмеймін, бірақ бұдан ешбір жақсылық күтуге бомайтын сияқты.

Осы үй шаруашылығымың арасында біздің жаңа мектептер туралы жобамыздың ақыры не болар екен деп жиі және көп ойланамын. Бастапқы кезде істің беталысы ойдағыдай сияқты еді, бірақ біздің облыстық басқармамызда бұл мектептерді салу жөнінде еш нәрсе істеліп жатыр ма екен, түрлі жағдайларды сұлтау қылып, іске кесел келтірмес пе екен? Шынына келгенде, қадірлі Василий Владимирович, қазақ арасындағы халық ағарту ісінің табысты болуы біздің жобамыздың, мүмкін болғанынша, тез орындалуына

байланысты ғой. Біз («біз» деп мен бұл арада мектеп салу мәселесін шеше алатын үлкен адамдарды айтып отырмын) ылғи ойланамыз, толғанамыз, толып жатқан қағаз жазамыз, әр түрлі кедергі дәлелдер табамыз, бұл дәлелдеріміз кейде жергілікті жағдайдан емес, кейбіреулердің жеке басының кесірінен туады. Ал қазір өткінші жағдайда тұрған халқымыз рухани нәр тілеп отыр, бұл нәрді ол амалсыздан надан адамдардың қолынан татып отыр, сол нәрді ашқарақтанана жұтып, өзінің сауденесін ауруға шалдықтырып жатыр.

Сіз, Василий Владимирович, жұлдыздарға жақынсыз ғой, сондықтан оларға қолыңыздан келгенінше әсер етіп, жобаланған мектептерді ашу жұмысын асықтырыңыз. Дін заңдарының бәрінде де құдай қайырымды және әділ дейді ғой, ол Сізге де шапағатын тигізер! Біздің Үргызың бен Торғайдағы жас оқытушыларымыз жұмыстарын жаман жүргізіп жатқан жоқ; мен оларға ризамын. Троицкідегі Воскобойников дейтін оқытушымыз Троицкіден кеткісі келетін көрінеді, бірақ оның маған жазған қағазын осы, сірә, өте іскер адам-ау деп шамалап, кетуге асықпа деп хат жаздым, оны Сіз жобалаған 450 сом ақшаны беремін деп сендердім. Оның бұған не дейтінін білмеймін. Оның жазған екі қағазын не істерімді білмегендіктен, Сізге жіберіп отырмын. Мұндағы оқытушыларға мен география сабағын: «Географиялық оқу кітaby, математикалық, физикалық және саяси географиялардан жалпы мәлімет. Тәменгі оқу орындарының курсы» деген кітап бойынша беріңдер дедім. (Құрастырған К. Смирнов. Түзетіліп, XX рет басылуы, С-Петербург, Э. Арнольд баспаханасы. Лит. № 59). Қысқа және түсінікті жазылғандықтан, бұл кітап маған өте ұнап кетті. Сондықтан бұл кітапты әрбір мектепке 20 дана жібер деп, кітап дүкеніне бұйрық беруді мүмкін таппас па екенсіз, ал оның ақшасын оқу құралына белгіленген ақша есебінен әрбір мектеп арқылы жіберілер еді.

Тарих сабағын, сірә, Иловайскийдің оқу құралы бойынша оқытуға тура келер деймін, бірақ бұл оқу құралы менің өзіме онша ұнамайды; сейтсе де, мұны қолданбай амалымыз жоқ, өйткені басқа лайықты кітапты көрген жоқпын. Маған Билляр-

миновтың «Жалпы тарих пен орыс тарихының қысқаша курсы» өте ұнайды. Бұл кітап та қысқаша жазылған, бірақ қажетті мәліметтердің бәрі бар. Тарихты осы кітап бойынша оқытсақ қайтеді? Өйткені орыс тарихын жеке алсақ, онда балалардың білімін өсіретін әр түрлі мәліметтер өте кем ғой, ал әлгі айтқан кітабымыздың көлемі «Орыс тарихының» көлемінен үлкен емес, сөйтсек, мұны өткеннен кейін балалар да менің ойымша өте кең түсінік алар еді. Егер де Сіз менің бұл пікіріме қосылсаңыз, онда құдай үшін маған хабарлаңыз және Орынбордың кітап дүкеніне сол кітаптарды әрбір мектепке жібер деп хабарлағайсыз. Мен өз жөнімнен қажет болатын болса, бұл кітапқа шығатын шығындарды жабудың амалын қарап көрейін, немесе әрбір мектеп бойынша қалған ақшаны осы кітаптарды сатып алуға жұмысауды қажет деп таппас па екенсіз? Бұл кітаптардан Смирновтың кітабы — 40 тиын, ал Билляр-миновтың кітабы — 1 сом.

Менің қазақ балаларын оқыту жөніндегі жоспарым мынадай:

1 класс

1. Бұл жұмысты балалар менің оқу құралым бойынша хат танығаннан кейін бастау;
2. Сонымен қатар таза жазуға үйрету және орыстың жәңіл жазылған хрестоматияларын (Толстой хрестоматиясы) оқыту, өздері білмеген орыс сездерін жазып алу және жаттату үшін балаларға тетрадь беру;
3. Менің оқу құралымды өткеннен кейін қазақ хрестоматиясын және онымен қатар Водовозовтың орыс хрестоматиясын оқыту, оқыған жерлерін түсіндіру және қазақ хрестоматиясынан қазақшага аударып жазу;
4. Кубиктер және счеттар арқылы есеп үйрету.

2 класс

1. Оқыған жерлерін түсіндіре отырып және грамматикасын талдай отырып, орыс тілінен қазақ тіліне аударту;

2. Тарих;

3. География және табиғат құбылыштары;

4. Есеп, бөлшекке дейін.

Соңғы жылы «Жазба түрінде іс жүргізу жағын» жаздыру және оқыту.

Міне, осының барлығы жайында Сіз маған өз пікірінді білдірсеңіз жақсы болар еді.

Василий Владимирович, хатымның тәртіпсіздеу жазылғанына кешірім сұраймын. Мен Сізге ресми адам сияқты емес, қайырымды, маған ниеті дұрыс досым сияқты қарауға дағдыланып кеттім, сондықтан менің хаттарым да аса тәртіпсіздеу болды, мен мұны сеземін, бірақ жақсы адамдарға хатты басқа түрде жаза алмаймын.

Жұбайыңызға менен көп-көп сәлем айтыңыз.

27 декабрь, 1879 жыл.
Торғай қаласы.

Сізге өте шын берілген қызметшіңіз
Ы. АЛТЫНСАРИН.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса құрмәтті Василий Владимирович!

Сізден көптен бері бір ауыз хабар алған жоқпын, сондықтан менің хаттарым Сізге жетпей жатырау деп ойлаймын. Менің бұл хатымды жазып отырған мақсатым: Сіздің алдыңызда істеген бір үятым үшін Сізден кешірім сұрау болып отыр. Троицк мектебінің менгерушісі Воскобойников мектеп үйінің қолайсыздығын айтып әрбір почта сайын маған шағым жаза береді; шынында да ол үйдің барлық жағынан қолайсыз екені рас. Екі кластық мектепті сенегі ғана бар бір кішкене бөлмеге сыйғызуға бөлар ма? Ал оның бер жагында мектепке үй жалдап алуға босатылған 300 сом ақшаға Троицкіден барлық жағдайы бар, жақсы үй жалдап алуға болады. Жаман үйді жақсы үйге ауыстырып алуға мүмкіндік болып тұрған кезде оқушыларды лашықта, ал оқытушыны ауыз үйде ұстау мүмкін бе? Эрине, мүмкін емес. Міне, осы қоғам ісіне келіп бір адамның қарабасының қамы араласты да, осылай істеу мүмкін деп табылды; өйткені жаңағы лашық уезд начальни-

гінің лашығы еді, ал мектеп оған Троицкідегі ең жақсы үйлерге төленетін ақшаны төлейді. Мен бұл жағдайда, шынымды айтайдын, не істерімді білмедім, неге десеніз, бірінші жағынан, жеке адамның қамы үшін мектепті осындай әділетсіздікten тыс қынышылық жағдайда қоюға болмайды; өйткені бұл лашықта адамша тұруға болмайтынын былай қоя тұрғанда, ол оқу ісіне де, балаларды тәрбиелуе ісіне де үлкен зиян келтіреді. Ал екінші жағынан, келешекте мектеп ісін жолға қою жұмысы көбінесе осы уезд начальнигіне байланысты; сондықтан оны ренжітіп алу да аса қауіпті. Дегенмен, қанша қиналсам да, ақырында келіп Воскобойниковтың орынды талабына қосылуға тиіс болдым, сөйтіп, С-вқа: «Троицк мектебінің үйін округтік инспектор де қолайсыз деп отыр» деп жаздым. Мен, міне, осыны айтқаным үшін Сізден кешірім сұраймын: өйткені бұл Сізді С-втың алдында қолайсыз жағдайға қалдырады. Бұл арада мен оқытушы осылай деп отыр десем, уезд начальнигімен оның үнемі алакөз болуына жол ашамын, ал мұндай жағдай мектеп жұмысына кесірін тигізер деп ойладым. Ал мектеп жұмысының жолға қойылуы үшін мен онымен қалай да тату болым керек болды; сондықтан бұл жазуыма Троицкідегі мектеп үйінің қолайсыздығы жайындағы әңгіме жалпы оқу бастықтарының қорытындысы еді деген сипат бергім келді. Бұл мәселеде менің құлық жасағандығым болғанымен де, бұл бір жағынан дұрыс тағай. Қазақтарда «Түйенің үлкені көпірден таяқ жейді» деген мақал бар, мен де осы мақал бойынша істеп отырымын. Мениң жазған қағазым С-вты әбігерлендірген болса керек, оның жақын адамдары мектепті қайтадан соның лашығына әкел деп өтініш жасады. Ал мен оқу жөніндегі бастықтарымыз ең алдымен мектеп үйінің қолайлы болуының қамын істе, өйтпейінше дұрыс оқыту да, жөнді тәрбие беру де мүмкін емес деп отыр дегенді айтап, бұл өтінішін орындаудан сыпайы түрде бас тарттым.

Ырғызыдағы бастықтардың істегені бұдан да жаман. Р-дың мектеп үйін пәтер етіп алғаны былай тұрсын, оның үстіне уезд өз басқармасын

да сонда көшіріпті; ол — ол ма, мектеп үйін тағы бір саудагерге де жалдапты, ал оқушыларды шоланға апарып орналастырыпты. Бұған мен әуелгі кезде қатты ашуландым; сол бойда барып алдымен, әрине, Р-дың жіберген саудагерін қуып шықтым. Бірақ уезд начальнигін қуып шығуға шамам келмеді. Сондықтан оған жаз шығысымен басқа пәтерге көшікіз деп қана ұсыныс жасадым. Бұл жерде мектептің де пайдасы бар, өйткені Р-сыз биыл Ырғыз мектебі отынсыз қалатын еді, қазір мектепті жылытып отырған сол. Бірақ мен қалай болғанмен де, оған бұл үшін ешбір ақша төлей қоймаспын. Басқа адам тұрған екі бөлмені босатып алғаннан кейін мектептің тұрмысы біраз дұрысталған да, оқушылар әлі қысылшаң жағдайда.

Міне, қымбатты Василий Владимирович, дала әкімдерінің — үкімет оларға көп үміт артып, бұрынғы қазақ әкімдерінің орнына апарып қойған әкімдердің — халық ағарту жұмысы жөніндегі қамы осындағы. Қара басының мұддесіне бола ірі қоғамдық іске зиян келтіріп, бұл істі аяқ асты қалдырып отырған адамдардың осы сияқты ұсақ-түйек мұддесін басқа біреуге айтып жатудың өзі қын. Келешекте не боларын білмеймін, бірақ жергілікті әкімдер тарапынан ешбір жақсылық күтүгеле болмайтын сияқты. Көп қолайсыздықтарға да ұшырауға тұра келетін болар; ал мұның ең жаманы — халықтың қараңғылығымен емес, қоғамның әл-ауқаты мен мәдениетін көтеруге көмектесу үшін үкімет өзі қойып отырған білімді адамдарымен күресуге тұра келеді. Ал біздің мектептер жайындағы жобамыздың не күйде екенінен ештеңе білмейсіз бе?

Мен Троцкіге баруға әзірленіп едім, бірақ оған ешбір мүмкіндік болмады. Мұндағы болып жатқан апаттың қандай екенін сіз білмейсіз фой. Декабрьдің бас кезінен бастап осы күнге дейін үздіксіз сұық боран соғып тұр. Мал қора-қорасымен қырылып жатыр; оны жұрт енді әңгіме етуді де қойды. Ең басты бәле — аштан және сұықтан адам өліп жатыр. Ашаршылыққа ұшыраған жандар етегінен алып, жәрдем сұрап жол бермейді. Барлық мүмкіншілікті істеп жатырмыз,

бірақ 14 мың үй халыққа біздің жәрдеміміз не болады?!

«Халық оқуы әдебиетінің жүйелі шолуы» деген кітапқа нұсқағаныңыз үшін Сізге көп рақмет! Бұл құнды кітап екен, мен қазір оны оқытушыларымыздың қолынан тастамай оқитын кітабы болуы үшін соларға берейін деп өз есебіме үш данасын жаздырып алғалы жатырмын. Келесі хатқа дейін сау болыңыз. Жұбайыңызға менен сәлем айтыңыз.

Сізге шын көңілімен берілген қызметшініз
Ы. АЛТЫНСАРИН.

Мектепке керекі кітаптар мен нұсқаулар жаздырып алуға керекті ақшаны қайдан алатынымыз жөнінде мен Сіздің алдыңызға ресми түрде сұрау қойып едім, менің жазғандарым бойынша, мүмкін, мұны Сіз өзіңіз де қажет деп табатын боларсыз. Оның үстіне мен попечительден мектептерде құрметті қамқоршылар лауазымын енгізууді сұрап едім. Менің бұл талаптарымның жүзеге асуына жәрдемдесуіңізді өтінемін.

14 февраль, 1880 жыл.
Торғай қаласы.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Сіздің 27 февральда жазған хатыңызды мен қазір, 7 апрельде, ғана алып отырмын. Сондықтан бүгін почта жүруін пайдаланып хат жазып қалуға асығып отырмын; бұл почта қар еріп, өзендер тасығалы жатқан кезде жүріп бара жатқандықтан, Орынборға майдың 5—10-нан ерте барып жете алмас. Ал бізде әзір қыс, қар жуық маңда еритін түрі жоқ, бүгін тіпті боран соғып тұр.

Мен бұдан бұрынғы хатымда Торғай мектебінің үйін салу жөнінде бұйрық берілді деген едім ғой. Бұл жөніндегі машақаттың ұшы-қыры жоқ. 240 мың дана кірпіш дайындауға ақша беріліп те қойылды; ендігі үлкен қыншылық ағашта болып

отыр, ағашты Науырызымнан немесе Аманнан алдыруымыз керек, ал айналамыздағы қазақтарда көлік жоқ. Сондықтан губернаторға: Николаевск уезінің начальнигіне әмір беріңіз, сондағы қазақтар ағаш жеткізіп беру пәдіретін алатын болсын деп етініш жасағалы отырмыз; бірақ қағаз арқылы, әрине еш нәрсе де бітпейді. Сондықтан мен өзім барып ол елдің адамдарымен сөйлесіп келуім керек болып отыр. Оның үстіне мектеп салу жұмысъына ең әрі дегенде июньнен бастап кірісу үшін Троицкіден мектеп салу және үй салу жұмыстарына керекті әр түрлі материалдарды алу, одан дереу қайта оралып, кірпіш құюшылардың жұмысын қарау, оларды асықтыру керек болып отыр. Мектепте парта, орындық, стол сияқты заттарды дайындау үшін, мектеп үйін бала оқытуға лайықтап жөндеу үшін Үргызда да болуым керек, бұл жұмысқа керекті қаржы бар. Яков Петрович болса қолынан келген көмегін берем деп уәде еткенмен, бұл жұмысқа өз басы қатыспайды, расын айтқанда қазақ халқының басына түскен күйзеліспен байланысты оның бұған қолы да тиетін емес. Ешбір жұмысты да` басқа біреуге тапсыру мүмкін емес, өйткені бәрі де өзінің тамағына тртуды ойлайды, ал ақшамыз онсыз да аз. Май айының ішінде ол өзінің қазақтарына жәрдем сұрауға Орынборға барады; сонда оны попечительмен таныстырып қойыңыз, өйткені ол танысқысы келіп жүр. Ал онан соң ұлы мәртебелі ол кісіні ықыласпен қабылдайтын болсын, сол жағын ескеріңіз. Мұның попечительге ешбір қындығы жоқ, ал Яков Петрович біздің оқу жұмысындағы бастықтарымыз жөнінде жақсы пікірде болып қайтады. Осылай етсек: онда көп жағдайда іске де кедергі жасап отыратын облыстық бастықтарға қарамай-ақ, іс ете беруімізге болады.

Мен оны-мұны айтып, мазаңызды алғанымағау етіңіз. Бұлай етуіме себеп — келешекте мүмкін болғанынша қателеспей іс етейік деген ой еді, ал екінші жағынан, біздің мектептеріміздің праволары мен жағдайларын қамтамасыз етіп қорғап қалу мақсаты еді. Өткен почтамен мен Сізге Торғай және Үргыз мектептерінің сметалары жайындағы пікірімді айтқан едім. Менің ондағы

көрсеткен жұмыстарымның бәрі де аса қажетті жұмыстар. Жергілікті адамдардан өзіме көмекшілер тауып алайын деген оймен попечительден біздің мектептерімізге құрметті қамқоршылар тағайындауға рұқсат сұраған едім; мұны заңының өзі де талап етеді. Ешқандай озбырлыққа жол бермеу үшін мектептеріміз мүмкін болғанынша жеткілікті қамтамасыз етіліп, мектептің түрлі мұқтажына үнемдеп қор жасау үшін түрліше жағдайлардың бәрін қатты ескере келіп, мен мектептің шаруашылық жағын да басқаша құрғым келіп отыр. Бұлардың бәрі де қыын емес. Қазіргі ең басты жұмыс — мектеп үйлерін салып алу. Барлық жұмыстың негізі де осында. Егер мектеп үйлері оқу-тәжірибе жұмыстарының тілектеріне сай, берік, қолайлы және жақсы болып салынып бітсе, қалғандарының бәрі мүлде оңай нәрсе.

Декабрь айындағы қыын сапардан кейін аяғымның сырқырап ауыра беруінің салдарынан қыстың денін сырқаттанумен өткіздім, сол мезгіл-мезгіл ауырган сырқатымның ара-арасында хрестоматияның екінші бөлімін құрастыра бастадым. Мұны бір-екі жылда аяқтайдын болармын. Хрестоматияның бұл бөлімінде мен мүмкін болғанынша толық түрде жаратылыс тарихы туралы, география, тарих туралы, аздал химиядан, физикадан, техникалық өндірістен түсінік бергім келеді. Қазақ халқының қазіргі жағдайында маңызы күшті болатын бұл енбекті ойдағыдай орындашыма құдай тек өмір мен күш беретін болсын, мұны жақсылап қолдана білсек, бұл қазақ даласына көп өзгеріс енгізеді.

Жуырда мен «Оренбург листогіне» Торғай қазақтарының басына түскен апаттары туралы мақала жазып жібердім. Осы мақаламда қазақ еліне орыс селендерін әкеліп орнатпақ болған пікірлерге қарсы екенімді білдірдім. Бұл пікір, меніңше, ешбір ақылға сыймайтын нәрсе сияқты. Егер істі дұрыс жүргізе білмесе, онда айттым да қойдым, қазақтар келешегі жақсы деп үміт етіп отырған осы халық — тез құрып кетеді, содан кейін бұл істі ешқандай түзете алмайсың. Осындай ерсі жобаларды оқығанда және естігенде салың суға кетеді. Сондықтан қолайсыздау істеп отырғаным-

ды біле тұрсам да, өзімнің оған қарсы екенімді білдіруге бел байладым. Менің бұл пікірімнің попечительге және облыстық бастықтарға қандай әсер еткендігін, мүмкіндігі болса, маған жасырымай хабарласаңыз жақсы болареді. Мен мұны бір рет қана жаздым. Енді жазбаймын. Сондықтан бұл туралы сөз бола қойса, менің пікірімді попечительдің құлағына салуға болмас па екен.

Сіздің әйеліңізге, Федор Дмитриевичке және Александр Григорьевичке менен жалынды сәлем. Мен екі рет Федор Дмитриевичке хат жаздым (бұған көп уақыт болды) және бірнеше рет Алексей Григорьевичке де хат жаздым, бірақ менің осы хаттарым сіздерге барған-бармағанын біле алмадым. Ал мұндағылардың бәрі де хат жоғалады және қазнаның жіберген конверттері де жоғалып кетеді деседі.

География және тарих оқу құралдарынан Торғай мен Ыргыз мектептеріне өзіңіздің қолайлы деп тапқан оқу құралдарыңызды жібергеніңіз жақсы болар еді; тек мүмкін болса, қысқа және түсінікті етіліп жазылған оқу құралдарды жібергеніңіз жөн болар еді.

Ерікті экономикалық қоғамның шыгарған «Халық оқу әдебиеті» өте қымбат кітап екен; мен оны оқытушылардың пайдалануы үшін ғана әрбір мектепке бір-бір данадан жаздырып алғалы отырмын.

1880 жыл, 7 априль.
Торғай қаласы.

Сізге мәңгі берілген Ы. АЛТЫНСАРИН.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Әрдайым қайырымды Николай Иванович!

Біздің облысқа жіберілген оқытушылар жайындағы Сіздің қағаздарыңыз берін хатыңызды алдым, бірақ өте кеш, сентябрьдің аяғында алдым. Ал онан соң өткен жаз мені бір жерден табудың өзі де қиын еді, ейткені мен уезден уезге, болыстан болысқа жүріп шарлап, кейде тіпті шайтан іздесе де таба алмайтын түкпірлерге барып жүрдім. Оқытушыларды дер кезінде жібергендігіңізден менің

көңілім енді ғана жай тапты. Сіздің жәрдеміңіз болмаса, Орынбор округі қасқырша ұлысан да лайықты адамдарды таба алмаған болар еді. Бұл жаңадан келген ағартушылардан мен әзір тек Спириndonovты ғана көрдім, ал Мозохин мен Даниловты әлі көрген жоқпын. Қөрмесем де олардың жақсы адамдар екеніне сенемін. Сондықтан оларды әрқашан да барлық жағынан қолдап отыруды өзімнің борышым деп білемін. Өзімнің оқытушыларымды мен туысканымдай көремін, біздің барлық ісіміз де, ақыл-ойымыз да, тілегіміз де, материалдық күшіміз де бір. Басқаша болуы да мүмкін емес. Бізге ең ауыр, жауапты кезең кез келіп отыр, бұл кезеңде біз бәрін де жаңадан бастап жасауымыз керек, осы жаңалықтың бәрін де қараңғы халықтың арасына енгізіп, күшіміздің келгенінше, біліміміздің жеткенінше олардың көзін ашуымыз керек. Іс басында жақсы қойылса, оның ақыры да жақсы болады. Ешбір дайын материалдық күшсіз мектеп ашу бәрінен де қыын екен. Сондықтан мен қазір ел кезіп, әр түрлі топтардан, әр түрлі қоғамдық, уездік және облыстық өкімет орындарынан қаражат сұрап алып жүрмін. Менің бел байлаған ойым: қазақ уездерінің өз ортасынан негұрлым тезірек бір-бір екі кластық орталық мектеп ашып, оның негізін берік қалау, оны әдемі, таза мектеп ету; сөйтіп, қазақ балаларына тәрбие беру жөніндегі жұмыстарымызда мектептің лас болуы, қабыргаларының дымқыл болуы, бөлмелерінің тар болуы, пешінен иіс шығуы, балалардың аш болуы, суыққа тоңуы, оқу құралдарының жеткіліксіз болуы және халық мектептерінің көпшілігіндегіндегі оқытушыларының сауатсыз болуы сияқты кемшіліктерді кездестірмеу. Мектептің шаруашылық жағдайлары жаман болса, оның ісі еш уақытта да онға бас-пайды, пайдалы еш нәрсе бермейді, оның оқушылары да, оқытушылары да істен күдер үзіп кетеді. Бұған менің әбден көзім жетті. Мұның үстіне мен қазақ балаларын ұқыптылыққа, тазалыққа, отырықшылық түрмистерін артықшылығына, мысалы, құрғак, жылы бөлмелерде тұруға үйретудің өзі қазақ даласында тәрбиелік мәні бар жұмыс деп білемін.

Қандай қыыншылықтарға кездессек те, біз, әйтеуір, өз ойымызды орындаپ қелеміз. Торғайда, Ыргызда мектеп үйлері дайын, Елек, Николаевск уездерінде мектептер салуға керекті қаржы жиналыш болды. Олар енді мектеп салуға тек жаздың шығуын күтіп отыр; ал әзірге бұл уездерде уақытша мектептер ашылды. Мектеп үйлері өте жақсы; олар тастан салынған, әрқайсысы 15—30 мың түрлады. Эр мектепте 50 қазақ балалары, 20—30 жергілікті орыс балалары оқиды. Мектептің ішкі жағы, есіңізде болса, облыстық басқарманиң жанындағы мектептің ішіндей десе де болады. Қазір оқушыларға кітапхана және мектептің қолөнер бөлімін ашуға кірісп жатырмыз; ал жуырда жеміс алғаштарын және огород егуді де қолға алмақпаз. Оның үстіне, Торғайда ерекше қолөнері мектебін ашпақшымыз, оны қадірлі ақсақалымыздың құрметіне «Яковлев мектебі» деп атамақшымыз. Бұл мектепке қазақ байлары ақшасын қоңылдене беріп жатыр және оны салуды бастықтарымыз да мақұлдап отыр. Келесі жылы март айының ішінде Яков Петровичің қызмет істегеніне 50 жыл толады, мен сол күні Яковлев атындағы қолөнері мектебін тартқым келіп отыр.

Сонымен біздің ісіміз қаражат жағынан, әйтеуір, қамтамасыз етіліп жатыр. Енді бұл істің басқа, маңызды жағы — оқыту ісі қалып отыр. Истің бұл жағы да бізде, меніңше, онша жаман емес сияқты. Бірақ кейбір қалпына түспеген істеріміз де бар. Тәжірибе барлық ғылымның бастамасы гой, кем-кемдеп өзіміз де үйреніп, балаларды да оқыта берейік; мүмкін, сейте келе мақсатымызға да жетерміз. Сіз тәрбиелеп өсірген Семен Меркурьевич пен Иван Григорьев, шынында да, өте жақсы жігіттер екен, ұстаған бағыттарды да, адамгершіліктері де жақсы екен. Семеннің бір кемшілігі өз пәнін оқушыларға айқын түсіндіре алмайды екен; бірақ енді ол жағы да түзеліп келеді. Оның алғашқы кездегі албырттық мінезі басылайын деді. «Жақсының үйі түссе, күйі түседі» деп бекер айтылмаған гой, әйелі өте жақсы адам. Григорьев оқыту жұмысына одан гөрі қабілеттірек болып шықты; балалар оны жақсы көреді, ол да балаларды жақсы көреді, ең жақсысы — оқытқан сабағын

балаларға өте жақсы түсіндіре біледі. Бірақ соңғы кездерде Иван біраз жалқаулана бастады, басқа нәрселерге алаң бола бастады, сондықтан мен оны да үйлендірейін деп едім, бірақ лайықты қыз болмай тұр. Қысқасы, Семенге де, Иванға да көңілім риза.

Олардың жайы жаман емес, жақсы адамдармен араласып жүреді. Оларға осы жердің қыздарының талайы көзін тігіп жур... Міне, біздің жайымыз!

Мениң өз шаруашылығым да кем-кемдеп түзеліп келеді. Егер мен үнемі ел аралап, көп шығынданбайтын болсам, ол әбден түзеліп те кеткен болар еді, ең болмағанда бір жөн дұрысталып қалған болар еді. Өзіңіз де естіген боларсыз, жұтта мен барлық малымнан айрылып қалдым, мениң 300-ге жуық асыл тұқымды жылқым болушы еді, бұлардың тұқымын асылдандыруға мен барлық қаражатымды жұмсаған болатынын. Бірақ бақытсыз торғайлыштардың басына түскен күнге қарағанда мениң бұл күйзелуім еш нәрсе емес. Аштық, қайыршылық, сүзек ауруы біздің көз алдымызда көптеген жанды қырып әкетті; мұны көргенде қазнаның есебінен күн көріп, оларға қарағанда тоқ отырған біздер өзіміздің жайымызды тіпті ұмытып кеттік. Ал құдайдың бергеніне шүкір, биыл Торғайда астық мықтап шықты, астық көп егілген еді, балық та көп алынды; сонымен торғайлыштар бұл жұттан және оның жан түршігерлік салдарынан аман қалар деп отырмыз.

Сізге айтайын дегенімнің бәрін де қысқаша жазып болған сияқтымын. Ендігі Сізден сұрайтыным: бізге өзіңіздің ақылыңызды айтып отырыңыз, іскер оқытушылар жіберіңіз; қысқасы, өзіңіздің қайырымды жүргегізден қазақ халқын оқыту ісіне де кішкене орын беріңіз. Қазақ халқы деген оқу-білімге сусап отырған халық; әттең, бұл іске оқыған адамдардың жаны ашымайтыны есіце түскенде кейде күйінесің. Біз бұл жағынан алып қарағанда кейде жылы сөзге ынтызар жетім бала сияқтымыз. Мұны губернаторымыз Константинович туралы айтып отырған жоқпын, ол аса текті, қазақ халқын оқытуға тілекtes адам той. Біздің ісіміздің біршама ойдағыдай және тез

жүріп жатқаны ең алдымен Константиновичтің және өзіме таныс қазақтардың арқасы деп білемін.

Сізде қолөнерін, бау-бақша, огород істерін, мал шаруашылығын және егіншілік кәсібін үйретуге арналған практикалық жеңіл оқу құралдары жоқ па? Бұл жөнінде оқытушыларға арналған кейбір құралдар өзімізде де бар, бірақ олар оқушылардың түсініуіне өте ауыр. Осы сияқты оқу құралдарын алдырганда біз осының бәрін оқушыларға дербес оқытуға салынып кетеді еken деп түсінбеңіз, Николай Иванович, ол кітаптар біздің өзімізге керек. Ондай кітаптарымыз болса, балаларға ол пәндерді біз реті келген жерде іс жүзінде көрсетіп түсіндіре алар едік.

Екатерина Степановнаға шын жүргімнен дұрай сәлем.

Сіздің оқытушыларға қарызға берген ақшаңызды жуырда жібереміз.

1881 жыл, 4 октябрь.
Орынбор қаласы.

Сізге шын берілген І. АЛТЫНСАРИН.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса қайырымды Николай Иванович!

Жуырда Сіздің хатыңызды алдым. Ол хатыңызда Сіз Мозохин туралы естіген пікірлер жайында жазған екенсіз. Ол шынында да өзінің істерін біздің болыстағылардың қай-қайсысынан да анағұрлым жақсы жүргізеді; басшы адамдардың ол туралы өте жақсы пікірде екенін айтпай-ақ қойғанның өзінде де, айналадағы қазақ қарттары оны өз баласында жақсы көреді. Мұның жақсы адам екенін осыдан-ақ көруге болады. Сіздің арқаңызда құдай маган өз ойымдағыдай бір жақсы оқытушы бергенін мен өзіме үлкен бақыт деп санаймын. Халық ағарту жұмысы бұл арада тек жаңағана басталып келеді; сондықтан жаңа салынып жатқан үйдің жақсы болуы оның іргесінің берік және мықты қалануына байланысты болатыны сияқты біздің қолға алып отырған

ісіміз де, қазақ мектептерінің бар келешегі көбінесе істің қазіргі басталуына байланысты, сондықтан да мен қазір жақсы оқытушыны дүниедегі заттың бәрінен де қымбат көремін. Сіз, адамзаттың ішіндегі ең қайырымдысы, бізді ұмытпаңыз, мүмкіндігі болғанынша бізге қабілеті мол, жақсы адамдар жіберіп тұрыңыз, қазақ халқын оқыту жұмысына мұндай қайырымдылықпен қатанасқаныңыз үшін аллатагала Сізді жарылқар. Халық мектептері үшін ең керектісі — оқытушы; тамаша жақсы педагогика құралдары да, ең жақсы үкімет бүйіректары да, әбден мұқият турде жүргізілетін инспектор бақылауы да оқытушыға тең келе алмайды. Ал менің жағдайымды алсақ, қымбатты Николай Иванович, жақсы оқытушы тауып алу ісінде менің сізден басқа сүйенер ешкімім жоқ!

Мозохиндей болмағанмен де, Сіздің тәрбиелеп шығарған басқа шәкірттерініз де оқу жұмысын өте ыждағатты түрде жүргізіп жатыр. Олардың бәрі де жақсы жігіттер: бірақ балаларды тәрбиелей білу, балаларға жазу-сызуды, тілді үйрету, түсінікті етіп жүйелі түрде білім беру жөнінде, әрине, олардың бәрі бірдей емес. Мысалы, Меркуьев пен Спиридов балалармен онша жақсы түсінісе алмайды, ал Григорьев бұл жөнінде ептілеу, бірақ оның оқыту әдісін және оқытатын пәнін таңдал алу жөнінде тұрақтылығы жоқ. Данилов туралы әзірге еш нәрсе айта алмаймын, өйткені онымен әзір жете танысқаным жоқ. Бірақ, жалпы алғанда, біздің оқытушыларымыз оқу ісін, менің ойымша, орыстың көптеген халық мектептеріндегі оқытушылардан гөрі тәуірлек жүргізеді-ау деп білемін...

1882 жыл, 29 июль.
Новониколаевск қаласы.

Сізге шын берілген Ы. АЛТЫНСАРИН.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Ұлы мәртебелі, мархабатты төрем Николай
Иванович!

Өзінізге мәлім, қазақ даласындағы өзара таластартыстар тоқталды, ерекше орыс-қазақ басқармалары құрылып, олардың арасында толық тыныштық орнады, қазақтар белгілі бір жерге орнықты. Міне, осы шаралардың нәтижесінде қазақтар сауатты болудың және өз мінін білудің керек екендігін сезе бастады; олар көршілес отырықшы халықтармен танысқаннан кейін өздерінің оқумен, дінмен мұлдем таныс емес екендіктерін аттаған сайын көре бастады. Осы көршілес халықтардың ішінен қазақтардың тұрған жерінің жағдайына, дінінің бірлігіне және тілінің үқсастығына байланысты қазақтарға ең алдымен татар, башқұрт және бұқар жұрты әсер ете бастағаны да өзінізге мәлім. Сонымен, қазіргі кездे қазақ арасында Мұхамбеттің діни оқуы жайылып, етек алып баралы; бұл діни оқуды көбінесе татар және бұқар молдалары немесе татар, бұқар медіреселерінен оқып шыққан қазақтар жүргізіп отыр. Бұл діни оқуға пайдаланатын құралдары көбінесе қазаққа неғұрлым түсінікті татар кітаптары; бірақ бұл кітаптарда ешқандай жүйе де, тіпті көбінде ешбір мағына да жоқ; осы күнгі кітаптар бойынша татар медіреселерінде бірнеше жыл оқыған шәкірттер өз діні жөнінде еш нәрсе түсінбейтін нағдан болып қалады, тек болғаны олар мұсылман дінінен басқалардың бәрін мұлдем жек көретін болып шығады. Бұқар және татар молдаларының рухани білімінің бағыты жалпы алғанда белгілі. Олар бір жағынан өздерінің жеке мұдделерін көздең, екінші жағынан, өздері белгілі бір бағыттағана, сыңаржақ тәрбие алғандықтан, барлық жақсылық тек қана Мұхамбеттің діни оқуынан шығады деп біледі; бұдан басқаның бәрі де оқытуға тұрмайтын кәпірлердің ойлап шығарған нәрсесі, дінді әлсіретуге бағытталған әрекет деп есептеледі. Ал молдалардың мұндай пікірі, мұндай бағыты мұсылман заңының немесе шаригаттың негізгі рухына толық сай келеді деп айтуда болмайды; өйткені шаригат, мысалы, әр түрлі ғылым-

дарды, өнерді қай халықтан болса да үйренудің керектігін ешбір жерде теріс демейді; бұған, мысалы, ғалым молла (хатип) атағын алғысы келген адам түрлі «фәндерді», басқаша айтқанда әр түрлі ғылымдарды, есепті, медицинаны және астрономияны (ғылму-хисаб, ғылму — тып, ғылму — хаят, уә афләх) оқуға тіпті міндетті екені дәлел бола алады. Сонымен, бірінші жағынан, халықтың өз дінін білу жөніндегі талабын, бұл талапты ешбір шарамен тоқтатуға болмайтынын еске ала келіп, екінші жағынан, осылай болған соң қазақ жастарына өзінің ана тілінде жазылған, мұсылман дінінің негізгі рухына толық сай дін оқытуға негізгі құрал бола алатын оқу құралын жасап берудің қажет екендігін еске ала келіп, мұның үстіне мүмкін болғанынша, біріншіден, қазақ жастарының дін жөніндегі түсініктепері теріс бағытқа түсіп кетпеуі үшін, ал екіншіден, қазақтың жазба тілінде татар тілінің орынсыз етек алудына жол бермеу үшін (бұл — қазақтарды татарландырудың ең сенімді тәсілдерінің бірі ғой), мен соңғы кезде Мұхамбет шаригатын үйрене бастап, осыған қоса жіберіліп отырған оқу құралын құрастыруға кірістім. Менің бұл іске кірісімге тағы бір себеп болған нәрсе — қазақ молдаларының өздері де қолдарындағы кітаптарының қолайсыз екенін мойындасты. Ал сауатсыз қазақтардың көвшілігі татардың бастауыш кітаптары олардың балаларына түсініксіз екенін, діннің қажетті және міндетті ережелерінің бәрін біріктіріп жазған бірден-бір татар кітабының жоқтығын, оның үстіне олардың балаларына оқымысты молда болудың ешбір қажеті жоқ екенін, оларға қазір қазаққа сіңген арабша хат танытып, діннің тек ең керекті жерлерін ғана үйрету керек екенін айтады. Ал шынында да іс осылай жүріп жатыр; арабша жазу мен құдай парызын көбінесе шала сауатты қазақтар немесе шетелдіктер үйретеді, олар балаларды ауқатты қазақтардың үйлерінде оқытады; оқуға сол үйдің балаларымен қатар ауылдастарының балалары да жиналады. Міне, осы қалай деген ауқатты қазақ үйлерінің бәрінде дерлік оқу қазіргі кезде осылай жүргізіліп жатыр. Демек, бұл молдалардың өздерінің білімдеріне сай олардың

міндеттері — қазақ балаларына арабша хат таныту және құдай парызының негізгі талаптарымен таныстыру ғана болып отыр. Міне, бұл таныстыру ісі өз ұстаздарынан дін оқуының ішкі мағынасынан гөрі сыртқы бағытын үйреніп алған, ұстаздарының өз көзқарастарын үйреніп алған надан адамдардың қолында болғандықтан, оның үстіне осы пәнге тиісті оқу құралдары жоқ адамдардың қолында болғандықтан — бұл қазірдің өзінде-ақ қазақтың жас буындарына өте жаман әсер етіп жатыр, ал келешекте одан да көбірек әсер етуі мүмкін. Міне, осының бәрін еске ала келе, менің бұл еңбегім балаларына құдай парызын әрбір мұсылманның білуіне міндетті мөлшерінде үйреткісі келетін қазақ үйлерінің және бұл пән оқытылатын орыс-қазақ мектептерінің қолданатын құралы ретінде өзінің алдына қойған мақсатына сай келеді деп сенуге батылым барады; ал оны жай қазақтар ғана емес, сонымен бірге қазақтың көптеген беделді молдалары да мақұлданап отыргандықтан, ол қазақ даласында кең қолданылады ау деймін. Бұл арада тағы бір ескерте кетуге қажет нәрсе — мұндай оқу құралды менің басында ойлағанымдай орыс әрпімен жазу мүлде мүмкін емес; өйткені мұндай дін кітабы шаригат тұрғыларына толық сай құрастырылғанымен де, сыртқы жағынан қарағанда мұсылманша болмаған соң, қазақ арасында сенімді болмас еді, әр түрлі қолайсыз әңгімелер туғызар еді, сөйтіп, іске аспай, мектеп кітапханаларында босқа жатып қалар еді.

Бұл кітап төрт бөлімнен құралады, бірінші бөлімде — иман туралы, басқаша айтқанда, мұсылман діні бойынша иман дегеннің не екені көрсетіледі, құдайдың бірлігін, Мұхамбет оның елшісі екендігін қалай тану керек екендігі көрсетіледі; екінші бөлімде — ағмал — заһир жайы, басқаша айтқанда, құдайға құлшылық ету; намаз оқу, ораза ұстау, кедейлерге садақа (зекет) беру және жалпы қайырымдылық істер істеу, каабе (хажыға) бару, тағы сондайлар көрсетіледі, мұнымен қатар осы бөлімде намаздарда және басқа діни жағдайларда оқылатын аяттар қосылды; үшінші бөлімде — адамгершілік (ахлақ) жайы; басқаша айтқанда, әлқұранның айтуы бойынша

адамның қандай бағыт үстап, қандай адамгершілікте болуы керек екендігі көрсетілді; төртінші бөлімінде — намаз, ораза үстінде және басқа діни жағдайларда оқылатын арабша аяттар қазақ тіліне аударылып берілді.

Мен енді осы оку құралын Орынбор оқу округі попечителінің де айтуы бойынша, аса қайырымды Николай Иванович, Сізге жіберіп, мұны бастыру ісіне өзіңдің араласуыңызды сұрайын деп отырмын; өйткені мұндай татар кітаптарының басылу жолын мен білмеймін (цензор Готвальд деген біреу болса керек) және осындай кітаптың бір-екі мың данасын бастырып алуға қанша ақша керек болатынын да білмеймін; бұл ақшаны мен өз жанымнан төлемекпін. Менің ағайындарым осымен бірге Алдияров пен Қарабаев деген студент туысқандарымның бұл кітапқа корректор болуларын сұраймын.

Осы мәселе жөнінде В. В. Катаринский арқылы, мүмкіндігі болса, жуық арада хабарлауыңызды сұрап едім.

1882 жыл, 12 сентябрь.
Орынбор қаласы.

СІЗДІ АСА ҚҰРМЕТТЕЙТИН ЖӘНЕ
СІЗГЕ ШЫН ҚӨҢІЛІМЕН БЕРІЛ-
ГЕН, СІЗДІН ҰЛЫ МӘРТЕБЕҢІЗДІҢ
БАҒЫНЫШТА ПЕНДЕСІ
Ы. АЛТЫНСАРИН.

B. V. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Сіздің хатыңызды және кітап жаздырып алу үшін маған 180 сом жіберу туралы ресми бүйіріғыңызды алдым; ақшаны алысымен оның көбін Глазуновтың кітап дүкеніне жіберіп те қойдым. Сіздің осы хатыңыдан Александр Григорьевичтің жаңа қызметке тағайындалғанын бірінші рет естіп, қатты қуандым. Құдай ісін оңға бастырысын; оның бұл жұмысы өте маңызды жұмыс, өйткені қазақ жастары білім алуды бізден бастап, Александр Григорьевичтен барып аяқтайтын болады.

Менің пікірімше, қазақ еліне білім таратса алғындар мен мекемелер басқа бір жоғары дәрежелі мектептер емес, тек қана осы халық мектептері мен оқытушылар мектептері ғана. Әр түрлі материалдық және басқа себептерден біздің халық мектептерімізді бітіріп шыққан адамдар бірен-сараны болмаса, өз бетімен қызмет ете билетін және іс жүзінде шын пайда келтіретін толық сауатты, оқыған адамдар болып шыға алмайды; мұны тәжірибе көрсетіп отыр. Сондыктан халық мектептерінен шыққан оқушылардың осы кемшіліктерін толықтыру үшін халық мектептерінен жоғары, бірақ сол халық мектептерімен мақсаттас бір мекеме қажет еді; міне, оқытушылар мектебі осындай мекеме болып отыр. Құдай оның ісін онғартсын-дағы! Меніңше, ілкі кезде, Александр Григорьевич өзінің мектебіне біздің мектебімізді толық бітірмей-ақ оның екінші класынан барған оқушыларды ала алады гой деп ойлаймын. Осы оймен мен Троицк, Ыргыз және Торғай мектептерінен он шақты оқушы әзірлеп отырмын. Бұл жайында Александр Григорьевич пен Сізден нұсқау хабар құтемін.

Менің құдай парызы жөніндегі оқу құралым туралы Николай Ивановичтен осы күнге дейін ешбір хабар ала алған жоқпын. Ол хабардың неге кідіріп жатқанын білмеймін. Мүмкін, оны қарауға қолы тимей жүрген болар. Бұл оқу құралдың корректурасын қарауды өтінген студенттесірім — Алдияров пен Қарабаевтан да жауап алған жоқпын. Бұл жайында Сіз, қайырымды Василий Владимирович, ештеңе білмедіңіз бе? Бұл жөнінде енді не істеуім керек, сіз қандай ақыл айтасыз?

Тым болмаса, оқу құралынды алдым деп жазса да тәуір болған болар еді, мен мұны да біле алмай отырмын. Жұырда бізге жаңа бастық тағайындалғаны жайында қағаз алдым. Сіз, әрине, танысқан боларсыз, қалай, Сізге ұнай ма? Әрине, бастық дегеннің ұнамауы мүмкін емес қой, бірақ ол бұратаналарды оқытуға қалай қарайды еken?

Бізде ешқандай жаңалық жоқ. Біздің оқу істеріміз жаман емес сияқты. Мектептерді аралап, жуырда ғана келіп отырмын.

Бақылаушылар марка жапсырылмаған қолхаттар үшін менен штраф алып жатыр. Сіздің айтқаныңыз келді. Бұл маған сабак, келешекте ақылдырақ болармын.

1882 жыл, 2 декабрь.
Торғай қаласы.

Сізге шын берілген қызметшіңіз
Ы. АЛТЫНСАРИН.

A. A. МОЗОХИНГЕ

Аса қадірлі досым Арсений Андреевич!

Мен Сізге көптен бері хат жазған жоқ едім, ол үшін үлкен кешірім сұраймын. Бұған себеп болған — жылдық есеп, әсіресе ақша есебі. Осы почтамен Сізде болған кезде жаздырған кітаптарды жіберіп отырмын; бұларды мен өткен почтаменғана алдым, онда да толық алған жоқпын. Келесі почтамен 800 сомдай ақшаны бірдей жіберемін. Тағы да қай уақытта және қанша ақша жіберуім керегін күн ілгері хабарлап қойыңыз. Осы жылға арналған ақшалармен бірге анада менде қалған 50 сомнан аса ақшаны да жіберем; әрине, одан Сіздің мектебіңіз үшін жұмсалған ақшаны алып қаламын.

Сіз оқушылардың оқу кітабы жеткіліксіз болып отыр деп жазыпсыз; мен мұны күнілгери ескермеген екенмін. Сіздің қөзіңізше жаздырған кітаптарымыз көбіне оқытушыларға арналған кітаптар еді. Алайда жуық арада әліппе кітабын және біздің оқытушыларымыздың бәрі бірдей жақсы деп жүрген Бунаковтың оқу кітабын алатын болармын. Ал егер бұлар жеткіліксіз болса, онда Сіздің мектебіңізге қандай кітаптар жаздыру керегін және қандай кітаптардың жеткіліксіз болып отырганын маған хабарлаңыз. Кітап жеткіліксіздігі жайында маған Сізде болған кезімде айта қоймаған екенсіз. Әттең, бұл жағдайды мен де, Сіз де есімізден шығарып жіберген екенбіз.

Біздің жақта ешқандай жаңалық жоқ. Бір жаманы — адам арасында да, мал арасында да

жұқпалы аурулар бар; адам арасында — шешек, ал сиыр малы арасында оба аурулары бар.

Молдаға, Бақтыбайға, Баекене және басқаларға сәлем айтыңыз. Өзіңіздің жұмысыныздың қалай жүріп жатқанын жазыңыз: келесі жолы мен де салақтық ете қоймаспын, жазып тұрармын.

1883 жыл, 22 январь.

Сізді шын сүйетін Ы. АЛТЫНСАРИН.

Я, айтпақшы, мен Сізге бір кішкене сөгіс берейін деген едім. Сіз маган жазған хатыңызды «Ұлы мәртебелі» деп лауазымнан бастайтын сүмдышыңыз не? Достар арасында және олардың хаттарында лауазым айтылуши ма еді? Ондай сөздермен мені ендігәрі ұялтып, қызартып жүрменіз, әйтпесе мен де Сізге хатымды «Сіздің ұлы мәртебенізге» деп жаза бастайтын боламын.

өзіңіздің шын досыныз
Ы. АЛТЫНСАРИН.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Жұырда біз қолөнер мектебін Яковлев мектебі деп атау жөнінде реєсми хабар алдық. Қарт оған, әрине, қатты қуанып қалды... Қолөнер мектебін октябрьде ашпақтыз. Ал әзірге мастерскойның жөндей тұрамыз және ағаш-балта ұсталығы өнерінен сабак беретін бір ұсынақты, жақсы оқытушы тауып алу жағын қарастырамыз. Егер ондай оқытушы табыла қоятын болса және ол оның үстіне оқу жазу үйрете де білетін адам болса, мен оған пәтер беріп, оның үстіне 400-500 сом жалақы берудің де тәсілін табар едім, ал 450 сом жалақыны қалай да берер едім. Сіз, қайырымды Василий Владимирович, бұл жөнінде жәрдем ете алмайсыз ба?

Хрестоматияның екінші бөлімін жазып жатырмын; жаратылыс тарихы бөлімін аяқтадым, енді географиялық суреттеме бөліміне кірісп от-

ырмын. Бірақ тағы да бұл хрестоматияны араб әрпімен бастыру керек-ау деген ойдамын. Откен жолы алфавит мәселеісі жөнінде попечительге көрсетсе керек болар деген оймен Сізге ресми түрде хат жазған едім. Осы жөнінде өз пікіріңізді хабарласаңыз жақсы болар еді.

Василий Владимирович, құрметті қамқоршылар жөніндегі ұсынысым өтті ме? Бұған, әрине, мен көбірек ой бөліп жүрмін. Жарақатыңыздан жазылдыңыз ба? Көрдіңіз бе, қаншама сұрақ қойып отырғанымды!

Менің құдай парызы туралы оқу құралым жайында Николай Иванович әлі күнге ешбір жауап бермей отыр. Мұнысы таңырқарлық та, күйінерлік те іс болды. Соңғы жазған хатымда оқу құралымды өзіме қайырып жіберіңіз деп едім, бұған да жауап жоқ. Енді не істерімді біле алмай отырмын.

Біздің жерімізде март айының алғашқы күндерінен бастап-ақ жаз шыға бастады. Бірақ қар кете қойғанымен де, күн өте сүйк және желі бар. Новониколаевскідегі мектеп үйін салу жұмысын бастап жіберу үшін апрельдің 20-лары шамасында Николаевск уезіне барғалы отырмын, әйтпесе С-вның өз басы бұл істе әне-мінемен кідіртіп отыр.

1883 жыл, 1 апрель.

Сізге шын берілген қызметшініз
Ы. АЛТЫНСАРИН.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Николай Иванович!

Сізден қазір ғана алып отырған телеграммаға мен амалсыздан қазір орыс кластарының оқытушылары толық деген жауап қайырғалы отырмын. Әрине, олардың ішінде өздерінің қабілеті жағынан нашарлары да жоқ емес, бірақ оларды ренжіткім келмейді. Оларды тәуір оқытушым болмағандықтан, кезінде қызметке алмай қоя алмадым. Келесі оқу жылының басында бізге жаңа оқытушылар қажет болар; бірақ Сіздің маған

ұсынып отырған білімді жас адамыңызға оған дейін күту, әрине, мүмкін емес. Сіз менің жіберге телеграммамнан Торғайда 25 адамдық ерекше қолөнер мектебін ашқалы жатқанымызды білген боларсыз. Онда оқытатын қолөнерлік сабагымыз, көбінесе ағаш ұсталық жұмыстары болады және егер мектепке тарта алсақ, қыздарға кесте тігу, тағы басқалары сияқты қолөнер жұмыстары үйретіледі. Онан соң Торғай қазақтары бұл мектебіміз біздің қадірлі Яков Петровичтің құрметіне «Яковлев мектебі» болып аталынын деп өтініп отыр. Бұл мектеп қоғам қаражатына ашылады. Әрине, бұл сияқты өте пайдалы мектептің жолға түсіп кеткені өте жақсы болар еді; бірақ бір жағынан, қолөнер кәсібіне, екінші жағынан, жазу-сызуға үйрете алатын қолайлы оқытушы тауып алу оңай болмайды-ау деймін. Не істерсің, Сіздің ақылышызды алып, істі бастап, асықпай жүргізе беруіміз керек, азғантай табыстарымызды да қанағат ете білуіміз керек болады. Сондықтан бұл жұмысты әзірге ағаш ұстасымен-ақ бастай беремін. Ал оқу, жазу жұмысын басқа бір сауатты адамға немесе, бәлкім, қыздарға қолөнерін үйрететін адамға тапсырамыз; бұған жергілікті ханымдардың біреуін лайықтап отырмыз.

Қазақтарға Мұхамбет дінін көбінесе үйде оқыту жұмысына арналып құрастырылған кішкене оқу құралымды мен Сізге кеше ғана жіберіп, бұл сияқты кітаптың татар тілінде басылу жолын көрсетсөніз еken және мұндай кітапты 1000—2000 данасын бастырып алу қаншаға түсетінін білдірсөніз еken деп өтінген едім. Және ол жауабыңызды В. В. Катаринский арқылы жіберіңіз деп өтінген едім, бірақ Василий Владимирович жуырда Орал облысына және одан да әрі қарай жүріп кететін көрінеді. Сондықтан, жауап жаза қойсаңыз, оны А. Г. Бессонов арқылы жібергеніңіз дұрысырақ болар.

Ертең өзімнің туған еліме жүргелі отырмын. Екатерина Степановнаға менен жалынды сәлем айтудыңызды сұраймын.

Сізді аса қадірлейтін және
Сізге шын берілген Ы. АЛТЫНСАРИН.

Мен Сізді тағы да бір өтінішпен мазалаймын. Торғай облысындағы мектептердің жанынан оқытушыларға және оқушыларға арналған кітапханалар ашпақпын. Бұған 700 сомға жуық ақша да жинап алдым. Бұл кітапханалар олардың кітаптарымен тек оқушылар мен оқытушылар ғана пайдалану үшін емес, сонымен қатар мектеп бітіріп қырда жүрген жалпы сауатты адамдар да білімдерін өз бетімен кетере берулері үшін пайдалы кітаптар және оқу құралдарын тауып алуларына мүмкіндік туғызу мақсатымен ашылады. Мениң енді ек-үш класты халық мектептерін бітіріп шыққан адамдар еркін түсіне алатын, білімнің барлық салаларынан кітаптар және оқу құралдарын таңдап алу жөнінен қиналышп отырмын. Егер уақытыңыз және мүмкіндігіңіз болып, осы көрсетілген мақсатқа қолайлы деп табатын кітаптарыңызды және оқу құралдарыңызды айтып берсеңіз, бізге үлкен қамқорлық еткен болар едіңіз.

1883 жыл, 15 сентябрь.
Орынбор қаласы.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса қайырымды Николай Иванович!

Сізге бірталайдан бері хат жазбағаныма кешірім етіңіз. Мұндай кінәмді Сіздің асқан кең пейілдігіңіз ғана кешіре алады. Сізге хат жазбағанда естен шығарғанынан емес, соңғы кезде көбіне өте көңілсіз жүргендігімнен жаза алмадым. 1883 жылдың көктемінен бастап осы жылдың аяғына дейін дерлік сырқаттанып, барса келместің сапарына кетіп қала жаздадым; ал осы жылдың басынан бастап жақын туысқандарымның арасында көп жылдардан бері келе жатқан жауыздықпен күресуіме турға келді. Бұл мәселе былай басталды: өткен жылдың аяғында денсаулығым нашарлап кеткендіктен және өзім тәуір көретін Торғай уезі күйзеліп қалғандықтан, бұл уезд менің енді жаңадан бастайын деген істеріме жаңадан қаражат бере алмайтын болғандықтан, мен одан күйлірек және жұттан аман Николаевск уезіне, өзімнің туысқандарымның арасына көшіп барған едім.

Бұл елде менің екі немере туысқаным болыстық-қа таласып, он жылдан бері араздасып жүр еді; бүкіл болысты екі партияға бөліп жіберген бұл талас өте қатты шиленісіп, ұрысқа жетіп, бұл бақытсыз болысты қатты күйзелткен болатын. Мен келісімен жай бұқара халық мені туысқандарын татуластырар деп үміттеніп мұны менен қатты сұрай бастады. Менің татуласыңдар дегеніме әлгі ақымақтар көнбейді. Сондықтан халыққа: бұл таласып жүрген адамдарды болыс сайламаңдар, басқа бір адамды сайламаңдар деуіме тура келді. Осы кенесім бойынша, көпшілік бір беделді ақсақалды болыс сайлады. Сонымен жаңағы туысқандарымның біреуі әр түрлі қас адамдардың тіліне еріп попечительге де, губернаторға да, тіпті ішкі істер министріне де қызмет адамдарын сайлауға орынсыз қол сұқты деп менің үстімнен арыз жаудыра бастады. Тіпті олар мені бұл үкіметке қарсы ойы бар бір социалист болар дейміз, өйткені бұл іске келіп қол сұғуына басқа себеп болуға тиіс емес еді (бұл жала қазақтардан шықпаған болар) деп өтірік қаралауға дейін барды. Сөйтіп, іштей ренжісем де, жауап беруіме тура келді... Бастықтар мені Орынборға шақырып алды. Ондағы ойлары: Николаевск уезінде сайлау өткенше мені сылтауратып басқа бір жаққа жібере тұру ғой деймін. Болыс қоластының қамын ойлап тіпті өз туысқандарының мұddeлеріне қарсы шыға, жақындарына кенес беруге адамгершілік көзбен қараганда әркімнің де правосы болуға тиіс қой; ал онан соң мен де елде алым-салық төлеп, земство жөніндегі және басқа натуралық міндеттерді өтеп отырган басқа қазақтар сияқты үй иесімін ғой, сондықтан сол болыста сайлауға дауыс беруге менің де правом бар ғой. Бірақ бастықтар әуелгі кездे өте қорқып қалған болса керек, мені мың шақырым жерден шақыртып алды. Дегенмен ақыры түсінісіп, мені кінәсіз деп тауып (кешегі күні ғана) еліме қайтуға босатып жіберіп отыр...

Бұл айтылған қолайсыз әңгімелердің үстінен мен татарлар мен татаршылардан да өзіме қарсы көп жасырын жау шыгарып алдым, міне, осындай нахақ жалалардың бәрі жиналышп менің сезімтал және осындайға әлсіз жаныма өте жаман эсер ете-

ді... Қайтерсің, қымбатты Николай Иванович! Заман осылай болған соң, амалын тауып мүмкіндігі болған жерде қазақ халқының елдігін бұзып, болашағын бұлдіріп жатқан жауыздыққа қарсы күресе беру керек. Суга батып бара жатқан кісіні көре тұрып қол ұшын бермеу арамдық болар еді; ал осы қол ұшын берудің өзі де қауіпсіз болмағаны ғой. Менің өз ойым және істеп жүрген ісім үкіметтің ұстаған бағытына толық сәйкес келетін болғандықтан, бұрын мен қажетті жерінде мені бастықтардың өздері де қолдайды ғой деп сенуші едім; бірақ бұған да сене беруге болмайды екен. Ал енді құдай басыма не салса да мен күшімнің жеткенінше туған еліме пайдалы адам болағын деген негізгі ойымнан, талабымнан еш уақытта да қайтпаймын. Құдайым тек адам баласының жауыздық қылықтарына қарсы тұруға, нахақ жала-жапсардың құйігінен арманда кетпеуге дем берсін.

Менің оқу жұмыстарым, құдайға шүкір, жаман жүріп жатқан жоқ. Барлық уездерде, қырдағы уездік қалаларда екі класты мектептер ашылды, бұларды мен енді қалалық үш класты мектептерге айналдыруды сұранып отырмын. Оның үстіне Торғайда, қымбатты және адал ниетті Яков Петровичтің құрметіне «Яковлев мектебі» деп аталын деп берген өтінішім бойынша соның атымен аталған қолөнері мектебі ашылды. Екі жылдан кейін Жаманқала оқытушылар мектебінен өзіміздің жас педагогтеріміз шыға бастайды. Оларды әзірленген ісіне пайдалануымыз керек. Соңдықтан ел ішінен болыстық мектептер ашу үшін қазақ арасынан кедейлерден басқаларынан үй басына 1 сом ақша жинау жөнінде осы жылдың басында бастықтардан және қазақ қауымдарынан сұраған едім, бұл іс қазір ойдағыдай шешіліп отыр. Бүкіл облыс үшін бір техникалық мектеп ашу мәселесі көтерілліп отыр. Бұл мектепте қолөнерінен басқа қазақтар өздерінің шикізаттарын іске асыра алатын білімдер, мысалы, тері илеу, байпақ басу, түбіт орамал тоқу, май шам жасау сияқты өнерлер үйретілуге тиіс. Бұл жөнінде мен губернатордың екі класты мектептердің жанынан қолөнері бөлімдері ашылса қайтеді деген пікіріне ғана қосылмай-

мын. Бұл мәселенің қалай шешілерін білмеймін. Сіздің бұрынғы шәкірттеріңіз, менің қазіргі жолдастарым тегіс аман, өз істерімен айналысып жатыр. Мен оларға өте ризамын. Жақын арада Троицкідегі приход мектебінен Соколовты да өзіме тартып алайын деп отырмын: ол Троицкідегі тұрмысына наразы көрінеді. Міне, Торғай облысындағы оқу жұмысы жайындағы қысқаша есебім осы.

Екі күннен кейін ақыры Троицкіге жүргелі жатырмын. Өзіңізге шын көңілмен берілген Ы. Алтынсаринды анда-санда есіңізге алайп отырыңыз.

Е. С. ИЛЬМИНСКАЯГА

Сәлем бердік, мейірімді Екатерина Степановна! Денсаулығыңыз қалай? Сырқаттана береді деп естімін, шын ба?

Мен осы жылы көктемде Қазанға барып қала жаздадым, Сізді және Николай Ивановичті бір көргім-ақ келіп еді, бірақ сәті түспеді. Сонда да әлі де болса үмітімді үзген жоқпын. Барғанда тіпті өзімнің барлық үй-ішімді, балаларымды ала барғым келеді; қазір үш балам бар оның біреуі майталман жігіт, тек тым тентектеу, жауынгер болады ғой деймін.

1884 жыл, 14 сентябрь.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Николай Иванович!

Мен әлі күнге Орынборда жатырмын. Қазақтың бастауыш мектептерінде қолөнері сабағын енгізу мәселесі жөнінде губернатордың қаһарына душар болдым. Мен: қолөнері сабағын мектептерінің алдына қойып отырған басты мақсатына — қазақ балаларын орыс тілін, орысша дұрыс жаза білуді үрету мақсатына кедергі болады, өйткені оқу уақытының бүкіл курстың бәрін жалпы білім беретін пәндерге пайдаланғаның өзінде де қазақ балалары орыстың тілі мен жазуын әрең меңгере-

тінін тәжірибе көрсетіп отыр деп мәлімдеме түсірген едім. Бұл губернатордың шамына тиіп, ол мені бір шет аймаққа жер аударып жібере жаздады. Бірақ мұның бәрі қазір В. В. Катаринскийдің араға түсуінің арқасында ғана қайтадан жөнделіп келе жатқан сияқты. Жалпы айтқанда, соңғы кезде мені, әйтеуір, ешбір кінәсіз көп әуреге салды. Амал не!...

Бірақ мен Сіздің, мейірімді Николай Иванович, шағыммен мазаңызды алайын деп отырған жоқпышын. Қазір қазақ хрестоматиясының екінші бөлімін құрастырып жатыр едім (айтқандай, орыс әліппесін қайдан алып жүрсің деген сияқтыларды айтып, мені бұл сорлы кітап үшін де мұбталага салды); ал кітаптың осы бөлімінің тарих тарауында қазақ тарихынан да мақалалар берілуі керек еді, бірақ оған еш жерден материал таба алмай отырмын. Тіпті Левшин мен Вельяминов-Зерновтың шығармаларын да еш жерден таба алмадым. Соңдықтан қазақтар жайында тарихи материалдар Қазаннан табылmas па еken, немесе егер ондай кітаптардың сатылатын жері болса, кімге жазып, кімге ақша жіберуіме болар еken, осы жөнінде маған бір жақсылық жасамас па екенсіз деп Сізге өтінгелі отырмын.

Сонымен қазақ тілінде бір жалпы білім беретін кітап құрастырып, туған еліме тағы бір қызмет көрсетейін деп отырмын, мейірімді Николай Иванович, ал осыдан кейінгі жерде, сірә, тырбаңдауды қойып, малшы болып жарапған жанмын гой, мал бағуға шығатын шығармын. Біздің татар профессорларымыздың кесірінен қазақ арасына қазір терең тамыр жайып алған бәлемен күресу қыын еken; ал сәл нәрседен жақпай қалған адад адамның басын жойып жіберуден тайынбайтын өкімет бастықтарымен істесу одан да бетер қыын және қауіпті еken...

Енді, сірә, шынымен үйіме қайтатын сияқтымын. Екатерина Степановнаға менен жалынды сәлем айтудыңызды өтінемін.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Қостанайдан қазақ ауылдары арқылы тұра Ақтөбеге қарай шығып, февральдің 25 күні осында келіп отырмын. Мұнда бірнеше күн боламын да, қайтадан Қостанайға қайтамын; одан кейін оқу жылы басталғанша Қостанайдан ешқайда шықпаспын деймін. Біздің жақта жаңалық жоқ; жұрттың бәрі бұрынғы күйінде тұрып жатыр; тек анда-санда облыстың қылышынан қан тамған бастығы келіп қалды деген алып-қашты хабармен бір дүрлігіп қалады. Мектептеріміздің жайы қай жерде де жаман емес. Торгайдың қолөнері мектебіне ерекк қиімдерін (орысша) пішіп-кесуді үйрететін қөвшілікке арналған бір оқу құралы керек еді; ал Азия халықтарының қиімін, өзіңіз көрдіңіз, оқушылардың өздері де тіге біледі. Әсіреле пішу үлгілерін қайдан алдыруды білмеймін. Чирковский керек деп отырған, сурет салудың бастуыш құралын да білмеймін. Оның үстіне екі класты мектептердің бәріне де кітап тұптеу станогі мен жабдықтарын алғым келеді; өйткені қырдағы бекіністерде кітап тұптеушілер жоқ болғандықтан, ондай құралдардың өте қажет екенін көріп отырмыз. Сондықтан осы айтылғандарды қайдан, қалай алдыруға болатынын, Василий Владимирович, маған хабарлауының мүмкін болмас па екен? Оナン соң біздің барлық мектептерімізде де Отанымыздың суретпен көрсетілген тарихы бар болғандықтан, осы суреттерге сай Рождественскийдің «Отан тарихын» жаздырып алушы қажет деп отырмын. Бәлкім, Сіз халық мектептері үшін жылма-жыл округтік басқарманың қаржысына жаздыратын кітаптарыңыздың тізіміне осы оқу құралдарын енгізуі мақұл табарсыз. Біздің екі класты мектептерімізді өзгерту туралы әр түрлі жобалар туралы не істеліп жатқанын білмеймін. Қазақтарға білім беру жөнінде гі жоқтаусыз, кем-кемнен істеліп жатқан жоспарымыз бастықтардың өзінше бір жаңалық жасағысы келіп жаңа жобалар ұсынуының салдарынан тоқтап қалып отырғаны есінде түссе күйінесін.

Біз әуелі әрбір уездік қалада бір-бір орталық мектеп ашып, онымен қатар оқытушылар мектебін ашпақ болып едік. Мұның бәрін істеп шықтық. Осыдан кейін жуырда қазақтардың өзінен оқытушылар шыға бастайтынын еске алып, болыстық мектептер ашу үшін тұтін салығын көбейту туралы да мәселе қозғаған едік. Бұл да орындалып еді. Осы болыстық мектептеріміздің барлығы немесе, ең болмағанда, олардың бірқатары 1886 жылдың көктеміне, біздің жас оқытушыларымыздың оқуларын бітіріп қайту қарсаңына дайын болуы үшін болыстық мектептердің үйлерін салу жұмысына осы жылы кірісуіміз ғана қалып отыр еді. Бірақ тап осы араға келгенде бұл сейлемге үтір, тіпті тыңғы¹ қойылып, енді жаңа сөйлемнің қашан және қай түрде басталатынын біле алмай отырмыз. Егер бұл жаңа сөйлем оңай сөйлем болып келсе жақсы болған болар еді, бірақ, сірә, олай болмай, қыын сөйлем болып келер, оны толық орындау ол істі қалыпты орнықты түрде жолға қою тым қыынға соғар және ұзаққа созылар деп қауіп етіп отырмын. Бірақ күштінің айтқаны болады-дағы, амал не. Я, айтпақшы, тағы бір қателескен жерімді хабарлауды ұмытып кете жаздап-пын-ау. Уезд бастықтарының (мысалы, Ырғыз уезіндегідей) орынсыз мазалай берулерінен құтылу үшін екі класты мектептерге экономдар сұрай жүргенім өзінізге белгілі. Осы жөніндегі ұсынысымды жазып отырып, байқамай оларға төлейтін қаражатқа осы күні мектеп менгерушілеріне беріп жүрген 60 сомды да қосуға болады деп жазып жіберіппін. Ал оқытушылар арасынан қойылған менгерушінің керек екенін, сондықтан ол менгерушілерді қосымша сыбағасынан қағудың орынсыз екенін кейін ғана аңғардым. Бұл іс, менің алып отырған хабарыма қарағанда, әлі кеңсе арасында көрінеді. Мектеп менгерушілерінің менгерушілік жұмысы үшін осы күнге дейін алып келген 60 сом ақшасын сол күйінде қалдыруды мүмкін деп таппас па екенсіз? Егер қажет болатын болса, менің осылай деп өтініш еткенімді Сіз попечительге де айта алар едіңіз.

¹Тыңғы — сұрау белгісі деген мағынада.

Әзірге бұдан өзге жаза қоятын да ештеңе жоқ қой деймін. Біз байғұстарды ұмытып кетіп жүрмекіз.

Евпраксия Васильевнаға менен жалынды сәлем.

1885 жыл, 5 март.
Актебе.

Сізге шын берілген досыңыз
Ы. АЛТЫНСАРИН.

A. A. МОЗОХИНГЕ

Аса сүйікті досым Арсений Андреевич!

Бирюкова деген қызыға үйленуіңізге шын ние-тіммен қуанып батамды беремін, өйткені мен ол қызды да, оның ата-анасын да көптен бері біле-мін, бұлар барлық жағынан да дұрыс адамдар. Сондықтан Сіздің осы адал, мейірбанды үймен жегжат болғаныңызға қатты қуаныштымын. Үй-лену деген, сүйікті досым, шынында да жас адамдардың өміріндегі бір аса маңызды, елеулі кезең. Өмірдің бұл кезеңіне аяқ басқан кезде оның арты не боларын, әрине, шындарап ойлану керек. Осы жағынан қарағанда Сіздің бұл сияқты мәселеге шын мән бере қарағаныңыз маган ете ұнап отыр. Ал енді жас келіншегіңізben жақсы тұрып, бақытты өмір суретініңізге сенемін және осыған тілек-теспін; өйткені Сіз де, досым, бір сабырлы, жақсы адамсыз, тұрлаусыз адам емессіз. Ал Сіздің келін-шегіңіз де көргенді жерден, кішіпейіл, қалтқысыз өмір сурген үйден шыққан адам. Ендігі жерде мынадай ақылды бұлжытпай ұстаңыз, бұл менің айтып отырған ақылым емес, атақты философ-педагог Коменскийдің ақылы. Ол кісі: «қолындағы барына қанағат ете билетін адам шын бақытты адам және біз өзіміздің адал еңбегімізben тір-шілік етіп отырмыз дей алатын адам — шын бақытты адам» деген екен; ал тағы бір араб философи бақыттылық пен байлық неде дегенде — «ынса-тылықта» деп жауап берген екен: міне, осы ақылды алыңыз. Өз өмірін теріс өткізіп жүрген басқа адамдарға еліктемей, Сіздің жас келіншегіңіз де осындаі көзқарасқа үйренсін.

Мен сіздердің бақытты, раушан минутыңызды сұраусыз айтқан ақылыммен күнгірт түсіріп отырған тәріздімін. Бұл үшін Мария Васильевна екеуінің маған қанша ұрысып, кейісеңіздер де ықтияр, мен оларыңды көтере беремін.

Жолыққанша сау болыңыздар, сүйікті жастар, шын ниетіммен сіздердің аман-сау, бақытты болуыңызды тілеймін. Тойға деген шашуымды январь айының аяғында күтіңіздер, қазір үлгере алмай қалып отырмын.

Василий Федорович атайды және оның өзім үлкен құрмет тұтатын әйеліне менен жалынды сәлем айтыңыз.

1885 жыл, 26 октябрь.

Өзініздің Ы. АЛТЫНСАРИНЫҢЫЗ.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Николай Иванович!

...Менің мектеп жұмыстарым орталық мектептерде, құдайға шүкір, жақсы жүріп жатыр. Әйтеуір, бізде болғандардың бәрі де және екі класты мектептерімізді бітіргеннен соң оқушыларымыз барып түсken оқу орындарының бастықтары да осыны айтады. Жұырда бір қуанышты хабар алдым; қазір біздің төрт оқушымыз оқып жатқан Красноуфимскідегі реальное училищениң директоры біздің оқушыларымыздың қабілеттілігін тамаша мақтап, мұны дәлдедеу үшін округтің попечителіне олардың істеген заттарының үлгісін — былғары мен сабын — жіберіпті. Қазақтарға мұндай өнер үйретуді Василий Владимирович екеуміз қоймай жүріп енгізген едік. Ал попечитель өз тарапынан әлгі заттарды министрге жіберіпті. Бұл қазақ балаларының реальное училищеде оқи бастағанына алты ай ғана болды. Біз, Василий Владимирович екеуміз, қазақтардың арасынан бастауыш орыс мектептерінің ашылуын, бұларды жақсы бітіргендерінің бірқатарынан: 1) басқаларға орыстың тілі мен жазуын үйретуші етіп

шығаратын оқуға; 2) тері илеу, сабын қайнату, майшам жасау және қазақтардың мал шаруашылығынан түсетін жұн-жүрқадан жай мата тоқу сияқты өнер үйрететін практикалық мектептерге жіберілуін сұрап келеміз. Ал қазақтардың тез қадаммен отырықшылық тұрмысқа көшіп жатқанын еске алып, халыққа осы жөнінде көмектесу мақсатымен ағаш ұсталиғы үйретілетін ерекше, тек қана ерекше екі-үш қолөнері мектептерін ашуды ұсынып едік. Міне, енді біздің бақыттымызға бұл алғашқы тәжірибеміз жақсы жеміс беріп отыр. Торғайда ашылған Яковлев атындағы қолөнері мектебінде ағаш ұсталиғы және киім тігу (машинамен тігу) жұмыстары қазір өте жақсы жүріп жатыр. Бірақ біздің күнәміз — бастаудан әрі аяғымызды бастырмай отыр. Болыстық мектептер туралы әзір ешбір ресми хабар жоқ. Басқа жобаларымыз да тоқтап жатыр, бұл — қараңғы адамдардың айыбы емес, сауатты адамдардікі!.. Біздің ісіміздің жайы осындай!...

Бұл арада Сіздің алдыңызға бір тілек қойып мазаңызды алайын деп отырмын. Сіздің жас таңыстарыңыздың ішінде арнаулы қолөнері мектебін бітірген ағаш ұстасы немесе ұста-токарь бір адам жоқ па? Бұл сабактарды оқытып жүрген оқытушымыз май айында бізден кеткелі жатыр. Егер қолайлы бір оқытушыға мензесеңіз, ал ол бізге келуге қарсы болмаса, маған арыз жаздырып жіберсеңіз, бұл бізге істеген үлкен қайырымыңыз болар еді. Ана жолы Сіздің маған Қазаннан ұсынған екі оқытушыңыз жөнінде амалсыз сөзімнен шықладап едім, бірақ бұл жолы олай болмайды. Оның жайы басқаша еді. Мен онда бастықтарымыздың ауызша берген уәдесіне сеніп, Қостанайға келіп қоныстанған орыстардың балалары үшін жуырда басқа бір екі класты мектеп ашамын ғой деп ойладап едім. Бірақ бұл мәселе әкімдеріміздің әрқашанда істеп отыратын кесірінен әлі күнге дейін шешілген жоқ. Мұның себебінің не екенін де білмеймін, бірақ жүрт: бұл мектеп ашу мәселе сін әкімдер көтермей, оқу бастықтары көтерген-діктен ғана тоқтап жатыр деседі. Бұл оқытушылардың біреуі қалай болған күнде де май айында керек болады. Мен Сіздің қайырымдылығыңызға

сенемін. Өзімнің алғашқы өтінішімді еріксіз орындаі алмасам да, Сіз оны жіберерсіз деп ойлаймын. Қолөнері мектебіне татар тілін білетін оқытушы табылса жақсы болған болар еді, бірақ ондай оқытушы табылмайды фой. Сондықтан қазақ не татар тілін білмейтін орыс оқытушысымен де қанағаттана береміз. Қолөнері мектебінің оқытушысына 400 сом жалақы береміз, ал пәтер, отын, шам тегін беріледі.

Александр Павловичке көп-көп сәлем айтыңыз. Смоленский мырзалар мен Смоленская ханымдарға, Николай Алексеевичке сәлем айтыңыз. Мен олардың алдында кінәлімін, өйткені осы уақытқа дейін хаттарына жауап брген жоқпын. Әзірге ұрыса берсін; бірақ егер Сіздің білетін адамыңыз жоқ болса, қолөнері мектебіне оның да оқытушылар тауып беруін сұраймын.

Мен бұл мылжыңмен сізді жалықтырып жіберген шығармың, сондықтан жазуымды тоқтатып, Сізге және Екатерина Степановнаға мың сан құлдық айтумен хатымды аяқтаймын.

1887 жыл, 19 март.
Қостанай қаласы.

Сізге шын берілген І. АЛТЫНСАРИН.

Ф. Д. СОКОЛОВҚА

Көптен бері Сізге хат жазбағаныма, қымбатты досым Федор Демьянович, ренжіменіз. Хат жазбаған себебім, Қостанайда ашылатын орыс мектебі жөніндегі мәселе осы уақытқа дейін шешіліп болған жоқ, бұл мәселенің жауабы бүгін болмаса, ертең келер деп күтіп отырмын. Оның бер жағында мынандай да бір жағдай болып қалды: егер уезд начальнигінің тілмашы болып кіре алатын болса, Маужан Байжиенович оқытушылық қызметті тастағысы келіп жур. Ал бұл жұмыс қазіргі тілмаш Қаржасов мырзаның уездік басқармаға іс жүргізуши болып тағайындалуына байланысты бұл жөнінде губернатор уәдесін берген көрінеді. Бірақ осы шытырман-шатақтар әлі шешіліп болған жоқ. Сондықтан мен Сізді шын көңіліммен қуантқым

келсе де, қуанта алмай отырғанымды өзіңіз де түсінетін боларсыз.

Бірақ үмітіңізді үзбеуіңізді өтінемін, онан соң егер өзі тілемейтін болса әйеліңізді алып кетпеуіңізді сұраймын, Қостанайда мектеп ашу мәселесі немесе Байжиеновты тілмаш етіп тағайындау мәселесі қалай болған күнде де сентябрьден қалмай немесе ең әрі кеткенде октябрьден қалмай, Орынборға өзім барғанымда бір жайлы болып шешілуі керек.

Үрғызыда қыздар мектебін ашу үшін август айының орта шенінде сонда барғалы отырмын. Сонда көрісеміз. Әзірге сау бола тұрыңыз. Әйеліңізге менен сәлем айтыңыз. Шын ықыласыммен оның аман-есен болуын тілейтінімді айтыңыз. Ол кісі уайым жемесін. Қүйеуін о кісінің қалауы бойынша қазір болмаса да, жуық араның ішінде орналастырамын.

Асығып отырмын, досым, хатымның тәртіпсіздеу жазылғанына кешірім етіңіз.

1887 жыл, 5 август,
Қостанай.

Өзіңіздің ы. АЛТЫНСАРИНЫҢЫЗ.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Жаңа губернатор да ақырында келіп жетті. Жұрттың бәрі ол жайында жақсы пікірде қалды. Ал мектеп мәселесі жайында ол менімен әбден толық сөйлесті, айтқанымның ешбіреуін есінен шығарып жібермесін деп мен оған айтқанымды әдейі жазып та бердім. Ол запискамда облыста оқу жұмысының барысы, училищелердің мұқтаждары туралы жаңадан керекті оқу орындары мен оқу жұмысын жақсартудың шаралары жөніндегі өз ойларым туралы толық жазып бердім. Маған өте риза болып қалған сияқты, тіпті менімен көрісінгенге дейін уезд начальниктерінің ұсынысы бойынша жасаған кейбір бұйрықтарын да өзгертуі. Тек Ақтөбе мектебіндеғана Спиридоновтың өзі

және оның шәкірттері, мысалы, глобустың не екенін білмей қалып, ұятты болды деседі. Жоғары класс оқушыларының мұндай болмашы заттарды білмеуі, әрине, мүмкін емес; бірақ сауал қоюдың түрі оқушылар мен және тіпті оқытушылармен де сөйлесудің түрі үлкен мәселе гой; олардың қай-қайсысының да қорқып, сасып қалуы мүмкін. Оның үстіне К. де Спиридоновты жек көреді. Ол (К. өте мисыз адам, әдепсіздеу айтқаныма кешірім етерсіз), қиқаң шығарғыш, ашуланшақ; өзі еш нәрсенің паркына түсінбейтін болса да, әр нәрсеге араласа береді, өзінің түсінуінше қарапайым, жай адамның қандай да болса бір қарсы пікірде болуын өз басының дәрежесіне кемістік келтіру, абыройын тәгу деп біледі, ондай бастық деген сор гой, бірақ амалың не? Сондықтан мен губернаторға уезд бастықтарының мектептің ішкі тұрмысына араласуының, жалпы алғанда, қажеті жоқ сияқты дегенді ауызша да, запискамда да еппен, сыпайы түрде ескертіп қойдым. Сөз арасында губернаторға; біздегі кітап түптеу ісі — үйде істелетін іс, ол үшін біз ешкімнен ешқандай қаржы сұраганымыз жоқ, ал ана жұз сом дегеніңіз әрбір мектептің жалпы сметасынан жұмсалып отырылады дедім; ал онан соң мұндай қолөнерінің мектеп шаруашылығына өте пайдалы екенін, өйткені оку құралдарының бәрін оқушылардың өздері түптеп алатынын, сөйтіп, ол бізді жаңа кітаптар алу шығынан, мұқабасы жоқ болғандықтан оқушылар қолында тез жыртылып қалатын кітаптарды жылма-жыл сатып ала беруден құтқаратынын айттым; етікшілік өнері де қазақтарға мектептің көмегісіз де өте таныс өнер екенин түсіндірдім. Губернатор менің айтқандарымның бәрін де мақұлдай берді; сөйтіп, жүрерінде уезд басшысы бір-бір техникалық мектеп ашу, не тым болмағанда төрт уезге сондай екі мектеп ашу жайында пікіріңізді тапсырыңыз деп сұрады; мұны мен оған запискамда да жазған едім. Бұл пікірлерімді мен Орынборға барған соң тапсырамын гой деймін; ол жаққа август айының орта шенінде барғалы отырмын. Менің ойымша бастауыш мектептер әзірге жеткілікті, оларды тек нығайтып, оку істерін ойдағыдай жүргізуге бағыт-

тап отыруымыз керек. Ендігі жерде, министерствоның көрсеткеніндей, жаңа тіпті техникалық немесе ең кемі өнеркәсіптік мектеп ашу, ол мектептерде былғары илеу, сабын қайнату сияқты мамандықты үйрету, ол өнерлерді үйрететін оқытушыларды қазақтан даярлау үшін қажет болса Красноуфимск реальдық училищесінде стипендия мөлшерін көбейту жайын қазірден ойланған пайдалы болар еді. Осы мәселелер жайында мен Сізбен жайғасып отырып сейлескім, ақылдастырылған келеді.

Орынборға август айының ортасына таман барамын. Жоғарыда айтылған жобаларым туралы жұмысымды бітіргеннен кейін сол жақтан Ақтөбе-ге, онан Қостанайға барамын. Апрель айының ішінде үш уездің — Торғай, Ырғыз, Николаевск уездерінің жаңа, ескі мектептерінің бәрін аралап шықтым, тек Електеғана бола алмадым, ейткені балам сырқат деген телеграмма алыш, қайтып кеттім; балам сүзек екен, әрең жаны қалды. Қазір ол, құдайға шүкір, тәуір болып кетті; енді ат құлағында ойнап, шауып жүр.

Ал егер біздің облысты араламақ болсаңыз, Орынбордан бірге шыққанымыз жақсы болар еді.

Уезде де, облыста да жалпы алғанда жайшылық; астықтың шығысы жақсы, елдің малы аман.

Жаза қойғандай басқа еш нәрсе жоқ. Сіздің жұбайыңызды аса құрметтейтінімді білдірем, ал Сіздің өзіңіздің шын берілген қызметшіңізбін.

1886 жыл, 3 июль.
Костанай.

Ы. АЛТЫНСАРИН.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Николай Иванович!

Сіз арқылы тапсырылған хаттың біздің оқу мәселемізге үлкен жәрдемі тигенін Сіз өзіңіз де ендігі билетін боларсыз. Бұрын қазақтар үшін мектеп ашу пайдасыз деп болмай келген губернатор болыста бірден алты болыстық мектеп аш деп

мені асықтыра бастады, ал мен де оның орындалуын кешіктірмедім; осы жылдың басына дейін екі жарым айдың ішінде айтылған алты мектепті ашып, орналастырып та болдым. Содан кейін жағдай да өзгеріп қалды. Губернатор Проценко қызметінен босатылды. Оның орнына генерал Барабаш келіп отырды, бұл ақылды, оқымысты және жалпы алғанда қазақтарға, олардың түрмис мәселелеріне жаман қарамайтын адам екен. Едәуір серпіліп қалдым, қымбатты Николай Иванович, құлашты сермел жатырмын; Ыргыздағы қыздар мектебінің жанынан қазақ қыздары үшін биыл әйелдер пансионын ашамын; Қостанайға көшіп келген орыстар үшін орыс мектебін ашып қойдым. Ақтөбеде қыздар мектебін аштым, Торғай, Елек уездерінде тағы да екі облыстық мектептер аштым; Красноуфимскідегі реальное училищеде қазақтардың техникалық ғылымдарға оқыту үшін төрт стипендия тағайындалды, ал ауыл шаруашылық мектебінде қазақтарға атақты, іскер өз өнерін өте сүйеттін Соковниннің басшылығымен ауыл шаруашылығын оқыту үшін бес стипендия тағайындалды. Бұл ауыл шаруашылығы мектебінде оқу ісі түгелінен тәжірибеге негізделіп қойылған, онда: былғары илеу, сабын қайнату, май шайқау, құмыра жасау істері, ағаш-токарь, ұста-слесарь өнерлері үйретіледі, ал ауыл шаруашылығынан — огород егу, бау-бақша салу, мал шаруашылығы, егіншілік жайлары үйретіледі, осылармен қабат жаңа машиналармен, олардың құрылыштарымен таныстырылады, мал емдеу тәсілдері, астыққа зиянды жәндіктермен күресу тәсілдері үйретіледі. Мен қазір осы Красноуфимск училищесіндегі етіп облыстың өзінде қазақтар үшін арнаулы ауыл шаруашылық мектебін ашу туралы жоба ұсынып отырмын. Әлдеқашан-ақ ашылуы қажет болған, бірақ осы уақытқа дейін кінә өзімізден де болар, ашылмай келген бұл жаңа оқу орындарының берін ашуға енді асығуымызға тұра келіп отыр; асығуымыздың қажет болатын тағы бір себебі — біздің облысымыз таратылсын деген лақап күштіліп барады, ал таратыла қойса, қоғам қаржысы екі немесе үш жерге бөлініп кетеді, олай болған күнде, жанында завод, фермалары болатын ауыл

шаруашылығы мектебін салу сияқты күрделі жұмысты істей алмай қалуымыз да мүмкін.

Ал енді Килячковты тезірек жібере көріңіз, бұл жөнінде өтініш етіп мазаңызды алғаныма кеңдікпен кешірім етіңіз. Ол осы уақытқа дейін келген жоқ, ал мектебі 21 августа ашылды. Килячков кідіріп қалған соң, мен жергілікті поп Малышевтан өзінің дьяконын уақытша етіп тағайындауын өтініп отырмын; бұл дьяконның басқа істері де аз емес. Сондықтан ол ойдағыдай өқытады-ау деп сене алмаймын. Орынборға әдейі губернаторға жолығайын деп және онымен жоғарыда айтылған мәселелер жайында сөйлесейін деп келген едім. Ол облыстағы халық ағарту жұмыстарына байланысты қағаздардың бәрін жазуды менің өзіме тапсырды, сондықтан мен мұнда губернатордың мектеп мәселеі жөніндегі іс жүргізушісі есебінде құлшына істеп отырмын.

Осы айдың 11 күні түнде округтік попечитель келді, ол біздің жаққа, Қостанайға барғалы жатыр. Орынбор төңірегінде бірқатар мектептер ашу жөніндегі жұмысымды октябрьге дейін қоя тұрып, онымен бірге жүруім керек болып отыр. Мен осы жерден шанамен Қазанға, Сіздерге барғалы жатыр едім той, бірақ енді жағдай өзеріп, өзімнің бұл ынтық тілегімді қоя тұруыма тұра келіп отыр. Мен Сізді сырқаттау деп естідім. Ол рас болса, біз — бүкіл қазақ елі болып — құдайдан Сізге саулық беруін тілейміз және шарапаты кең алла біздің бұл дұғамызды қабыл қылар деп сенеміз.

Сәлем бердік, қымбатты Екатерина Степановна! Мен қалай да Сіздің үйге барайыншы деп едім, бірақ сәті түспей қалды. Тірі болсам, келесі жылды қалай да барамын.

1888 жыл, сентябрь.

Сізді шын құрмет тұтатын,
өзіңізге мейлінше берілген қызметшінің
Ы. АЛТЫНСАРИН.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Сізге өте бір қайғылы хабар білдіруіме тұра келіп отыр. Біздің Бессонов Александр Григорьевич, сірә, есінен айрылған болар деймін. Эйтпесе оның өз оқушыларына істеген сорақылықтарын басқаша түсіне алатын емеспін. Бақсам, ол оқытушылар мектебінің үшінші және төртінші кластарында оқушылардың қарсы болуына қарамастан бір ай бойы інжіл мен оның парыздарын уағыздай бастапты. Осының нәтижесінде бір жағынан, ол оқушыларға өшігіп, қатал қарай бастайды да, екінші жағынан, оқушылар оқудан бас тарта бастапты. Тіпті ол өз шәкірттерін залым деу сияқты сөздерге дейін және оларды кластан жекелеп шығаруға дейін барыпты.

Бұл әлі еш нәрсе емес, құдай сақтасын, Александр Григорьевичтің бұл қылышын қазақтар естіп қоймасын, нағыз бәлеке сонда қаламыз. Осыған ілік болғандай сөздер Орск татарларының арасында қазір де бар көрінеді. Қайта бұл З-класшәкірттеріне мың сан рақмет, олар ата-аналарымыз мектептен шығарып алып, оқып білім алуға жол бермей қояр деп қауіптеніп, Александр Григорьевичтің әлгі уағыздарын тістерінен шығармай жасырыпты ғой. Эйтпегенде мұнымен тек оқытушылар мектебінің келешегін ғана емес, онымен қабат жалпы орыс — қазақ мектептерінің бәрінің де келешегін мұлдем бұлдіріп алуымыз мүмкін ғой.

Бұл мәселе, меніңше, Василий Владимирович, өте маңызды мәселе, сондықтан мұны кешеуілдетуге болмайды. Орскіде беделі күшті еki қазақ губернаторға, министрге шағым беруге ойлары барын айтты. Орыс — қазақ мектебі арқылы білім алуға мәңгі зиян келтіретін бір масқара жанжал көтеріліп кетуі мүмкін. Александр Григорьевичті басқа бір жерге (мүмкін болғанынша тезірек) аудару, оның орнына басқа біреуді тағайындау жайын қарастыра көріңіз, эйтпесе біздің бұл досымыз, мүмкін, қазақтарға жақсылық ойлап жүрген де болар, бірақ өзінің мінезсіздігімен, ал

тура айтқанда (әдепсіздеу айтқаныма ғафу етіңіз) мәжнүндігімен біздің бәрімізді де қашып құтылғысыз бір бәлеге душар етер деп қорқамын.

Осылардың бәрін мен емескілеу түрде Қостанайда естіген едім, ал анығын келіп оқушылардың өздерінен білдім. Александр Григорьевичке, әрине, барған жоқпын, одан бәрібір ешқандай манпагат шықпаған болар еді. Өйткені Орскіге попечитель келіп кеткен кезде ол мені өзінің қылышымен таң қалдырған болатын. Мен сонда-ақ осының есі дұрыс па еken деп ойлаған едім. Ал шынында да өзіңіз ойлап қарасаңызышы — осының есі дұрыс па?..

Ожданымның наразылығын басу үшін осындай тым қолайсыз жағдайларды өзіңізге хабарлап, бұл сияқты болып көрмеген халден бізді қалай да құтқарапсыз деп сенемін. Александр Григорьевичке енді, сірә, сенім бола қояр ма еken. Егер қазір оны масқара болудан қорғап қалмайтын болсақ, мұның түбі оны бір жаманшылыққа әкеліп соқтыра деп қорқамын. Шынына келгенде, орыс оқу орындары үшін оның жақсы оқытушы бола алатынын Сіздің өзіңіз де теріс деп айта алмасыз, ал бірақ аяғыңды басқан сайын әдет сақтап, абылап отыруды керек қылатын бұратана халық арасында ол жақсы әкім ие инспектор бола алмайды.

Әсіресе осы соңғы жағдай жөнінде менің жүргегім сыйздайтын себебі — оқытушылар мектебі біздің оқушыларымыздың барып түсетін мектебі еді, бұлар сонда белгілі бір білім алып, қазақ халқының тұрмысына шынында да пайдалы болған болар еді. Олар Александр Григорьевичтің тілегеніндей тез арада христиан дінін таратушылар болып шыға алмағанымен де, дүниені дұрыс тануды таратып, фанатиктік идеяларға қарсы тұра алатын, қазақ халқының ақыл-ойы мен экономикасының дами беруіне көмектесе алатын адамдар болар еді. Міне, осылардың бәрі мұндай епсіз жарым есті басшылық салдарынан жойылып кетуі мүмкін. Қатты айтып отырғаныма кешірім етіңіз, қайтейін, ішім күйеді!

Евпраксия Васильевнаға менен жалынды сәлем айтыңыз, хатымның тәртіпсіздеу жазылғанына

кешірім етіңіз. Оны дұрыстап жазуға бұл пәтерден сия да, тіпті қаламұш та табылмай отыр.

Жалынды сәлем жолдап отырган өзіңізге шын берілген
қызыметшіңіз Ы. АЛТЫНСАРИН.

Иә, айтпақшы, мен екі класты мектептерді қалалық мектептерге айналдыру керек деген сияқты бір үлкен ұсыныс енгізген едім. Ол жөнінде не істеліп жатыр, оған не деседі, өзіңіз осыларға қалай қарайсыз? Сізге бұл ұсыныстың мазмұнын әр кездерде айтқанмын, Сіздің оны мақұлданыңыз есімде. Тағы бір жаңалық мынау: Іргыз мектебінің меңгерушісінің орнына Н. И. физика — математика факультетінің кандидаты А. Смоленскийді жіберіп отыр; мен оны алуға уәде бердім. Қазір Ақтөбеге бара жатырмын, өйткені онда не жасалып жатқанын өткен жылдан бері көргенім жоқ еді. Оның басынан бақытсыздық арылмай-ақ қойды; Спиридоновты ауыстырып, Даниловты тағайындал едік, ол өліп қалды. К. дегеніңіз жаңа талаптар қойып, нұсқаулар беруін қоймайды, тіпті оқытушылар дайындауға дейін барды. Онымен енді шатасып қаламын-ау деп қорқам, қандай шыдамға да бір шек бар ғой. Ал, шата-са қойсам әділеттік үшін мені қолдарсыз.

1889 жыл, 20 февраль.

Орск қаласы.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі, қымбатты Николай Иванович!

Александр Васильевич Смоленскийдің біздің момын елімізге келуін үлкен қуанышпен қарсы аламыз. Оның бізге ұнайтынына ешбір күмәнім жоқ, бірақ біз және біздің жұртқа тегіс сүйкімді бола бермейтін сахарамыз оған ұнар ма екен; әсіресе Александр Григорьевичті Сіздің тілегіңіздей Ақтөбеге жібере алмайын деп отырмын, енді оны Ыргызға тағайындауға тұра келеді. Себебі Данилов бейшара қайтыс болғаннан кейін ешбір лайық адам таба алмай, мен сол бойда-ақ Ақтөбе мектебінің меңгерушісі етіп, бұрын тәжірибесі ке деп мұндай жұмысқа өзім тағайындарай жүрген Лапшинді тағайындал едім. Бірақ қазір біріншіден, оның тәжірибесінің жеткілікті екеніне кейін көзі жетті, ал екіншіден, ол жергілікті Ақтөбе көпесі Саморуковтың қызына үйленді, сондықтан оның да жағдайын көтере түсуім әділетті болады — деп білдім. Ендігі жерде бұл жастардың алдан күткен үміт, тілектеріне және олардың жаңа туысқандарының күткен үміттеріне қарамастан, оларды Ақтөбеден Ыргызға аудару қолайсыз деп білемін. Бірақ Александр Васильевич үшін Ақтөбе мен Ыргыздың арасында оншалық айырма болар ма екен? Рас, Ыргыздың табиғат жағдайы Електен нашарлау, Ыргызда семинариядан ешкім жоқ, өйткені бізден Царегородцев те уездік басқармаға кетейін деп жатыр (реті келген соң айта кетейін, мен бұл жөнінде попечительге шағынып, оның семинарияда қазна есебіне тәрбиеленіп шыққанын, оқытушылық қызметте алты жыл істеуге міндетті екенін, қазнадан жол ақша алғанын айттым: мен оны әбден қолдан шығып кеткендіктен босатқанымды білдірдім); бірақ Ыргыздың екі класты мектебінде екі қазақ жігіті бар; оның біреуі — Красноуфимскідегі реальное училищенні бітіріп келген, екіншісі — оқытушылар мектебін бітірген — екеуі де өте жақсы адамдар, Александр Васильевич олармен үйлесіп кете алады. Одан кейін Ыргызда мировой судья және тергеуші болып Алмұхаммед Сейдалин істейді. Ол қазақ-

тарды оқыту ісіне өте ынталы адам. Биыл ол қазақ қыздары үшін Үргызда Қазақ сахараасындағы ең тұңғыш 20 кісілік қыздар мектебін ашуыма көмектесті: ал уезд начальнигі бұрын Қазанда әскер командованиясы кеңесінің бастығы болып қызмет істеген Гайжевский де іскер, дұрыс адам. Үргызда тек оқушылардың үйі ғана нашарлау еді, бірақ бұл үшін жаз шыға бөлек үй салмақ болып жатырмыз.

Бұл айтқандарыма қоса айта кетейін, қазір мен екі класты төрт мектебімізді үш класты қалалық немесе уездік мектептерге айналдыруды сұранып жатырмын; бұлардың жаңында бір-бірден оқытушы — инспектор болмақ; оның жалақысы жаңылмасам, 900 сомдай, пәтері қазнадан және ол жалпыға бірдей мемлекеттік қызмет правосымен пайдаланады. Бұл пікір іс жүзінде жүзеге асатын болуы керек, өйткені округ попечителі менің пікірімді мақұллады, ал оның бер жағында екі класты мектептердің бұрынғы қаражатының үстіне аз-ақ қосымша қаражат керек, бұл қаражатты қайдан алуға болатынын мен көрсетіп те бердім. Егер бұл ойымыз жүзеге асатын болса, онда Александр Васильевичке, оның біліміне қарай қолайлырақ келетін оқытушы — инспекторлық қызмет те әзір болады. Ал онан соң егер ол біздің сахараны, қазақ даласын үната қойса, біздің облыстарымызда одан да жоғары қызмет табыла береді...

Міне, Александр Васильевчтің алдында тұрган жұмыстар осылар. Бізге оның келуі керек пе, керек емес пе деген жағын, қымбатты Николай Иванович пен Екатерина Степановна, енді өздеріңіз шешіңіздер.

Осымен Бірге Сізге телеграмма соғып, оның жауабын Орскіге жіберуіңізді сұрап отырмын, өйткені мен Ақтөбеге жүріп барамын, жолшыбай Орскіге соғамын, сол арада Сіздің ризашылығыңызды алып, Александр Васильевичті тағайындау жайында реєсми бүйрек бергім келеді. Смоленскийге жол шығынын төлеу туралы сұрануым мүмкін бе екенін біле алмай отырмын; өйткені ол Сіздің жазғаныңызға қарағанда, қазна есебінен оқыған адам емес және семинариядан да жіберілген адам емес көрінеді ғой. Мұндай жағдайға

бірінші рет кездесіп отырмын, сондықтан бұл жағында білетін адамдармен кеңесіп алуым керек.

Айтқандай, тағы бір өтініш. Округтік басқарманың бүйрығы бойынша мен жаңадан тағайындалған оқытушының саяси жағынан сенімділігін жергілікті губернатордан сұрап білуім керек еді. Ал менің ойымша, ол Сіздің сұрауыңызға тезірек жауап берген болар еді. Сондықтан жергілікті жерде керек болатын күәлікті сұратып алады өз мойныңызға алмас па екенсіз?

Біздің жақта әзірге ешбір жаңалық жоқ. Ісіміз, құдайға шүкір, ілгері басып келеді. Соңғы кезде тек денсаулығым нашарлап жүр. Әлсін-әлі алыс ауылдарды үнемі салқын мезгілде, не қара суық құзде, не ерте көктемде аралап журу денсаулығыма әсер ете бастады. Әйткенмен, алланың бір рақымы болар тағы, бірқатар міндеттерімізді орындағанша қызмет етіп, кейін тыным алармыз...

Мені ұмытпағаныңызға, қымбатты Екатерина Степановна, шын жүргімнен рақмет айтамын. Сіздің маған әрқашан зер салып, үнемі жақсы қарағаныңыз құдайдан қайтар.

1889 жылғы февраль іші.

Шын жүргінен сыйлайтын бағынышты
пендеңіз БІ. АЛТЫНСАРИН.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Орск арқылы Ақтөбеге өтіп бара жатып, Орскідегі оқытушылар мектебінде болған қолайсыз әңгімелерді естіп, Сізге Александр Григорьевич жайында бірқатар көңілсіз нәрселерді хабарлаған едім, Ақтөбеден қайтып келіп мен оқушылар жағынан да құлақ аспаушылықтар болғанын, бұған оқытушылардың да кінәсіз емес екенін анықтадым. Әсіресе, мен өзінізге мәлімдегенімдей Александр Григорьевич інжілді түсіндіргені құдіктендіріп, күйіндірген еді. Ал енді анықтай келгенде, бұл оқыту сипатында немесе соған үқсас сипат-

та болған нәрсе емес екен, педагогика сабағын оқыту үстінде сөз арасында ғана айтылған нәрслер екен. Сондықтан Сізге жазған хатымдағы белгілі жағдайдың әсерінен еріксіз айтылып кеткен қатты сөздерім мен таққан кінәларымды қайтып аламын. Мен тек бір сезім жөнінде ғана сол пікірімде қаламын: оным егер Александр Григорьевич өзін біразырақ өзгертіңкіреп ұстамайтын болса, сірә, ол оқушылармен, ең әуелі-ақ оқытушылармен үйлесе қоймас: өйткені осы болып отырған әңгіменің ең басы солардың наразылығынан туып отырған көрінеді (мұны Сізге құпия түрде айтып отырмын).

Жақында Орскіде Карл Андреевич болып кеткен екен, қазақ оқушыларына тым қатты қарамаса еді деп қорқып отырмын. Олардың ішіндегі бір бекейліктен басқаларының бәрін мен өзім жақсы білемін, бәрі де өте дұрыс бағыттағы оқушылар, іштерінде өте дарынды, өте зейінділері де аз емес. Оларды құдай үшін қоргай көрініз!

Пенсия жайында өзіңзге мәлім, мен попечительге хат жазып жібергенмін. Осы мәселе жайында және менің қалалық мектептер мен қыздар мектептері туралы сұрағандарым жайында бірер рет хабар алmas па екенсіз?

Үйге жетуге асығып отырмын, қар еріп, жол бұзыллып кете ме деп қорқамын.

Евпраксия Васильевнаға дұғай сәлем. Мен 200 мың үтқан жоқпын ба?

Наследницацкая станциясы.
1889 жыл, 6 март.

Шын қадірлейтін, өзіңзге
берілген қызметшінің Ы. АЛТЫНСАРИН.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Сізге соңғы хатымды жазғаннан кейін мен тағы да ауырып қалдым. Бұл жолы бұрынғыдан анағұрлым қатты ауырдым, жүрт мені жаны қалса болар еді деп қауіптенді. Әлі де аурумын, үйқым жоқ десем де болады, тамақ ішпеймін, жүрегімнің соғуы күшті, ентіге беремін. Троицкіден үшінші доктор шақыртқанымнан кейін, қазір тәуірлексің деседі, ол маган 10 июльге дейін ішетін дәрі беріп кетті. Өзімді бір құдайға тапсырдым, тағдырда жазылғаннан артық ештеңе болмайды гой.

Сіздің хатыңызды алдым, оныңызға үлкен рақмет. Егер тәуір болсам, август айының аяғынан бастап облысты барлап қайтпақшымын. Ал егер Сіз август айының орта шенінде не болмаса 20-лары шамасында бізге келсеңіз, онда біз Торғай, Ырғыз арқылы Орынборға дейін аралаған болар едік.

Бұдан артық жаза алатын емеспін. Қөргенше қош болыңыз, қымбатты Василий Владимирович.

Сізше шын көңілмен берілген бағынышты пендеңіз.

1889 жыл, 15 июнь.

Ы. АЛТЫНСАРИН.

**Ы. АЛТЫНСАРИН
ТУРАЛЫ
ЕСТЕЛІКТЕР**

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН

(Некролог)

Торғай облысының Қостанай қаласында, ұзак-қа созылған ауыр науқастан (өкпе қабынуы) соң июльдің 17-і күні Торғай облысы училищелерінің бірінші инспекторы Ы. Алтынсарин... 52¹ жасында қайтыс болды. Бұл облыс үшін де орны толмас қаза.

Алтынсариннің мектептік білімі Орынбордағы Шекаралық басқарма тұсындағы бастауыш орыс-қазақ училищесімен шектелген болса да, ол өзінің талаптылығы, дарындылығының арқасында және орыстың оқыған білімді адамдарының (В. В. Григорьев, Н. И. Ильминский, т. б.) тікелей әсерімен өз бетінше айтарлықтай білімге қолы жетті, сөйтіп, Отанның және өзіне қандас қазақтардың пайда-сина іс атқарған аса көрнекті қайраткер болды.

Алтынсарин қызмет жолын 60 жылдардың басында Торғай қаласындағы орыс-қазақ училищесінің қарапайым оқытушысы болудан бастап, халық училищелерінің инспекторы қызметін ат-қарумен аяқтады, арасында Торғай уездік бас-

---

¹ Дұрысы Ыбырай 48 жасында дүние салған.— Аудармашыдан.

қармасының іс жүргізушісі және Торғай уездік судьясының міндетін атқарды.

1876 жылдың өзінде-ақ Алтынсарин қазақтардың аса көрнекті қайраткері ретінде, сол тұста Орынбор қаласына келген ҳалық ағарту министрі граф Г. А. Толстойға жеке таныстырылған болатын, сол кездесуде ол қазақ жазуы үшін әліппе транскрипциясы қандай болуы керек деген даулы пікірдің орыс алфавитін еш өзгеріссіз енгізу арқылы ғана шешілетініне графтың көзін жеткізген еді.

Қазақ гимназистеріне жүргізген оқыту тәжірибесі Алтынсариннің ойын тамаша дәлелдеп берді, сейтіп, ол граф Толстойдың тапсырмасы бойынша орыс әріптерімен терілген қазақтың грамматикалық әліппесін және хрестоматияны бастырып шығарды. Бұл ұлы ой-пікір, құрастыру жұмыстары, шығыс соғысы (1877) тұсында уақытша кедергіге кездесті, тіпті қазірде де толық қолдауға ие болмаған сияқты. Бірақ бұл ой-пікір өлмек емес, бұл ой-пікір өз халқын қалтқысыз сүйген Алтынсаринге мәңгілік ескерткіш белгі секілді.

1879 жылдың сентябрінде Алтынсарин Торғай облысындағы жақадан ашылған орыс-қазақ училищелерінің инспекторы болып тағайындалады, сейтіп, өзінің он жылдың инспекторлық қызметінің барлық кезеңінде де қазақтар арасында орыс білімін, озық адамзаттық қасиеттерді таратуға барынша күшін салды. Марқұм ерлерге арналған бірнеше орыс-қазақ училищелерін, бір әйелдер және бір арнаулы қолонер училищесін — өзі қадірлейтін полковник Яковлев атындағы Торғай қалалық училищесін ашып, негізін қалады.

Алтынсарин мектеп оқытушыларына өте мейірбандықпен қарап, олардың әрқайсысына да мұқтаж жағдайда қол ұшын беруге әрдайым даяр тұратын, сонысы үшін де оны оқытушылар шынайы сүйіп, құрмет тұтатын.

Қазақтар да оны өте жақсы көріп, оған соншалықты сенім артатын...

Ол қазақтар мен Россияның пайдасына барынша ынтасымен қызмет еткен қайраткер, шын мәнінде пайдалы, барынша сүйкімді, ақылды әрі

адал адам болды. Түйіп айтқанда, Алтынсарин өз халқының көшпелі, қараңғы қауымы арасына Россияға деген сүйіспеншілік пен европалық цивилизация жарығын әкелуші — қазақтар арасынан алғаш шыққан апостол¹ болды...

Атың өшпесін сенің, кең байтақ қазақ даласының ізгі перзенті, Орыс мемлекетінің адал еңбеккері һәм пайдалы қызметкері!

«Оренбургский листок», № 31, 30 июль, 1889 жыл.

ТРОИЦК ГИМНАЗИЯСЫНЫҢ ШӘҚІРТІ А. БАЛФОЖИННІҢ Ү. АЛТЫНСАРИННІҢ ҚАЙТЫС БОЛУЫ ТУРАЛЫ Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ ХАБАРЫ

Сізге Торғай облысы қазақ мектептерінің инспекторы Алтынсарин мырзаның қазасы туралы хабарлаймын. Ол 1889 жылдың 17 июлінде қайтыс болды. Ол бүкіл жаз бойына ауырды, дерті жүрек ауруы болатын. Соңғы үш күн бойына ол ештеңені естімей әрі тілсіз жатты.

Семьясында екі ұл, екі қызы балалар қалды. Ұлken ұлы 9 жаста, кішісі 2 жаста. Қызының ұлкені он екі жаста болса, кішісінің жасы бірде. Мен оның жиенімін, Троицк гимназиясының үшінші класында оқып журмін. Мені гимназияға оқуға Алтынсарин ағам орналастырған болатын...

Алтынсариннің ұлкен ұлы қазір Қостанай мектебінде оқып жүр, келер жылды оны гимназияға орналастырса деймін...

Сіздің бағынышты қызметшіңіз АХМЕТБЕК БАЛФОЖИН. (Шамамен 1889 жылдың сентябрі).

¹ Апостол — (грек сөзі — елші деген мағынада) — көне әдебиетте христиан дінін ел кезіп жүріп уағыздаушы жан. Бұл жерде: белгілі бір идеяны, көзқарасты табанды насиҳаттаушы, қолдаушы деген мағынада.— Аудармашыдан.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙДІҢ ЕСТЕЛІГІНЕН

1858 жылдың октябрінде мен Шекаралық комиссияға қызметке тұру мақсатымен Орынборға келдім. Ол кезде комиссия председателі ориентрист галым Василий Васильевич Григорьев еді, ал комиссия кеңесшілерінің қатарында менің жолдасым Алексей Александрович Бобровников те бар еді. Мені қазақ тілі қызықтыратын, алайда ғылыми әдебиетте мәліметтердің жоқтығынан мен Қазанда жүргенде бұл тіл жөнінде ештеңе біле алмадым.

1859 жылы генералдық штабтың полковнигі Виктор Дезидерьевич Данdevильдің басқаруымен Каспий теңізінің шығыс жағалауын — Маңғышлақтан бастап, Парсы шекарасына дейін зерттеу, суретке түсіру мақсатымен экспедиция жасақталды. Экспедиция жұмысы 1 майдан басталып, октябрьге дейін созылды. Мен экспедицияға түркмендермен қарым-қатынас жасауға керекті тілмаш есебінде қатыстым. Экспедицияға қатысқандығымның белгісі ретінде түркмен тілінің азгана материалы жадымда қалыпты.

Орынборға қайта оралған бойда В. В. Григорьевке барғанымда оның үйінен қазақ мектебінде тәрбиеленіп, оны алғаш бітірушінің бірі Үбырай Алтынсаринді жолықтырды.

Оқу бітірісімен ол туған аулына оралып, онда өзінің әділ әрі тұра билігімен аты шыққан, әйгілі атасы Балғожа бидің қолында тұрады. Немересінің білім алуына қамқорлық жасаған да осы кісі, қазақ мектебінің ашылатындығы жайлы хабарды естісімен, ол бес жасар Үбырайды алдын ала мектепке жаздырып қояды.

Григорьев Балғожа биді өте жоғары бағалаған, сол үшін де Алтынсаринді жақсы көрген. Ал шынына келсек, Үбырайдың өзі де адамдық қасиеті мен дарынының арқасында генералдың толық ілтипатына ие болған еді.

Сонымен мен Алтынсаринмен В. В. Григорьевтің үйінде кездестім. Василий Васильевич Алтынсаринді айрықша сипаттай келіп, бізді бір-бірімізben таныстыруды.

Алтынсариннің жұмыс қағазында «Облыстық басқармаға кіші тілмаштық қызметке 1859 жылдың 1 авгусында кірісті» деп жазылған. Осы кезеңде Азиялық департамент қарамағындағы Орынбор ведомоствосының қазақтары ішкі істер министрлігінің билігіне ауыстырылып, өздерінше облыс болып құрылды да, Шекаралық комиссия Орынбор қазақтарын басқаратын Облыстық басқарма делініп, жаңаша аталды. Шекаралық комиссияның бүкіл құрамы облыстық басқарма қарамағында қалды, оның председателі енді басқарушы деп аталатын болды.

Алтынсариннің жігерлі талабына сүйсінген В. В. Григорьев оның білім алудына жол ашқысы, көмектескісі келді. Сөйтіп, ол Ұбырайды қазақтар жеріне қызмет бабымен немесе өтінішпен келген кезде пайдаланатын өзінің тілмашы етіп тағайындаиды. Алтынсарин күн сайын таңғы сағат 9-дан тұсқі 3-ке дейін басқарушының пәтеріндегі қабылдау бөлмесінде болып жүрді.

Қабылдау бөлмесінен кейінгі бөлме — қабырғаларына сансыз кітаптар толы үлкен сөрелер қойылған Григорьевтің кең кабинеті болатын. Оның кітапханасы бай, онда орыс тіліндегі кітаптар да айтарлықтай көп еді.

Григорьев Алтынсаринге оқуға кітаптар беріп тұрды, ал ол кітаптарды оқуын орыс чиновниктері немесе қазақтар сирек те болса қабылдауга келген кезде ғана (чиновниктердің қабылдауга келгендейі жөнінде ол басқарушыға мәлімдеп тұруға тиісті болатын, ал қазақтар келгенде тілмаштық жасайтын) үзгені болмаса, қалған уақыттарда бас алмай оқып жүрді.

Орыс тіліндегі кітаптарды оқу барысында Алтынсарин В. В. Григорьевтің кеңесі бойынша өзіне тұсініксіз орыс сөздерін жеке бір дәптерге тізіп жазып, оны Василий Васильевичке көрсетіп тұрды, ал ол болса әрбір тұсініксіз сөздің дәл, әрі қысқаша мағыналық анықтамасын жазып, тұсініріп отырды.

Осылайша бірнеше күндер өтеді.

Қажырлы Алтынсарин әдеби журналды тауып алдып, енді олардағы беймәлім сөздерді тере отырып, түнімен оқитын болды, бір аптадан соң жур-

налистикада жиі кездесетін түгелге жуық шетел сөздері жазылған жуан дәптерді Василий Васильевичке ұсынады. Василий Васильевич оны дәптерімен қоса қып шығады, сүйтіп, байғұс баланың енді маған келмескे шарасы қалмайды. Бұл дәптер екеуміздің бітпейтін әңгімеліз үшін материал да, тақырып та болды, сонымен Алтынсарин екеуміздің таныстығымыз нығая түсті.

Алтынсарин маған күнде кешкілік 7-лерде келіп, түнгі 12-лерге дейін болып жүрді. Біздің әңгімеліз негізінен алғанда сөздерді дұрыс түсіну, ұғыну төңірегінде өрбитін. Мен шетел сөздерін орыс тіліне аударып қана қоймай, әсіресе мәселе техникалық терминдерге терілгенде уақытпен шектелмей ол ұғымдарды кеңірек түсіндіріп отырдым. Шынын айтуым керек, Алтынсарин менің ұзақ-сонар түсіндірмелерімді соншалықты сабырмен тыңдайтын. Сүйкімді жас ретінде Алтынсарин менің семьямның қалаулы қонағына айналды.

Біздің кешкі сабақтарымыз жайлы (арасында жүріп Алтынсарин оның үйіндегі орыс тіліндегі барлық кітаптарды оқып та шыққан-ды) естіген соң, В. В. Григорьев Алтынсаринді өз қарамағындағы тұрақты кезекшіліктен босатты, сүйтіп, оның енді біздің үйде күнде өртеңгілік болуына мүмкіндік туды.

Осы тұста біздің үйде бір жас ханым — қонақ бар еді. Таңертенгіліктен тұс мезгіліне дейін әйелдер тоқумен айналысатын да, Алтынсарин қастарында отырып, оларға дауыстап, көркем шығармалар оқитын. Ол екпінге байланысты қателескенде немесе түсініксіз сөз кездескенде тыңдаушылары оны қолма-қол түзетіп, әрі түсіндіріп беріп отыратын. Сөйтіп, кітап оқу — тұрақты түрде ауызекі әңгімелесуге ұласатын. Оның біртебірте бізге үренісіп, жақын тартқаны соншалық, өзінің барынша әдептілігі мен ұяң мінезіне қарамастан, бізбен тұскі ас ішуге келісетін. Ол тұскі астан соң менің демалуыма бөгет жасамау — әрі кешке қайтып келу үшін, әдетте жиі кетіп қалып жүрді.

Кейде таңертенгілік мезгілде, Алтынсарин облыстық басқармадағы қызметіне баратын. Бірде

оған советник Ордаға жіберілетін шағын жарлықты аударуды тапсырады. Алтынсарин оны таза қазақ тіліне аударып береді. Бірақ ол кіші тілмаш болғандықтан да оның аудармасына аға тілмаш қол қоюға тиісті болатын. Ал ол болса қатты ашуланып, Алтынсариннің аудармасын сыйып тастап, татар тілінде жазып береді. Алтынсарин бұл оқиға туралы маган үлкен өкінішпен айтып берген еді...

ҚОСТАНАЙ ЕКІ КЛАСТЫҚ ОРЫС-ҚАЗАҚ МЕКТЕБІНІҢ ОҚЫТУШЫСЫ Ф. Д. СОКОЛОВТЫҢ естелігінен

Менің қырда болған барлық кездерімде де марқұм Иван Алексеевичтің¹ бүкіл өмірі, өзінің сүйікті қазақ халқының білім алуына алаңсыз арналған болатын. Ол халық өмірін жіті қадағалап, оның тыныс-тіршілігін қапысыз тереңнен үқты.

Ол бар күш-жігерімен, әрекет-айласымен халқын исламға соншалықты соқыр сеніммен берілген сүйкімсіз татарлардың ықпалынан сақтауды, сол үшін де қазақтарға орыс халқының үлгісінде білім, өнер жолымен әсер етуді өзінің алдына басты мақсаты етіп қойды.

Ол ылғи да «Қырда татарлардың әсерін күштегі көрме, тәңірім» дейтін, «Мұхамбеттің ілімін насиҳаттаушыларды» жиіркенішпен еске алатын. Оның туған халқының білім алуы жолында соншалықты шынайы әрі барынша қамқорлықпен әрекет жасағаны Алтынсариннің облыстың түкпір-түкпірлерін аралап, қазақтардың оқып білім алуына қажетті үй басы төлемді (салық) көбейту туралы ықпалды қазақтармен жүргізген әңгімелерінен де, осындай мақсатпен қазақ халқының беделді ақсақалдарын қонақ етіп сыйлауынан да айқын көрінеді.

Орыс достары, әріптестері Ы. Алтынсаринді осылай атаган — Аугармашыдан.

Ол Торғай облысы инспекторы болып сайланғанға дейін облыста екі-ақ училище — Троицк (қазір Қостанайдағы) мен Торғайда болған болса, ал қазір училищелер саны — 14, оның 4-і екі кластық орталық және орыс — қазақ училищесі, 4-і болыстық қазақ мектебі, бір болыстық орыс — қазақ мектебі, қазақ балаларына арналған бір қолөнер мектебі, Қостанай және Ақтөбе тұргындарына арналған 2 орыс училищесі және жанында интернаты бар бір әйелдер училищесі, бұдан басқа Красноуфимск қолөнер училищесінің ауыл шаруашылық бөлімі мен орыс-башқұрт ауыл шаруашылық мектебінде қазақтар үшін (Троицк мен Орынбор гимназиясындағы) көптеген қауымдық (қоғамдық) стипендиялар тағайындалған.

Ұбырай Алтынсарин халық оқытушыларынан іске ұқыпты қарауды талап ете отырып, оларға қатаң қарады, жауапсыздық танытқандарды аяусыз түрде айыптал отырды. Оқу-ағарту ісін жанымен сүйген ол өз қарамағындағы оқытушылардың да іске осындай жанашырлықпен араласуын көргісі келді.

Ол оқытушылармен етene әнгімелесе отырып, олардың көnlінде оқу ісіне деген құштарлықты оята білді. Қоғам алдында біздің беделімізді көтеріп, адал және пайдалы еңбеккерлер деп мақтанышпен қарай отырып, өзгелердің де мұғалімдерге құрметпен қарауын талап етті. Әдетте ол жиын-жиналыстарға, отырыстарға мұғалімдерсіз, жалғыз сирек баратын, көбіне-көп біздерді қасына ертіп жүретін. Ол әсіресе жас қазақ мұғалімдеріне ыстық ықыласпен қарайтын, оларды орыс киімінде, орыс қауымы арасында көргенде айрықша қуанушы еді, ол тегінде мұғалімдердің ерекше сеніміне бөленген жан болатын.

Жеке басының тірлігінде ол өте сүйкімді, ақ жарқын жан-ды. Қандай кезде, қандай жағдайда болмасын, онымен сыр бөлісуге, сөйтіп, оның бар адал жанымен кеңес беретініне немесе іспен көмектесетініне шұбасыз сенуге болатын. Қазақ халқы оған зор құрметпен қарады. Ұбырай алтынсарин мұндай құрметке әбден лайықты еді, оның есігі кім-кімге де болса әрдайым ашық болатын: ақыл-кенестері өз алдына, ол қазақтар

үшін қыншылық жылдарда оларға өзінің дәулетімен де көмектесті, қыншылықта ұшырағандарға ешқандай да өсімсіз заем түрінде өз ақшасын таратып беретін, көбінесе қарыздарын қайтартып та алмайтын-ды. Орыс қоныстанушылары да оны қайырымды және әділ адам деп белетін. Қостанайдың интеллигенттері ол жоқта кәдімгідей зерігер еді.

Ол отырыстың сәні болатын, көңілдік әрі сүйкімді әңгімеші ретінде оны барлық жерде де айрықша ықыласпен қарсы алатын.

Оның Троицк молдаларының ықпалына түскен николайлық қазақтар арасында жаулары да болды. Олар оны «орыстарға ерекше ілтипатпен қаралғаны» үшін опасыз деп атады. Оны әсіресе Ыргыз қаласында қазақ қыздарына арнап мектеп ашқаны үшін де жек көрді...

28 сентябрь, 1889 жыл.

ЕКІ КЛАСТЫҚ АҚТӨБЕ ОРЫС-ҚАЗАҚ МЕКТЕБІНІҢ ОҚЫТУШЫСЫ А. МОЗОХИННИң ЕСТЕЛІГІНЕН

Біздің мектебімізден 700 шақырымдай жерде тұратын Алтынсарин әдетте бізге жылына бір немесе екі рет келіп кететін, әр келгенінде үш күн болып, уақытының көбін мектепте жұмыспен өткізетін: таңғы 9-дан түскі 2-ге дейін кластарда болып, кешкісін сағат 6-дан 8-ге дейін кешкі дайындыққа қатысатын. Біздің бос уақытымыз тек қана тұнгі 8 бел 12-нің аралығы, кейде онан да кешірек мезгіл болатын. Бұл уақытты біз шынайы жолдастық әңгімен өткізетінбіз, иә, жолдастық әңгімен, өйткені Ибрагим Алтынсарин оқытушылардың тек бастығы ғана болып қойған жоқ, олардың әкесі де, шынайы мейірбан жолдасы да бола білді.

Оның мектебімізге келуі бейне ұлы мерекедегідей қуанышты жағдай болатын...

Оған бәрін де, мектептегі жұмысында жіберген барлық кемшіліктерінді де, тіпті ревизия кезінде де байқалмайтын жайларды, баршасын да айтуға болатын, оның барлығына да ол қай кезде болмасын келешекте не істеу керектігі жөнінде қайырымды жүргімен нақтылы ақыл-кеңес беретін.

Алтынсарин марқұмның біздің мектеп жұмысына қатысты еңбегі жөнінде бұдан басқа айтарым жоқ. Бір нәрсені ғана айтқым келеді: ол барынша әділ, адаптация аса қайырымды болатын.

28 сентябрь, 1889 жыл.

ТҮСІНІКТЕР

Ы. Алтынсариннің ұсынылып отырған жинағының I бөліміне енген өлеңдерінің деңі 1879 жылы жарық көрген «Қазақ хрестоматиясы» оқулығы, С. Сейфуллин жинап, бастырыған 1935 жылғы кітабы, 1955 жылы қазақ тілінде жарияланған ағартушының таңдамалы шығармалар жинағы бойынша беріліп отыр. Ағартушының өлеңдерінің біразы, сондай-ак, «Бес ғасыр жырлайды» (1984—1985 жылдар, II-том.), т. б. жинақтарда басылған.

«Ананың суюі» өлеңі «Асыл сез» (1984) жинағынан алынды.

Осы бөлімдегі «Қарға мен түлкі», «Қайырымды түлкі» және «Екі шыбын» деп аталатын мысал өлеңдер орыстың әйгілі мысалшы ақыны И. А. Крыловтан аударылған. Алғашқы мысал өлең хрестоматияда авторы да, аудармашысы да аталмай, «Уақ әңгіме, ертегілер» деп аталатын I тарауда, әңгімелерімен қоса берілген. Ал соңғы екі мысал хрестоматияда да, одан кейінгі Ұбырай шығармаларының басылымдарында да берілмей келген. Жинаққа бұл аудармалар И. А. Крыловтың 1960 жылы қазақ тілінде шыққан мысал өлеңдер кітабынан (93—94 беттер) алынып отыр.

Ұбырайдың Крыловтан үш-төрт мысал аударып, хрестоматияга оның біреуін ғана енгізуін, онда да бұның мысал өлең, аударма туынды екенін айтпай, жай жариялай салу себебін біз оның Н. И. Ильминскийге жазған (1876 жыл, 3 декабрь) хатындағы: «Мысалдарды (басни) енгізім келмейді, өйткені қатаң тұрмыста ескен қазақтарға бұдан гөрі мәндірек әңгімелер керек болады. Мысалдарды қазақ балалары оқығысы келмейтінін, оқыса, оған құлетінін, ал олардың ата-аналары: балаларымызға сауысқан мен қарға

сөйлеседі деген сияқты жоқ нәрсені үйретеді деп тіпті ренжитінің тәжірибемнен білемін» деген сөзінен де ұғамызы.

II бөлімге Ұбырайдың төл туындылары санатындағы алғаш рет «Қазақ хрестоматиясында» жарық көрген шағын-шағын 14 әңгімесінің жеке-жеке жазылу мерзімін автор көрсетпеген, алайда, хрестоматияға арналған туындылар болғандықтан, олардың жазылу уақыты 1876—1878 жылдар деп есептеу орынды. Ұбырайдың өзі де жоғарыда аталған Н. И. Ильминскийге жазған хатында: «Татар тілінде жазылған кітаптардан құтылу үшін қазақ тілінде оқуға арналған бастауыш кітабымды кеше гана бастадым. Оны мынадай өлеңмен бастадым...» дей келе, «Кел, балалар, оқылық!» өлеңінен 4-5 шумасқ мысал келтіріп, өзінің болашақ оқулығына қажетті дидактикалық, танымдық мазмұндағы елең, әңгімелерді жинақтауға кіріскенін айтады ғой.

«Байұлы», «Жомарт», «Лұқпан әкім», «Ізбасты», «Сәтемір хан» деп аталатын шағын туындыларын жазуда автор ауыз әдебиеті үлгілерін негізге алған. Ұбырайдың осы бөлімге енген әңгімелері «Қазақ хрестоматиясынан» бастап, оның әр кезде жарық көрген үлкенді-кішілі жинақтарының бәрінде үзбей жарияланып келеді.

III бөлімдегі шығармалар — Ұбырайдың орыс педагогтарының оқулықтарынан, орыс және Европа халықтары әдебиетінен еркін аударғандары. Атап айтқанда, «Бір уыс мақта», «Әке мен бала», «Ақымақ дос», «Әділдік», «Алтын шеттеуік», «Талаптың пайдасы», «Тәкаппаршылық», «Сарандық пен жинақтық», «Аурудан — аяған күштірек», «Бақша ағаштары», «Малды пайдага жарату», «Тышқаның есietі», «Салақтық», «Сақып», «Мұжық пен жасауыл», «Білгеннің пайдасы», «Дүние қалай етсең табылады», «Әдеп» — XIX ғасырдағы белгілі орыс педагогы И. И. Паульсонның «Книга для чтения и практических упражнений в русском языке» деген оқулығынан;

«Тулki мен ешкі», «Сауықсан мен қарға», «Үнді», «Полкан деген ит», «Қарға мен құрт» — К. Д. Ушинскийдің «Родной язык», «Детский мир и хрестоматия» деген оқулық кітаптарынан;

«Силинчи ханым», «Мұңсыз адам», «Данышпан қазы», «Уш үры», «Жамандыққа жақсылық», «Жаман жолдас», «Айуанның естісі көп, бірақ адамдай толық ақылы жоқ» — ұлы жазушы Л. Толстойдың балаларға арналған «Азбука» және басқа кітаптарынан;

«Өрмекші, құмырсақ, қарлығаш», «Таза бұлақ», «Баланың айласы», «Петр патшаның тергелгені», «Зеректік», «Өтіріктің залалы», «Әлім кісі» — орыс және Европа халықтары әдебиетінен еркін аударылған туындылар. Бұл аударма сипатты шығармалар алғаш рет «Қазақ хрестоматиясында» I («Уақ әңгімелер») және II («Үлкен кісілер туралы әңгімелер») бөлімдерінде аРАЛАС жарияланған.

IV бөлім — мақал-мәтеддер, жұмбактар, ертегілер мен аныз әңгімелер. Бұлар І. Алтынсарин қызмет бабымен ел аРАЛАС кезде жинастырган ауыз әдебиеті үлгілері.

Олардың кейбірі сұрыпталып, таңдалып беріліп отыр. Бұл үлгілердің дені «Қазақ хрестоматиясының» IV бөлімінде (1879 және 1906 жылғы басылымдары) жарияланған болатын. Жинаққа енген мақал-мәтеддер, жұмбактар, осы хрестоматиядан және Алтынсарин шығармаларының орыс тіліндегі үш томдығының I томының 203—216 беттерінен алынды. 1879 және 1906 жылғы хрестоматиядан соң бұлар қазақ тілінде алғаш рет жарияланып отыр.

Сондай-ақ, хрестоматиядан бастап, одан кейінгі Ыбырай шығармаларының қазақ, орыс тілдеріндегі басылымдардың бәрінде де «Жириенше шешен», «Қарақылыш», «Тазша бала» сиякты азыз-әңгімелер, ertegілер белінбей, бәрі де әңгімелер санатында жарияланып келген-ді. Аталған туындылар тақырыбы мен мазмұнына, жанрына қарай бірі азыз әңгімеге, екіншілері ertegілерге жататын болғандықтан, осы бөлімде беріліп отыр. Ыбырайдың өзі де хрестоматияда бұларды әр тарауда аралас бергенімен, кейбірінің қай түрге жататынын (мысалы, хрестоматияда «Қара батыр» ertegі деп берілген) көрсеткен.

У бөлімге Ыбырай Алтынсариннің Торғай облысындағы халық ағарту ісінің жайы туралы Орталық статистика комитетінің сұрақтарына жауабы (1884 жыл, 14 октобрь), Қостанай бекінісінде қазақ қыздарына арналған мектеп ашу туралы (Торғай облысының әскери губернаторына жазған рапорт) (1884 жыл, 3 ноябрь) бұл екі мұрасы да жаңадан аударылып, алғаш рет беріліп отыр. Орыс тіліндегі аталған үш томдықтың II томынан (200-208 беттер) алынды. Бұларда да Ы. Алтынсариннің ағартушылық, педагогогтық көзқарасы, халықты оқыту, өнеге тарату ісіне деген шексіз ынта-ықыласы айқын көрінеді.

Ал «Екі кластық мектептің менгерушісіне нұсқау хат» және «Қазақтың болыстық мектептері туралы» деген ағартушының белгілі жазбалары 1955 жылғы таңдамалы шығармалар жинағында жарияланған күйінде берілді.

VI бөлімге Ы. Алтынсариннің 1860-1889 жылдар ара-лығында жекелеген реєсми қызмет адамдарына жазған хаттары жинақталды. Ағартушының хат жолдаған адамдары: Қазан университетінің профессоры, ориенталист Н. И. Ильминский (1822-1892), Орынбор облыстық басқармасының статский советникі, кейіннен Қазан оқу округінің қызметкері болып істеген Н. А. Бобровников, Орынбор оқу округінің татар, башқұрт, казақ мектептерін бақылайтын инспекторы В. В. Катаринский (1846—1902), Ақтөбе орыс-қазақ училищесінің менгерушісі А. А. Мозохин, Қостанай орыс-қазақ училищесінің менгерушісі Ф. Д. Соколов, т. б.

Ағартушы-демократ Ы. Алтынсариннің есімі мен ісіне деген құрметтің белгісі ретінде хаттарын профессор Н. И. Ильминский құрастырды. Ол 1891 жылы «Воспоминания об Ы. Алтынсарине» деген атпен Қазан қаласында кітап бол жарық көрді. Совет дәүірінде бұл хаттар қазақ тілінде 1955 жылы, орыс тілінде 1957 жылы ағартушының таңдамалы шығармалар жинақтарында, сондай-ақ, орыс тілін-

дегі Ы. Алтынсарин шығармаларының үш томдық (1975-1978) жинағының III томында толық күйінде жарияланған.

Хаттардың түпнұсқасы Татар АССР-інің Орталық Мемлекеттік тарихи архивінің қорында сақтаулы тұр.

Ағартушының 1889 жылдың 17 июлінде қайтыс болуына байланысты берілген некрологтан үзіндін де осы бөлімнен оқуға болады. Сол жылдың 30 июлі күнгі «Оренбургский листок» газетінің № 31 санында жарияланған некрологта: «Түйіп айтқанда, Алтынсарин өз халқының көшпелі, қараңғы қауымы арасында Россияға деген сүйіспеншілік пен европалық цивилизация жарығын әкелуші қазақтар арасынан алғаш шыққан апостол болды...» деп оның қоғамдық-әлеуметтік еңбегіне жоғары баға берілді.

Сондай-ақ, осы бөлімдегі Н. И. Ильминскийдің, Ф. Д. Соколовтың, А. А. Мозохиннің Ы. Алтынсарин туралы жүрекжарды естеліктерінен үзінділер ықшамдалған түрде ағартушы шығармаларының орыс тіліндегі үш томдығының бірінші томынан (302-335 беттер) алғаш аударылып ұсынылып отыр. Ы. Алтынсариннің өмірі мен ағартушылық қызметінің мәні, оған деген әріптестерінің, орыс достарының шынайы құрмет, сыйластық қарым-қатынасы аталған естеліктерден айқын аңғарылады.

Мазмұны

Шырағын жаққан білімнің 5

I бөлім

ӨЛЕНДЕРІ

Кел, балалар, оқылық!	12
«Өнер-білім бар жүрттар»	14
Балгожа бидің баласына жазған хаты	15
Бұл кім?	—
Ананың суюі	16
Жаң	—
Өзен	18
Өснет өлеңдер	—
«Араз бол, кедей болсаң, үрлышпенен»	21
«Мақтанба бақыттымын деп бағыңызға»	—
«Жүйрікте болмайды көрік сынаптаған...»	—
«Арық мал жан жолатпас бір жалданса»	—
«Асылы залымдардың лайланды»	22
Әй, достарым!	—
Әй, жігіттер!	23
«Азған елдің жандары»	—
«Азған елдің қожасы»	24
«Азған елдің молдасы»	—
«Азған елдің билері»	—
«Азған елдің байлары»	—

«Азған елдің адамына»	25
Әділдік көрмегені үшін төреге айтылған сез .	—
Қайырымды тұлқі (И. Крыловтан)	—
Қарға мен тұлқі (И. Крыловтан)	27
Екі шыбын (И. Крыловтан)	28

II бөлім

ТӨЛ ӘҢГІМЕЛЕРІ

Сез басы	30
Бай мен жарлы баласы	32
Киіз үй мен ағаш үй	36
Қылшақ Сейітқұл	38
Оқудағы балалардың үйіне жазған хаттары .	40
Надандық	42
Асыл шөп	46
Шеше мен бала	—
Мейірімді бала	48
Жан-жануарлардың дауласқаны	49
Жомарт	50
Лұқпан әкім	51
Ізбасты	52
Сәтемір хан	53
Байұлы	—

III бөлім

АУДАРМА СИПАТТЫ ӘҢГІМЕЛЕРІ

Бір уыс мақта	56
Әке мен бала	57
Ақымақ дос	58
Әділдік	59
Алтын шеттеуік	60
Талаптың пайдасы	61
Тәкаппаршылық	62
Сарандық пен жинақылық	63
Аурудан — аяған күштірек	64
Бақша ағаштары	—
Малды пайдага жарату	65
Тышқанның өсиеті	66
Сакып	—
Салақтық	67
Мұжық пен жасауыл	68
Білгеннің пайдасы	69
Дүние қалай етсең табылады?	70

Әдеп	72
Тұлқі мен ешкі	—
Сауысқан мен қарға	73
Полкан деген ит	—
Үнді	74
Қарға мен құрт	75
Силинчи ханым	—
Мұңсыз адам	76
Данышпан қазы	77
Үш үры	80
Жамандық — жақсылық	82
Жаман жолдас	—
Айуанның естісі көп, бірақ адамдай толық ақылы жоқ	83
Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш	84
Таза бұлақ	85
Баланың айласы	86
Петр патшаның тергелгені	88
Өтіріктің залалы	89
Зеректік	90

IV бөлім

АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІНЕН ЖИНАҒАНДАРЫ

Мақал-мәтелдер	92
Жұмбактар	97
Аңыз әңгімелер	100
Ертегілер	105

V бөлім

ОҚУ-АҒАРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ ЖАЗБАЛАРЫ

Екі кластық мектептің менгерушісіне нұсқау хат	120
Торғай облысындағы халық ағарту ісінің жағдайы туралы	—
Орталық Статистика комитетінің сұраптарына жауап (Аударған С. Мақпыров)	124
Қостанай бекінісінде қазақ қыздарына арналған мектеп ашу туралы (Торғай облысы әскери губернаторына рапорт) (Аударған С. Мақ-пыров)	127
Қазақтардың болыстық мектептері туралы жазба	130

ТАРЫ

И. Ильминскийгө. 1860 жыл, 18 ноябрь	140
И. Ильминскийгө. 1861 жыл. 19 январь	141
А. Бобровниковке. 1861 жыл, 6 июнь	145
И. Ильминскийгө. 1862 жыл, 26 январь	147
И. Ильминскийгө. 1862 жыл	150
И. Ильминскийгө. 1862 жыл, 27 август	151
И. Ильминскийгө. 1864 жыл, 16 март	153
И. Ильминскийгө. 1864 жыл, 14 апрель	155
И. Ильминскийгө. 1871 жыл, 31 август	158
И. Ильминскийгө. 1873 жыл, 20 март	162
И. Ильминскийгө. 1876 жыл, 3 декабрь	163
И. Ильминскийгө. 1877 жыл, 18 июнь	166
Катаринскийгө. 1879 жыл, 25 июль	167
И. Ильминскийгө. 1879 жыл, 25 ноябрь	169
Катаринскийгө. 1879 жыл, 27 декабрь	171
Катаринскийгө. 1880 жыл, 14 февраль	174
Катаринскийгө. 1880 жыл, 7 апрель	177
И. Ильминскийгө. 1881 жыл, 4 октябрь	180
И. Ильминскийгө. 1882 жыл, 29 июль	184
Ильминскийгө. 1882 жыл, 12 сентябрь	186
Катаринскийгө. 1882 жыл, 2 декабрь	189
Мозохинге. 1883 жыл. 22 январь	191
Катаринскийгө. 1883 жыл, 1 апрель	192
Ильминскийгө. 1883 жыл, 15 сентябрь	193
Ильминскийгө. 1884 жыл, 14 сентябрь	195
Ильминскийгө. 1884 жыл, 30 сентябрь	198
Катаринскийгө. 1885 жыл, 5 март	200
Мозохинге. 1885 жыл, 25 октябрь	202
Ильминскийгө. 1887 жыл, 19 март	203
Соколовқа. 1887 жыл, 5 август	205
Катаринскийгө. 1888 жыл, 3 июнь	206
Ильминскийгө. 1888 жыл, сентябрь	208
Катаринскийгө. 1889 жыл, 20 февраль	211
Ильминскийгө. 1889 жыл, февраль	214
Катаринскийгө. 1889 жыл, 6 матр	216
Катаринскийгө. 1889 жыл, 15 июнь	218

ЫНСАРИН ТУРАЛЫ ЕСТЕЛЕКТЕР

әй Алтынсарин (Некролог) Аударған	
спыров	220
гимназиясының шәкірті А. Балғожиннің	

Ы. Алтынсариннің қайтыс болуы туралы	
Н. И. Ильминскийге хабары (Аударған <i>C. Maқпыров</i>)	222
Н. И. Ильминскийдің Ы. Алтынсарин туралы	
естелігінен. Аударған <i>C. Maқпыров</i>	223
Қостанай екі кластық орыс-қазақ мектебінің	
окытушысы Ф. Д. Соколовтың естелігінен. Ау-	
дарған <i>C. Maқпыров</i>	226
Ақтөбе екі кластық орыс-қазақ мектебінің оқы-	
тушысы А. А. Мозохиннің естелігінен. Аудар-	
дарған <i>C. Maқпыров</i>	229
Түсініктер (<i>C. Maқпыров</i>)	230

Алтынсарин Ұбырай.

6 Өнер — білім бар жұрттар: Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар мен естеліктер.— Алматы: Жалын, 1991.— 240 бет.

ISBN 5-610-00296-6

Кітапта XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген казак халқының ұлы ағартушы-демократы, педагог-жазушысы Ұбырай Алтынсариннің өлеңдері мен әңгімелері, оқу-ағарту мәселелеріне арналған жазбалары және хаттары берілген.

Жинақта бұнымен көтөреді ыңғайлы түрде ғана, «Казак хре-
томатиясында» жариялаган дұрыз әдебиеті мұраларының кейбір
тілдері, сондай-ақ ағартушы туралы орыс достарының, әріптес-
ерінің естеліктері орын алды.

Кітап жоғары класс окушыларына, жалпы оқырман көшпілікке аттанады.

101—021
(05)91 75—91

ББК 84Каз7—5—44

Художественная литература

**Для детей среднего
и старшего школьного возраста**

Ибраї Алтынсарин

МУДРОСТЬ И РАЗУМ

**Стихи, рассказы,
письма, и воспоминания**

(На казахском языке)

Суретшісі — Б. Мырзахметов

Көркемдеуші редакторы — Б. Оспанов

Техникалық редакторы — Н. Кушнарева

Корректоры — Л. Асенова

ИБ № 4059

Теруге 12.07.89 жіберілді. Басуга 12.09.91. көл койылды. Форматы 70×108^{1/16}.
Көлгөз оффсет. Каріп түрі «мектеп». Шартты баспа табагы 21.0. Есептік ба-
сылу табагы 10.05. Шығынды болу колемі 31.15. Тиражы 30 000 дана. Заказ
№ 5028. Багасы 1 с. 50 т.

Казак ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитетінің «Жалын» баспасы,
480124, Алматы қаласы, Абай проспекті, 143-үй.

Казак ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитетіне карасты «Китап» по-
лиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Китап фабрикасы,
480124, Алматы қаласы, Гагарин проспекті, 93-үй.

Журналово

